

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

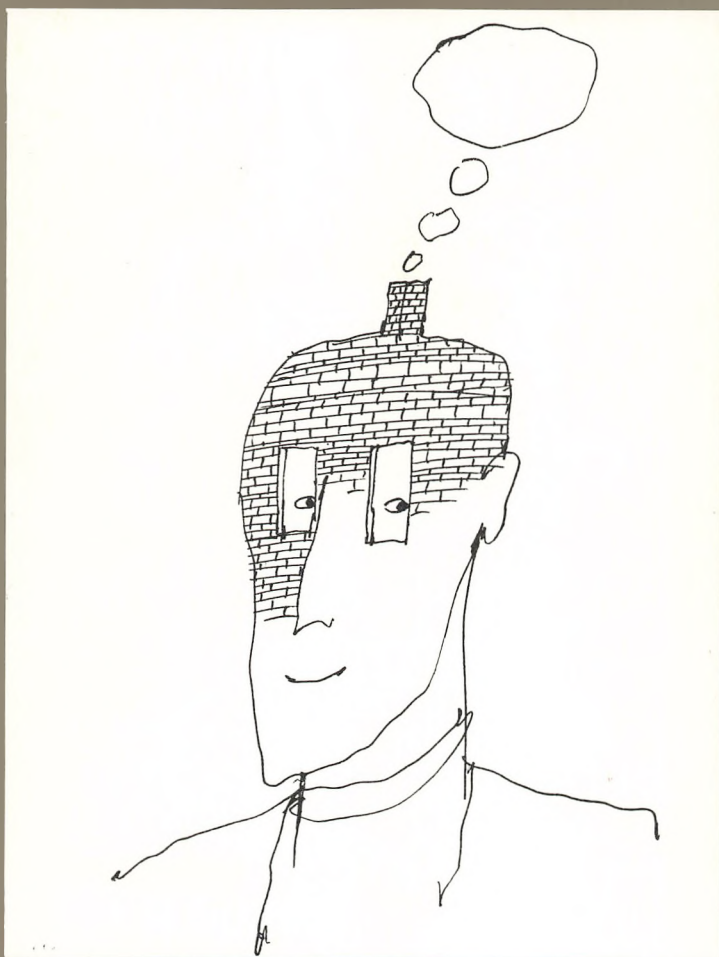
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ÅRBOG FOR ARBEJDERBEVÆGELSENS HISTORIE - 1984

TEMA: ARBEJDEREN OG BOLIGEN

Årbog for arbejderbevægelsens historie

Udgivet af
Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie

ved

Svend Aage Andersen, Birte Broch, Niels Senius Clausen,
Hannelene Toft Jensen og Lars Torpe

1984

SFAH

Copyright by SFAH og forfatterne
ISSN: 0106-5912
1. udg. 1984

Sats: Werks Fotosats ApS, (06) 19 93 10
Tryk: Werks Offset, (06) 19 11 39

Årbogen er udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Manuskripter og bøger til anmeldelse bedes sendt til:
Selskabet til Forskning
i Arbejderbevægelsens Historie,
Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv
Rejsbygade 1, 1759 Kbh. V

Forsidetegning: Per Marquard Otzen

Indhold

Forord	5
Jacob B. Jensen: Provinsens arbejderboliger - Eksemplet Horsens	9
Rita Sørensen: Fra landlig idyl til arbejderkvarter - et eksempel på hvordan industrialiseringen - forvandlede et lokalområde	35
Svend Aage Andersen: Victorianisme, småborgerlighed og arbejderkultur - Kultursammenstød og borgerligt kulturelt hegemoni i et arbejderkvarter i Århus i 1890'erne. Et bidrag til »borgerliggørelses«-diskussionen	57
Lis Højgaard: Familieformer i et københavnsk arbejderkvarter	83
Hannelene Toft Jensen: Det københavnske spekulationsbyggeri 1860-1908 Økonomiske strukturer og bygningsreglementer	107
Carsten Brønden Poulsen og Knud Knudsen: Lejerkamp - lejerorganisering Et rids af dansk lejerbevægelses historie i det 20. århundrede	131
Morten Daugaard: Socialdemokratiet og boligpolitikken - en slags status over resultatet af 25 års socialdemokratisk domineret boligpolitik	171
Ole Hyldtoft: Litteratur om arbejderboliger	205
Martti Helin: Amuris arbejdermuseumskvarter i Tampere	249
Niels Senius Clausen: Tidsskriftoversigt 1983/84	261
Forfatterfortegnelse	265

Forord

Årbogen omhandler i år arbejderklassens boligforhold og livet i boligerne. Udviklingen indenfor arbejderboliger, deres udformning, placering og økonomiske betingelser samt de politiske forhold omkring dem er både hvad angår kildemateriale, statistik og undersøgelser et ret velbelyst emne. Dette skyldes tildels, at mens mange andre emner omkring arbejderklassens økonomiske og sociale historie er vanskelige at gribe fat i, fordi der ikke har været interesse i at bevare kildematerialet, er boligerne blevet stående og giver således også idag et håndgribeligt indtryk af en side af arbejderklassens historie.

Interessen for arbejderboliger har strakt sig fra velmenende borgeres ønsker om at dæmpe arbejderklassens revolutionære trang ved at pacificere den i bedre boliger, til på den ene side den organiserede arbejderbevægelses selvklare interesse i at skaffe dens medlemmer ordentlige boliger og på den anden side de fagligt involverede arkitekters, ingeniørers og byplanlæggeres mere tekniske interesse. I det sidste lille tiår er der på universitetsplan fremkommet en mangfoldighed af undersøgelser af arbejderklassens boligforhold. Mange af disse nyere undersøgelser foreligger imidlertid ikke i trykt form, men kun i få eksemplarer på universiteter og biblioteker, og på denne baggrund har vi ment det vigtigt at lade flere få kendskab til nogle af disse.

Årbogen er opbygget således, at den dækker bredt såvel kronologisk som regionalt.

Når man taler om arbejderboliger i København, er det så godt som udelukkende lejeboliger, der behandles. Først med opkomsten af arbejdernes egne byggeforeninger kommer ejespekter ind i billedet. Anderledes var det i provinsbyerne. En meget stor del af også industriarbejderklassen blev her husejere.

Jacob B. Jensen behandler provinsens arbejderboliger - eksemplificeret ved Horsens. Han påviser, hvorledes gentagne byggeboom sidst i 1800-tallet omformer provinsbyen og skaber hele kvarterer med 2-etages arbejderboliger. Mønstreet for provinsbyggeriet tegner sig klart, så godt som ingen bankfinansiering, bygningerne opført af forskellige håndværksmestre og derefter solgt til

arbejderne. For at have råd til at sidde i huset måtte man leje ud, Jacob Jensen gennemgår befolkningstætheden i arbejderkvarterene og når frem til, at på trods af dette var husene ikke alarmerende overbefolkede. Samme mønster genfindes i *Rita Sørensens* artikel: Fra landlig idyl til arbejderkvarter, der omhandler Sjællandsgadekvarteret i Århus. Rita Sørensen behandler dog et andet aspekt af betingelserne bag arbejderkvarterernes udformning, nemlig de lovgivningsmæssige rammer, der var udstukket i de forskellige byggelove og specielt omtaler hun undtagelserne og fravigelserne fra disse. Rita Sørensen foretager endvidere en gennemgang af befolkningssammensætningen i området og viser, at dette kvarter fra starten af var et rent arbejderkvarter.

I mange behandlinger af arbejderboliger er det blevet fremhævet, at det forhold, at arbejderne blev ejere af deres boliger, medførte en borgerliggørelse af klassen. I sin artikel, *Victorianisme, småborgerlighed og arbejderkultur*, diskuterer *Svend Aage Andersen* denne påståede borgerliggørelse. Med udgangspunkt i Sjællandsgadekvarteret og i arbejderlitteratur og -erindringer knyttet til dette, gennemgår han skismaet mellem det ydre tilsyneladende borgerliggjorte miljø og det mere skjulte sociale netværk, der trækker i arbejdersolidarisk retning.

Mens arbejderkvartererne i provinsbyerne fik en så net udformning, at de idag, som tilfældet er med Sjællandsgadekvarteret i Århus, er blevet ombygget og restaureret og nu fungerer som boliger for den velkonsoliderede venstrefløj, var der fra starten ikke meget håb for side- og baghusene på Københavns brokvarterer. *Lis Højgårds* artikel: *Familieformer i et københavnsk arbejderkvarter*, tager udgangspunkt i noget af det dårligste byggeri fra perioden omk. 1875 i Slotsgade, Todesgade og Bagergade. Gennem en meget grundig gennemgang af kvarterets demografiske struktur og erhvervsfordeling når hun frem til en redegørelse for mænds og kvinders helt forskellige livsstrategier, et perspektiv på arbejderklassen, der ofte er blevet overset.

En mere teoretisk gennemgang af den økonomisk-strukturelle og lovgivningsmæssige baggrund for hvordan det kunne gå til, at de københavnske brokvarterer blev overbygget med lejekaserner, placeret på meget små grunde og kun med den mest nødtørftige adgang til lys og luft gives i *Hannelene Toft Jensens* artikel, *Det københavnske spekulationsbyggeri, 1860-1908*. Økonomiske strukturer og bygningsreglementer.

I perioden hvor både provinsen og København blev bebygget med arbejderboliger fandtes ingen organisering af lejere. Der blev udgivet et par enkelte pjecer, hvor lejere kunne læse om deres rettigheder, men det var først under 1. verdenskrig, der kom gang i organiseringen.

Lejerbevægelsens historie i det 20. årh. gennemgås i *Carsten Brønden Poulsens* og *Knud Knudsens* artikel, Lejerkamp og lejerorganisering. Med udgangspunkt i en beskrivelse af de to krigssituationer bolig- og husvildeforhold gennemgås de forskellige lejerforeninger, der ud fra meget forskellige strategioptættelser kæmpede kampen dels mod husejerne og staten, men også mod hinanden. Udviklingen følges frem til 1966, hvor lejerforeningerne slutes sammen, og videre til de seneste års boligkampe.

Problematikken omkring de seneste års boligkampe er også baggrunden for *Morten Daugårds* artikel, Socialdemokratiet og boligpolitikken - en slags status over resultatet af 25 års socialdemokratisk domineret boligpolitik. I en gennemgang af den socialdemokratiske boligpolitik viser han, hvordan partiet har handlet splidagtigt med sig selv og med den ene hånd gennemført en politik, der har støttet den massive opførelse af en-familiehuse og med den anden ideologisk har lagt vægt på de almennyttige boligselskabers kæmpebyggerier. Problemerne i de nye boligområder danner sidst i artiklen udgangspunkt for et konkret forslag til handlingsprogram, der skulle føre til en kvalitativ ændring af livsbetingelserne i disse områder.

Behandlingen af arbejderboliger har mange forskellige aspekter og kan analyseres fra mange synsvinkler; en udmærket hjælp hertil er den bibliografi, som *Ole Hyldtoft* har udarbejdet. Den er meget bredt dækkende, såvel kronologisk som regionalt og er delt op i emnegrupper.

Da Hyldtofts bibliografi dækker Skandinavien, England og Tyskland, har vi i år valgt at lade de sædvanlige forskningsoversigter udgå. Et enkelt bidrag går dog uden for landets grænser, nemlig *Martti Helins* meget inspirerende omtale af Arbejdermuseet i Tammerfors. Årbogen slutter som sædvanlig med tidsskriftoversigten.

Redaktionen

Provinsens arbejderboliger - Eksemplet Horsens

Af Jacob B. Jensen

»Horsens er en udpræget arbejderby. Og det ses ikke alene på byens gader, når fabrikkernes skingrende dampbiber forkynder middagsstunden indover byen, det er særlig på arbejderens festdage, man ser, at disse udgør et parti i Horsens, der må tælles med.«¹ Således kunne man læse i en turistfører til landets fjerdestørste købstad i 1899. Fabriksfløjterne og demonstrationerne var de sider af arbejder- og fabrikskulturen, som den tilfældige besøgende kom i kontakt med, når han færdedes blandt hovedgadernes 'flotte', 'elegante', 'prægtige' og 'smukke' forretninger.

Byens moderne ansigt var resultatet af en halvthundredårig proces, som havde forandret ikke blot facaderne, men også den bagvedliggende erhvervs-mæssige og sociale struktur. Dette hamskifte var ikke særegent for Horsens, men havde fundet sted i alle de middelstore byer, som efter ca. 1850 var blevet omspændt af et rødt bælte af industri- og boligkvarterer opført af tidens foretrukne byggeemne: maskinstrøgne røde teglsten. Fra 1850 til 1901 voksede købstædernes indbyggertal fra 11,7% til 19,7% af landets befolkning. Der skulle skaffes arbejde og bolig til 316.000 mennesker (i København 324.000 i samme tidsrum). Til dette skal yderligere lægges, at der i 1850 var stor bolig-mangel, som skulle udlignes, og at der skete et stort erstatningsbyggeri for nedrevne ejendomme i ældre kvarterer. Arbejdsstyrken i byggefagene blev mere end tredoblet i denne periode.²

Alle købstæder voksede stærkt i disse år, men de største voksede relativt mest. Der var mange fællestræk ved udviklingen i byerne, men for den umiddelbare oplevelse var forskellene dog størst. Ingen enkelt by kan udnævnes til at være den typiske danske fabrikskøbing, men Horsens er dog et godt valg, når man skal bruge en eksponent for de almene tendenser. Her vil vi se på boligbyggeriet i sidste halvdel af forrige århundrede og drage paralleller til andre byer for at påpege forskelle og ligheder.

Ved århundredskiftet var Horsens den fjerdestørste provinsby - en plads den kort forinden havde overtaget fra Randers. Den havde 22.000 indbyggere, hvoraf 45% fik deres underhold fra håndværk og industri. Industrien var alsidigt sammensat med alle vigtige brancher repræsenteret. Tekstilindustrien var den vigtigste industri. Jern- og metalindustrien var på andenpladsen efterfulgt af tobak. De 3 brancher beskæftigede tilsammen 39% af arbejdsstyr-

ken. Horsens lå i denne henseende på linie med de øvrige middelstore købstæder.

Et halvt århundrede tidligere (1850), da der boede 5.827 indb., bestod byen af 555 matrikulerede ejendomme. Byvæksten var indtil da foregået ganske tilfældigt. Hus var føjet til hus ud langs byens indfaldsveje, og bag de to husrækker langs landevejene lå kun marker og haver. Kun få steder lå en håndfuld huse ved en blind sidevej. Her boede den fåtallige klasse af daglejere.

De huse, som helt frem til 1880 blev beboet af daglejere og småhåndværkere lignede det foregående århundredes lejeboder. De var en-etages huse med pudsede og malede facader og bestående af en eller to to-værelses lejligheder på 25-40 m². Men byggeaktiviteten var helt utilstrækkelig til den stærkt voksende befolkning. Mellem 1801 og 1850 blev der indtegnet 48 nye ejendomme i brandforsikringen. I samme tidsrum voksede folketallet med 3.431 indb. - 143%. Fra midten af 1840'erne kom der langsomt gang i byggeriet, men det var underkastet store svingninger århundredet ud.

På et punkt pegede dette før-industrielle boligbyggeri fremad, nemlig med hensyn til ejendomsretten. I 18. årh. havde daglejere boet til leje i boder opført og ejet af velstående borgere. I 19. årh. var boligbyggeri mindre tillokkende som investeringsobjekt, i hvert fald blev en stor del af boligbyggeriet opført af daglejere og arbejdsmænd som bygherrer. Borgerskabets - købmændenes - kapital flød andre steder hen, nemlig til industrien, og da meget få af underklassen havde mulighed for at finansiere opførelsen af et hus, blev der stor mangel på boliger. Det mangelfulde boligbyggeri kan således ikke alene tilskrives de dårlige tider efter krigen og pengereformen i begyndelsen af århundredet, men i højere grad, at kapitalen fandt mere lukrative områder end boligen.

Viggo Schou³ har konstateret 5 konjunkturperioder i tiden 1838-1904 på grundlag af forsikringssummerne for bygninger. Med forskydninger på få år passer perioderne fint på Horsens.* (se tabel s. 11).

Det kan ikke undre, at udsvingene på det lokale plan er langt større end for hele landet. Et enkelt stort byggeri vil veje tungt som f.eks. tugthuset, der første gang blev forsikret 1854. Men i hovedsagen følger konjunkturerne i Horsens trofast landstendensen.

I det følgende skal vi følge boligbyggeriet i Horsens frem til århundredskiftet, da der indtrådte stilstand. Vi skal især følge udviklingen af det første arbejderkvarter på nogle store gartnerigrunde i den nordvestlige udkant af byen. De blev udstykket og bebygget i 1880'erne og -90'erne.

Boligbyggeriet efter 1876

Industrialiseringen var en langtrukket proces, som ikke havde den ringeste lighed med en revolution. Det er derfor overraskende på boligområdet at kon-

***Byggeriets konjukturer i købstæderne og i Horsens 1839-1904.**

	Årstal				Procentvis tilvækst				
	Min.	Max.	Min.	År	Ialt	Min.	Max.	Min.	Gens.
Hele landet	1839	1846	1849	11	26,47	1,42	3,76	1,68	2,12
Horsens	1839	1846	1848	10	52,24	0,21	4,85	2,53	2,12
Hele landet	1850	1857	1867	18	62,79	2,22	8,82	0,76	3,49
Horsens	1849	1854	1863	14	206,42	6,45	15,90	0,23	5,36
Hele landet	1868	1876	1879	12	38,13	0,82	6,34	2,79	3,18
Horsens	1864	1875	1878	15	24,59	0,33	4,72	1,51	2,05
Hele landet	1880	1883	1887	8	28,57	2,82	4,87	2,19	3,56
Horsens	1879	1884	1892	14	61,92	1,35	5,73	1,89	3,61
Hele landet	1888	1899	1904	17	59,98	2,23	4,89	3,00	3,53
Horsens	1893	1900	1903	11	52,75	1,35	9,46	1,57	4,06

Første halvdel af tabellen angiver årstal for byggekonjunkturernes svingninger. Anden halvdel angiver den procentvise stigning i bygningernes forsikringsværdi for hele konjunkturperioden, for årene ved vendepunkterne og den gennemsnitlige årlige stigning.

statere, at der i løbet af en kort årrække skete en pludselig og fuldstændig ændring både i byggeriets omfang og i de enkelte byggeforetagenders størrelse, i den arkitektoniske udformning, i finansieringen og ejendomsforholdene. Her kan man med rette tale om både en eksplosion og en revolution.

I 1876 tog byggeriet i Horsens et enormt opsving. Efter at have ligget omkring 10 nybygninger årligt i de foregående 10 år, sprang det på en gang til 41. Den nyansatte stadsingeniør oplyste i sin første årsberetning, at der i 1876 var opført 165 nye lejligheder og året efter 120. Så kom et par år med stilstand, men fra 1880 til -89 lå boligproduktionen på mellem 130 og 150 lejligheder pr. år, et tal, som først blev overgået i de sidste år af 1890'erne, hvor det lå over 200. Tallene indbefatter alle boliger fra direktørvillaer til baghus kvistlejligheder, men den største post var lejligheder af god kvalitet til arbejdere.

I tidsrummet 1880-1900 incl. blev ialt fuldført 3209 lejligheder. Hvis man sammenholder dette tal med befolkningstilvæksten i samme periode, nemlig 9246 personer, bliver resultatet 2,88 nytillkommen indbygger pr. ny bolig. Uden at have præcise tal til sammenligning kan det siges, at forholdene i den foregående epoke var et ganske andet. For et optimistisk skøn var der da dobbelt så mange ny beboere pr. ny bolig.

Alene på grundlag af dette summariske talmateriale kan det fastslås, at der skete en betydelig forbedring i arbejderklassens boligforhold derved, at indbyggertallet pr. lejlighed faldt. Den kraftige byggeaktivitet i de sidste årtier af

årh. rådede bod på det oparbejdede boligunderskud og tilvejebragte endog et lille overskud.

Efter århundredskiftet faldt byggeriet lige så pludseligt og voldsomt, som det 20 år tidligere var steget. Tiden 1880-1902 fremstår bebyggelsehistorisk som en afsluttet periode.

Beboelsejendommenes udformning

Den foretrukne hustype var det 2-etages rødstenshus. En-etages huse var i tilbagegang, mens 3 eller flere etager endnu var i mindretal.

Tabel over hushøjder i Horsens 1880-1902. Beboelsejendomme.

	1 et.	2 et.	3 et.	4 et.	5 et.	I alt
1880-89:	138	244	22		404	
1890-95:	78	84	9		171	
1896-1902:	111	191	118	23	444	
I alt	327	519	149	23	1	1019
%	32	51	15	2	0	100

Kilde: Stadsingeniørens beretninger til byrådet. Trykt som bilag til byrådsforhandlingerne.

Gennembruddet i boligbyggeriet kom i to etaper. Først kom eksplosionen, det kvantitative gennembrud i 1876. Så kom revolutionen: overgangen fra en-etages til to-etages huse i begyndelsen af 1880'erne og samtidig en væsentlig forbedring af den byggetekniske standard.

Endnu i stadsingeniørens første beretning var en-etages bygninger i afgjort flertal med 31 mod 8 to-etages. I 1877 var der for første gang flertal af to-etages, men kun for et år. Fra 1882 var deres overvægt derimod massiv. Forklaringen på de to-etages huses pludselige popularitet er uden tvivl, at den administrative praksis har foregrebet bygningsvedtægten af 31. dec. 1883. Dennes § 30 forlanger nemlig, at »bygninger af den nævnte størrelse (mindre end 300 kv.al.) på 3 etager eller derover skal altid være forsynet med to trapper ...« Indtil byen fik sin egen bygningsvedtægt, har man henholdt sig til den generelle bestemmelse i bygningsloven af 30. dec. 1858, hvis § 14 stillede krav om to trapper »i enhver ny bygning, der foruden kælder har mere end en til beboelse indrettet etage.«

Udtrykket '3 etager' skal forstås som 3 fulde etager, d.v.s. at udnyttet loftetage med kvist ikke blev regnet for en etage. Dette gøres helt klart i den efterfølgende bygningsvedtægt af 13. nov. 1899, der i en tilsvarende § taler om bygninger, »der foruden tagrummet har 2 til beboelse ... indrettede etager« (§ 27).

Horsens var den første by, hvis vedtægt tillod to-etages huse med kun en

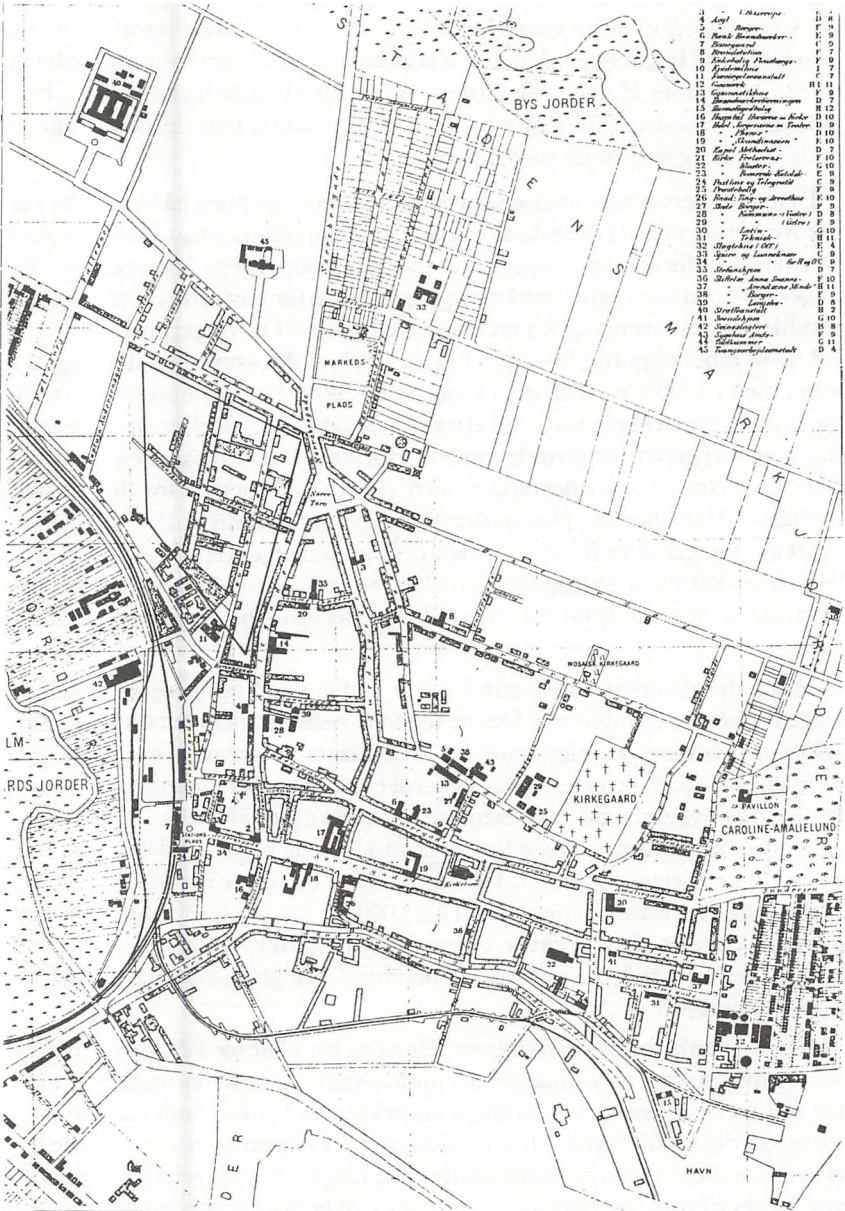
trappe. Vedtægten for Århus 9. juli 1880 gentog lovens ord (§ 16), og først 1893-vedtægten tillod to etager. Odenses vedtægt henholdt sig til loven, og man må gå ud fra, at byer, der endnu ikke havde deres egen bygningsvedtægt gjorde det samme. Horsens var på dette punkt forud for andre købstæder, hvis indbyggere i bedste fald måtte opnå en dispensation, hvis de ville bygge to fulde etager og dog nøjes med en trappe.

Den liberalere bestemmelse satte sit umiskendelige præg på byen. Det var bekosteligt og pladskrævende at bygge to trapper, og tre-etages boligbyggeri blev derved uforholdsmæssigt meget dyrere og uopnåeligt for arbejdere. To etager blev den mest økonomiske byggehøjde. Derfor medførte bestemmelsen umiddelbart en overgang fra en etage med kvist til to etager med kvist.

I 1880'erne udgjorde to-etages byggeri 60% af det samlede boligbyggeri i byen, men i 1890'erne faldt dets andel, mens 3- og 4-etages huse vandt frem. Først da byggeriet igen satte ind efter stilstanden i begyndelsen af dette årh., slog etagebyggeriet for alvor igennem i Horsens. Dermed skete også en ændring af ejerforholdene, idet de nye større enheder var for dyre for almindelige arbejdere. Mens hovedreglen under den begyndende industrialisering havde været ejerboliger, blev lejerboliger igen det almindelige i første del af vort årh. Der skete så at sige en tilbagevenden til 18. årh.s tilstande, hvor mestre indenfor bygningshåndværk anbragte deres ledige penge i arbejderboliger til udlejning.

Også helt udenforstående satte i større omfang end tidligere deres ledige penge i beboelsejendomme. Denne tendens viste sig allerede i slutningen af 1890'erne i de huse, der blev opført på det nedlagte Stjernholms jorder lige øst for byen. I Nygade-kvarteret, der her skal behandles mere indgående, findes den ny tids byggeri også repræsenteret af den yngste husrække i kvarteret, Lille Nygades nordside. Disse fire huse adskiller sig både ved deres størrelse og stil fra de øvrige i kvarteret. De var de første og eneste i området på mere end to etager. De var forsikret for 17-20.000 kr. eller dobbelt så meget som iøvrigt i kvarteret. Ejerne havde ingen tilknytning til kvarteret, og kun en af dem boede i et par år i en af sine ejendomme. Boligbyggeri var igen blevet investeringsobjekt.

På dette punkt forløb udviklingen i Horsens parallelt med den københavnske. I hovedstaden blev omkring århundredskiftet investeret meget betydelige summer i byggeri, især gennem en række nye banker, som var dannet i sidste halvdel af 1890'erne. Men mens byggeriet i København fortsatte i de år, da der ikke skete nogen befolkningstilvækst, reagerede byggeriet i provinsbyerne meget hurtigt, da efterspørgslen efter nye boliger svigtede lige efter århundredskiftet. Forklaringen herpå må søges dels i den store rolle, byggeri til eget brug stadig spillede, dels i at investorerne placerede deres penge direkte og derfor straks mærkede, at de ikke forrentede sig, mens kapitalerne i Køben-

Kort over Horsens 1901. Nygade-kvarteret er indrammet.
 Efter Trap: Danmark, 3. udgave 1901.

havn som nævnt blev formidlet gennem banker. Et lige så pludseligt fald kan spores i andre provinsbyer, f.eks. Århus og Odense.⁴

Det organiserede boligbyggeri

Det en- og to-etages byggeri i slutningen af 1890'erne foregik hovedsageligt indenfor rammerne af de mange andels-byggeselskaber, som blev dannet i disse år. Disse selskaber var meget talrige i Horsens. Det ældste, Ny Havnegades Byggeselskab, var stiftet 1890 af redaktør Emil Bojsen, men under indtryk af den samtidig begyndende lavkonjunktur kom byggeriet på selskabets grund først rigtig igang i 1896. Samme år blev startet yderligere fire nye selskaber, hvoraf to havde Bojsen som medstifter. I de følgende år kom endnu flere til.

Socialt spændte selskaberne meget vidt fra arbejderboliger til pæne villaer til det velbjergede borgerskab. Hvert selskab holdt sig dog til boliger af en bestemt kategori. For de selskaber, der sigtede mod arbejderklassen, var formålet at skaffe medlemmerne billig havejord og byggegrunde. Det ældste selskab, som blev forbillede for alle senere, udtrykte det således i sine loves første artikel: »Selskabets formål er at skaffe sine medlemmer billig havejord til dyrkning og gode arbejderboliger, således at hvert medlem får sin egen have og sit eget hus til egen benyttelse.« Man skal lægge mærke til den meget kraftige pointering af den individuelle ejendomsret.

Initiativet til de tidligste selskaber kom fra personer med nær tilknytning til partiet Venstre og kredsen omkring Horsens Folkeblad, og bag den idealistiske form lå en klar partipolitisk hensigt. I slutningen af 1880'erne var Socialdemokratiet atter dukket op på den politiske scene. Siden slutningen af 1870'erne havde partiet ført en skyggetilværelse, men i 1888 rejste det igen hovedet og opstillede til byrådsvalget. Ligesom under den første socialistiske bølge prøvede de etablerede partier at tage vinden ud af sejlene på Socialdemokratiet, bl.a. ved at oprette en byggeforening.

I 1871 havde personer fra partiet Højre stiftet aktieselskabet 'Arbejdernes Byggeforening'. Blandt stifterne var partiets folketingskandidat 1890 og 1892 malermester C. J. Pødenphant. Først 1876 stod foreningens første 5 huse færdige, men på det tidspunkt havde den socialistiske bølge tabt sin kraft, og tilskyndelsen til at bygge flere huse forsvandt dermed.

I 1890 var den dynamiske Emil Bojsen som nævnt den udfarende kraft. Det var næppe tilfældigt, at ideen denne gang kom fra en redaktør, da Socialdemokratiet to år tidligere havde startet deres egen avis Arbejderbladet. Ligesom sine brødre, de fremtrædende venstrepolitikere Peder og Frede Bojsen, havde Emil været aktiv indenfor andelsbevægelsen, og det var sine rige erfaringer herfra, han nu udnyttede til at starte et andels-byggeselskab.

En jordlod på ca. 8 tdr. land øst for byen blev indkøbt og delt i ca. 160 par-

celler på 200 m². Parcellerne skulle så billigt som muligt, i gunstigste fald helt gratis, gives til medlemmerne.

Der ligger stort politisk fremsyn bag Emil Bojsens initiativ. Selskabet henvendte sig først og fremmest til 'arbejdere, der ikke har kunnet komme blandt de skatteydende borgere' - d.v.s. ikke havde stemmeret - og hensigten var tydeligvis i konkurrence med Socialdemokratiet at sikre disse potentielle vælgere for Venstres sag.

Selskabet havde mange lighedspunkter med 'Arbejdernes Byggeforening'. Begge havde en bestyrelse på 7, hvoraf initiativkredsen besatte tre og de nydende medlemmer 4. Der var den væsentlige forskel, at 'Arbejdernes Byggeforening' var bygherre for og vedblev at være ejer af sine fem huse, hvorimod andelsselskabet afhændede de ubebyggede parceller og kun kunne kontrollere byggeriets kvalitet ved hjælp af de tinglæste servitutter. Disse angik mest, hvad vi idag ville kalde de miljømæssige kvaliteter: begrænsning af byggehøjden til en etage (snart udvidet til to), forbud mod at holde svin og at drive erhvervsvirksomhed.

Det første andels-byggeselskab fastholdt det da hævdundne princip, at huse blev ejet af beboeren, eller en af beboerne. De senere selskaber fulgte i denne som i de fleste andre henseender i forbilledets fodspor. I en tid, hvor udviklingen gik i retning af lejeboliger for arbejderklassen, videreførte byggeselskaberne det bedste i 1880'ernes byggeskik og skabte i byens nordlige og vestlige udkanter en række homogene bebyggelser af god kvalitet. De villabyggende selskaber lå øst for byen.

Industriens lokalisering og kvarterdannelsen

En anseelig del af byens industrielle potentiel lå på vestsiden af den gamle bykerne, hvor jernbanen løb. Her lå nogle af de mest ekspansive virksomheder, først og fremmest Crome & Goldschmidts fabrikker, trævarefabrikken Bastian, andelssvineslagteriet og lidt længere borte lå Møller & Jochumsens maskinfabrik og Petersen & Sørensens tobaksfabrik og flere andre. Disse fabrikker øgede stadig deres arbejdsstyrke og gav beskæftigelse til en stor del af den tilvandrede arbejdskraft. Denne måtte der skaffes husrum til og helst i nærheden af arbejdspladserne. Her var et felt, hvor træghedens lov gjaldt. Det havde hidtil været sædvane, at arbejdskraften boede på arbejdsstedet, subsidiært arbejdede i hjemmet. Nu hvor fabrikssystemet påtvang en separation af de to funktioner, bevirkede træghedens lov, at arbejdskraften søgte bolig i umiddelbar nærhed af arbejdsstedet, subsidiært søgte arbejde indenfor en begrænset radius fra hjemmet. Det må nemlig huskes, dels at arbejdernes eneste transportmiddel var deres ben, dels at arbejdsdagen var indrettet på, at de kunne nå hjem i den 1½ times middagspause og spise dagens varme måltid.

Det var derfor naturligt, at arbejderboliger skød op på de ubebyggede area-

ler bag Allegade-Vestergade, som mod syd grænsede op til det store industriområde ved Fabrikvej. Siden markjordernes udskiftning og bortsalg i 1830'erne lå her nogle store gartnerier. I løbet af de to sidste tiår af forrige årh. blev de udstykket og bebygget. Her opstod byens første egentlige arbejderkvarter. Det adskiller sig klart fra omgivelserne på alle sider, både den ældre randbebyggelse i nord og øst, fabrikkerne i syd og de yngre boligkvarter mod vest. Områdets ensartede karakter både socialt og i henseende til bebyggelse gør det berettiget at behandle det som et kvarter.

Kvarteret dækker et område på ca. 7 ha., som oprindeligt var delt i 11 store markgrunde. To af grundene blev udnyttet til industri uden beboelse, en havde både industri og beboelse, men resten var rent boligområde med kun få mindre værksteder og butikker. Da byggeriet i kvarteret standsede i 1901 var der ialt 118 ejendomme med beboelse, to ældre huse var revet ned for at give plads for en udvidelse af bryggeriet. Området var gennemskåret af 5 gader: Houmannsgade, Nygade, Stefansgade, Lille Nygade og Niels Juels Gade.

Kommunens rolle i kvarterdannelsen

Planlægning i moderne forstand var et ukendt begreb i 19. årh. Byens styre gjorde sig ingen tanker om, hvilken retning byens udvikling burde tage. Alt initiativ med hensyn til byens vækst var overladt til borgerne, og kommunens opgave bestod blot i at kontrollere, at lovene blev overholdt og efterhånden udstrække de kommunale serviceydelser til de ny bebyggelser.

Nygade-kvarteret er et typisk produkt af denne kommunale passivitet. Gadenettet, som ved første øjekast ser meget logisk ud med to lange nord-syd gående længdegader og to kortere øst-vest gående tværgader, beror ikke på nogen samlet plan, men er en videreførelse af forud eksisterende markveje, og heri ligger forklaringen på, at de fleste gadehjørner i kvarteret er skæve. Kun et enkelt sted tog kommunen initiativet til en ændring af det eksisterende gadeforløb, nemlig ved fastlæggelsen af Stefansgades forlængelse vest for Nygade.

I skellet mellem matr. 298 og 306 gik en markvej, som mandede ud i Nygade i nuværende nr. 38. Den ønskede kommunen parallelforskuet nordpå, så dens munding blev overført Stefansgades. Da bebyggelsen af de berørte grunde begyndte i 1887 optog kommunen derfor forhandlinger med de implicerede grundejere, men sin vane tro bekymrede bystyret sig kun for gadens gang gennem den husrække, som nu var under dannelse. Det videre forløb over de endnu ubebyggede jorder kunne man ikke tage stilling til, så længe ingen grundejer ønskede at bygge her.

Denne sag er karakteristisk for kommunens holdning: ikke at tage skridt, som ikke i øjeblikket var strengt påkrævet. Samme stilling tog man til gadernes grundforbedring og afsættelse af byggelinjer. Nygade blev kendt værdig

til istandsættelse i 1874, men endnu året efter »fandt man ikke anledning til for tiden at forbedre vejen mellem Nygade og Houmannsgade«. Denne gade (Stefansgade) viste man først interesse for i 1880, da bebyggelsen af den var igang. Byrådet besluttede at fastsætte »linjerne for den eventuelle gade, der muligt efterhånden vil komme på dette sted«. Mere forbeholdent kan det vist ikke siges.

En af gaderne i kvarteret var helt og holdent anlagt som privat gade, nemlig Lille Nygade. Den blev lagt for at skaffe et stort gartneri længere facade, så det kunne udstykkes i flere parceller. Gaden blev overtaget af kommunen i 1902 efter at den var blevet istandsat med brolagt fortov og rendestene, men ubrolagt kørebane.

Kommunen viste ingen interesse for kvarteret ud over at sikre, at bygningsloven blev overholdt. Horsens kommune var på det punkt mere tilbageholdende end nabobyen Århus, som allerede fra 1876 søgte at håndhæve en mindste gadebredde på 20 al. (ca. 12,5 m) for nyanlagte gader. Det var den mindste lovlige gadebredde i København, mens købstæderne måtte gå ned til 16. al.

Det offentlige lagde samme tilbageholdenhed for dagen med hensyn til at udstrække de kommunale værkers virksomhed til nye områder. Ingen gadelygter blev opsat uden efter andragende fra beboerne. Lige fra 1876 modtog byrådet næsten årligt anmodninger om bedre oplysning i Nygade-kvarteret. De havde form af andragender om at få opsat lygter på bestemte angivne steder eller at få eksisterende lygter ændret til natlygter. I de fleste tilfælde blev svaret et afslag eller kun delvis imødekommelse af ønsket. Begrundelsen for afvisningen var hver gang økonomisk.

Udstykningen i Nygade-kvarteret

I bygge-boom'ets første år 1876 begyndte udstykningen, idet 8 parceller blev udlagt. Prisen på 850 kr for den ubebyggede grund svarede til 2.50 kr. pr. m². Prisen var uforandret til 1883, da to mellemlandere kom ind på markedet ved at opkøbe to gartnerier. De udstykkede og frasolgte i de næste år til 3,75 kr. pr. m² - en fortjeneste på 50%. Prisstigningen fortsatte og nåede ved 1900 7,50 kr. pr. m².

Prisstigningen førte til, at parcellerne blev mindre. I slutningen af 1880'erne blev der udlagt byggegrunde på ned til 135 m². På den måde blev prisen for en hel byggegrund holdt nede på et for arbejdere acceptabelt niveau. Da priserne nåede deres maximum, blev grundene igen større, men da var køberne ikke længere arbejdere, men udefra kommende investorer.

Stigningen i grundpriserne viser berettigelsen af at danne andelsforeninger til billiggørelse af jorden. Et sådant selskab med Emil Bojsen i ledelsen dukkede op i dette kvarter. Stefansgades Bygeselskab, stiftet 14. nov. 1896, var

skåret over samme læst som de øvrige selskaber. Selskabet købte et areal til 2,50 kr. pr. m² og stillede det til rådighed for medlemmerne for 5 kr. pr. m², hvilket var under markedsprisen, men salget gik kun langsomt.

Køberne af grunde i kvarteret var arbejdere, som ikke havde likvide midler til at betale grunden kontant. Derfor ses det ofte, at sælgeren lod sit tilgodehavende stå som en prioritet i ejendommen. En grundejer væltede grundprisen over på det almindelige kreditmarked, idet han i skøderne betingede sig, at grunden skulle bebygges inden en vis frist, normalt 4 måneder, så den kunne belånes og hans tilgodehavende betales.

Nygade-kvarterets bebyggelse

De udstykkede grunde blev som regel bebygget umiddelbart efter udstykningen, ofte var byggeriet igang, når tilladelsen forelå. Der er mange eksempler på, at skøder udstedt kort efter udstykningen oplyser, at køberen havde taget det købte i besiddelse og var begyndt at bygge. Bebyggelsen voksede fra øst mod vest.

Ved udgangen af 1902, da byggeriet gik i stå for en årrække, rummede kvarteret ialt 121 selvstændigt forsikrede ejendomme med ialt 622 lejligheder. Udtrykt i tal voksede kvarteret således:

1870	1880	1890	1901
17 ejendomme 60 lejl.	31 ejendomme 120 lejl.	94 ejendomme 485 lejl.	118 ejendomme 602 lejl.

3 ejendomme med ialt 20 lejligheder blev fuldført 1901-02. 1880'erne var den store byggeperiode i kvarterets historie. I løbet af dette tiår blev halvdelen af kvarteret opført. Af byens samlede boligbyggeri 1880-90 faldt 25% indenfor det undersøgte område, som også absorberede 25% af befolkningstilvæksten.

De ældste huse i kvarteret er fra 1850'erne, de yngste fra 1902. Indenfor disse tidsmæssige grænser er alle former for arbejderboliger repræsenteret. Det førindustrielle byggeri træffes i korte husrækker ved gadernes udmunding i de gamle færdselsårer Allegade og Vestergade. Byggeforeninger er repræsenteret af 'Arbejdernes Byggeforening's 5 huse fra 1877 ved Stefansgades østlige ende og ved det bojsenske 'Stefansgades Byggeselskab' ved den vestlige.

Under udfærdigelsen af den ny matrikel i 1870'erne blev jorderne inddraget under byen og dermed underkastet bygningsloven. Dennes virkning ses tydeligt i Houmannsgade. Her ligger et enkelt hus fra tiden før indlemmelsen. Det har ikke den forlangte afstand på 16 al. til genbogrunden og rager der for ca. 2

al. frem foran den yngre husrække, og det har grundmuret kvist, hvilket loven forbød.

Året 1880 sætter skel i kvarterets historie mellem en- og toetages byggeri. Også stilistisk adskiller 1880'ernes huse sig fra de ældre. Mens man hidtil havde kalket eller malet den glatte facade, blev det nu moderne at lade den stå ubehandlet. Til gengæld greb bygmestrene til andre virkemidler så som gesims, pilastre og blændinger. Det synes at have været en uskrevet lov, at facaden skulle stå i røde mursten. Mellem etagerne skulle være en glat gesims og under taget tandsnit. Pilastre og lisener blev brugt effektivt på dobbelt-huse til at fremhæve midterfagene. Dette enkle skema er varieret i det uendelige.

1890'ernes huse er mindre stilsikre. De klassicistiske elementer blev afløst af stilforvirring med rigelig brug af cement til hjørner, bånd og vinduesrammer. Reliefvirkninger blev afløst af kontrastvirkninger, hvortil også blev benyttet mønstermuring og glasserede tegl. Den ny byggestil slog for alvor igennem i sidste halvdel af årtiet under det ny bygge-boom.

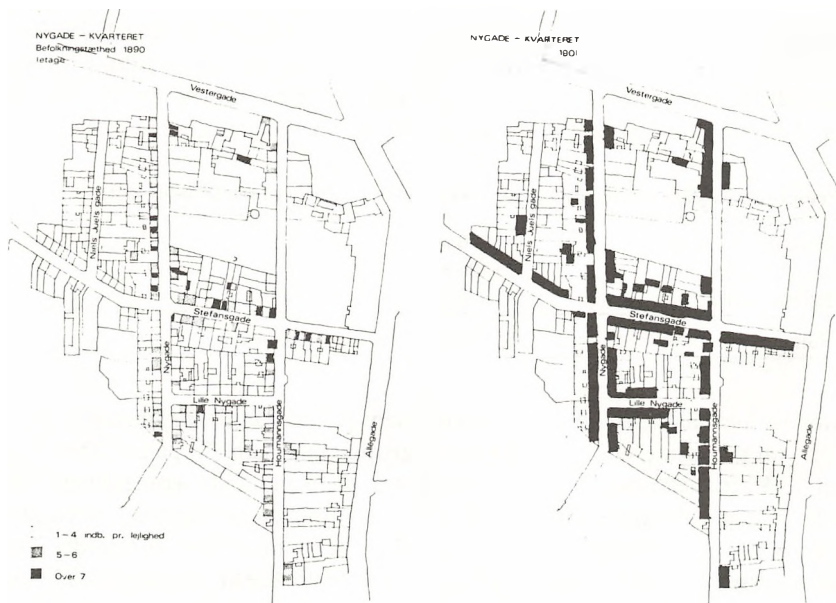
De stilistiske faser i byggeriet falder nøje sammen med de økonomiske konjunkturer. Hver ny højkonjunktur bragte en ny stil til blomstring.

Hvert hus i kvarteret har sit eget præg, og det er næppe muligt ved analyse af stilen at tilskrive bestemte bygmestre bestemte huse. Arkivalisk kan det vises, at en række murermestre var aktive i området, men der er ingen tydelige fællestræk mellem de enkelte mestres værker. Arkitekturen er anonym i den grad, at husene har individualitet, men bygmestrene har ingen.

De mænd, der udstykkede grundene, gav sig ikke af med at bebygge dem. Det overlod de helt og holdent til køberne, som så entrede med en murermester. Kun et meget ringe antal byggekontrakter mellem bygherre og bygmester er bevaret, men fra slutningen af 1880'erne bredte den skik sig, at håndværksmestre købte ubebyggede grunde, opførte hus på dem og solgte det straks efter. Et udpræget eksempel på denne praksis er tømremester Jens Chr. Laursen, 1889 købte han matr. 251 r af konsul Chr. Fog og lånte samtidig 1.500 kr. af ham. Med denne kapital opførte han et hus, som han året efter kunne sælge for 4.500 kr. Det var 60 kr. under forsikringen. Han blev boende i huset indtil han i 1892 købte og bebyggede matr. 306 a. Herfra flyttede han til endnu en nybygning i 1897, og herefter gik det slag i slag med et hus om året til stigende værdier, indtil han i 1900 kunne opføre Lille Nygade 5 forsikret for 24.160 kr.

Andre benyttede samme fremgangsmåde som I. C. Laursen, men få nåede at bygge så meget som han. Det er muligt at finde bygmesterens navn ved ca. 1/3 af husene. Lignende praksis kan ses i Odense og Århus, der i de seneste år har udsendt bygningsregistrarer for arbejderkvarterer.

Mange huse blev sikkert opført som selvbyggerhuse, og man kunne tænke sig, at materialeleverandøren også leverede tegninger. Her skal først og frem-

Bebyggelsesplan for Nygade-kvarteret

mest peges på konsul Chr. Fog. Han ejede en stor tømmerhandel på Allegade. Det skal senere sandsynliggøres, at han leverede en stor del af de materialer, Nygade-kvarteret blev bygget af. Det er nærliggende at forestille sig, at der er fulgt tegninger med bygmaterialeerne, men der er ingen sikre vidnesbyrd herom.

Byggeriets finansiering

Da byggeriet i kvarteret havde fundet sin form omkring 1880 stabiliserede omkostningerne sig nogenlunde. Et forhus med 3 lejligheder kostede mellem 3.500 kr. og 5.500 kr., dobbelthuse med 6 lejligheder kostede omkring 8.000 kr. og de største huse i kvarteret nåede op på 11-12.000 kr. I de sidste år af perioden blev der næsten udelukkende bygget enkelthuse, men prisen lå nu på ca. 7.000 kr.

Her skal vi se på, hvordan byggeriet blev finansieret under den store byggeperiode i 1880'erne. Det er hensigten kun at undersøge prioriteter oprettet i forbindelse med opførelsen, og derfor er kun medtaget ejendomme, hvor disse forhold fremtræder klart. I tilfælde, hvor byggeriet er finansieret ved kortfristede lån hos leverandører, som er blevet amortiseret ved anden langfristet lånoptagning efter færdiggørelsen, er kun de sidste lån medtaget. Ejen-

domme, hvis låneforhold ikke fremgår klart af tingbøgerne, er udeladt. Det er dog lykkedes at finde tilfredsstillende oplysninger om 71 af de ialt 77 ejendomme, som blev opført 1876-90. Disse ejendomme blev forsikret for ialt 629.600 kr. ved opførelsen, og samtidig blev de belånt for tilsammen 490.428 kr. Prioritetsgælden udgjorde således 78% af forsikringssummen.

Prioritetslån ydet i 71 ejendomme i Nygade-kvarteret opført 1876-90 incl.

Kreditforeningslån	193.700 kr.	39,5%
Sparekasselån	135.300 kr.	27,6%
Private midler	161.428 kr.	32,9%
Sum	490.428 kr.	100,0%

Institutionslån dækkede $\frac{2}{3}$ af behovet, mens private långivere kun tegnede sig for $\frac{1}{3}$ af prioriteterne. Af denne sidste gruppe kom kun lån på ialt 70.314 kr. eller 14% fra helt udenforstående investorer, mens 91.114 kr. kom fra personer eller firmaer, der på en eller anden måde var impliceret i byggeriet enten som bygmestre, som leverandører af materialer eller som sælgere af grunde. Den største kreditor var konsul Chr. Fog, der havde 43.429 kr. tilgode hos 22 husere i kvarteret. I mange tilfælde havde han ydet byggelån, som var blevet betalt tilbage, når det færdige hus blev belånt i kreditforening eller sparekasse. Han har således været delagtig i opførelsen af flere huse, end denne opgørelse viser.

Ingen af de andre långivere kunne måle sig med konsul Fog. Det store tømrerfirma Kragh & Soele ydede lån til to ejendomme på ialt 12.800 kr., og murermester Hans Nielsen nåede 10.000 kr. fordelt på 4 ejendomme. Af de oprindelige grundejere lod gartnerne Sevel og Helstrup nogle af deres tilgodehavender stå i ejendommene, nemlig henholdsvis 10.400 kr. og 6.000 kr. Resten var fordelt på 4 mindre kreditorer.

Sparekasser og kreditforeninger gav kun lån mod 1. prioritet og udelukkede derved hinanden. De havde pant i henholdsvis 33 og 32 ejendomme. Det vil sige, at kun 6 ejendomme udelukkende havde private lån. Den eneste kreditforening, der havde interesser i de undersøgte ejendomme, var 'Ny jydsk Kjøbstad-Creditforening', som i tingbogen blot omtales som 'kreditforeningen'. 'Sparekassen', d.v.s. 'Sparekassen for Horsens og omegn', havde omtrent samme position, men dens monopol blev dog brudt af Landbosparekassen, som ydede lån til en ejendom.

Kreditforeningslån var gennemgående højere end sparekasselån. Tidsmæssigt var der også en forskel, idet de fleste sparekasselån blev ydet i 1887-89, mens kreditforeningen havde sin mest aktive periode 1883-84. Dette stemmer med, at kreditforeningen havde sit hidtil mest ekspansive femår i første halvdel af 1880'erne, mens långivningen var mere behersket i sidste halvdel.⁵

I sommeren 1880 lod byrådet som svar på en forespørgsel fra indenrigsministeriet foretage en undersøgelse af prioritetslån i ejendomme med en forsikringsværdi på under 4.000 kr. Hensigten var at vurdere behovet for en 'kreditforening' for mindre ejendomme i købstæderne, i lighed med husmandskreditforeningen, der var oprettet ved lov af 26. maj 1880. Opgørelsen blev foretaget efter tingbøgerne, d.v.s. at resultatet ikke viste restgælden, men de uamortiserede låns hovedstol.

Udtrykket 'mindre ejendomme' må her forstås synonymt med arbejderboliger. Undersøgelsen skulle vise belåningen i den eksisterende bestand af arbejderboliger, og som økonomisk overgrænse for disse satte man 4.000 kr. Undersøgelsen kom således til at omfatte netop den kategori af ejendomme, som Nygade-kvarteret afløste og videreførte. De fleste af de huse, som stod på kvarterets område, blev omfattet af den. Her er altså mulighed for at sammenligne finansieringen i 1880'erne med tiden forud.

Medio 1880 havde Horsens 333 ejendomme, hvis forsikringssum var under 4.000 kr. Tilsammen var de forsikret for 712.980 kr., og lånene løb op i 463.560,62 kr. eller 65% af forsikringssummen.

Prioritetslån i 333 ejendomme med forsikring under 4.000 kr. medio 1880.

Sparekasse og kreditforening	83.388,71 kr.	18,0%
Andre offentlige midler	89.271,58 kr.	19,3%
Private midler	290.900,33 kr.	62,7%
Sum	463.560,62 kr.	100,0%

Bag udtrykket 'andre offentlige midler' gemmer sig legater, fonds, sygekasser, brandforsikringen, hospitalet m.m. Ved opgørelsen af 1880'ernes belåning er de slået sammen med private midler, da de kun forekommer i to tilfælde med ialt 7.704,47 kr. eller 1,5%. Disse midlers forsvinden skyldes sikkert, at de nu i vid udstrækning blev anbragt i kreditforeningsobligationer, således som kreditforeningsloven af 20. juni 1850 åbnede mulighed for. Der er således reelt blot tale om en ompostering, men det kan ikke afgøres, hvor meget fonds- og legatmidler betød for kreditforeningen. I 1880 var kun 4 ejendomme af de 333 belånt hos kreditforeninger, deraf mindst 3 beliggende i Nygadekvarteret.

Sammenlignet med situationen 1880 blev låneforholdene i de følgende 10 år fuldstændig sat på hovedet. I årene 1876-90 dækkede kreditinstitutionerne 67% af behovet, hvilket var en stigning på 49% i forhold til 1880. Private og andre midler viste en tilsvarende tilbagegang. Kreditinstitutionerne er imidlertid ikke tilstrækkelig forklaring på den pludselige byggeaktivitet, hvilket ses af, at kreditforeningen var 10 år gammel, de opsvinget kom. Stigningen i byggeriet omkring 1880 var en side af en generel fremgang som følge af højkonjunkturen, men de øgede kreditmuligheder medvirkede til en mere effektiv

Houmannsgade 16-18, opført 1859 og 1882. Det lille hus er opført mens området endnu var markjord, og det ikke var påbudt at holde 16 alens afstand til genboen. Derfor stikker huset et stykke frem i forhold til den øvrige, yngre husrække. Nr. 18 er karakteristisk for 1880'ernes dobbelthuse. I stueetagen t.h. var høkerbutik.

udnyttelse af de gode tider. For Horsens har det muligvis også haft nogen betydning, at 'Ny jydsk Kjøbstad-Creditforening' flyttede sit kontor fra Hjørring til Århus.

Det organiserede kreditmarkeds betydning for byggeriet efter 1880 kan næppe overvurderes. Tabellerne bekræfter det tidligere nævnte forhold, at det utilstrækkelige byggeri i størstedelen af 19. årh. skyldes svigtende tilførsel af kapital fra private kilder. Særlig kreditforeningerne bidrog til at afhjælpe dette savn og fik derved meget stor andel i bedringen af boligforholdene i slutningen af forrige årh. Endvidere medførte den lette adgang til kredit en demokratisering af ejendomsforholdene, fordi det blev muligt for helt ubemidlede at blive husejere.

Huspriser

Hvor meget kunne de enkelte bygherrer så investere? Der findes ingen opgørelser over de virkelige omkostninger for noget byggeforetagende, så en undersøgelse af husenes pris må gå ud fra forsikringssummen for alle bygninger på grunden. Denne må formodes at afspejle de virkelige omkostninger, hvilket bekræftes af, at handelspriserne kun afveg lidt fra dem.

Da indenrigsministeriet i 1880 ansatte overgrænsen for mindre ejendomme til 4.000 kr., lå 21 af kvarterets ejendomme under denne grænse, mens 11 lå over. Af disse 11 var dog kun 6 privatejede, idet de 5 var Arbejdernes Byggeforenings huse ved Stefansgade. Optællingerne for 1890 og 1901 viser, at nybyggeriet efter 1880 havde sit tyngdepunkt omkring 8-10.000 kr., samt at nogle ældre huse fik forsikringen forhøjet. Overgangen fra en- til to-etages byggeri spores tydeligt i forsikringssummernes højere niveau, ligesom ombygninger af ældre huse ved tilføjelse af en etage ses på det faldende antal huse i laveste prisklasse. Også relativt ny ejendomme blev udvidet, men det skete ved opførelse af bag- og sidehuse til beboelse eller værksteder.

Ejendomme i Nygade-kvarteret fordelt efter forsikringssummernes størrelse i tusinde kroner.

	Under 2.000	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	9-10	10-12	12-15	Over 15.000
1870	10	3	3	1								
1880	10	5	6	4				1	5			
1890	4	5	12	9	8	5	8	9	19	6	6	3
1901	3	7	8	9	13	5	15	12	17	11	7	10

Ejerforhold, Institutioner, erhvervsbyggeri

De huse, der her er karakteriseret som spekulationsbyggeri, blev opført med den klare hensigt, at de skulle afhændes snarest efter fuldførelsen. De var ikke tænkt som varig investering for bygherren, men blev solgt til en, som manglede noget at bo i for sig og sin eventuelle familie, og som benyttede denne genvej til at blive husejer fremfor selv at lade et hus opføre. Husene af denne kategori adskiller sig kun under deres tilblivelse fra den øvrige masse. Så snart de var overgået til en ejer, som flyttede ind i sit hus, kunne de ikke udskilles fra de andre huse i kvarteret, hvis første formål var at skaffe sin ejer husly. Kun et ringe antal ejendomme blev ikke beboet af ejeren, 1880 var det 4 ejendomme og 1901 11.

Kvarteret skal nærmest sammenlignes med vore dages parcelhusområder, hvor husenes vigtigste funktion er at give sin ejer tag over hovedet. Udlejning af de øvrige lejligheder var selvfølgelig højst fornøden for ejendommens økonomi, men kom i anden række i forhold til det at sikre ejeren en bolig.

Kvarteret ligner yderligere vore dages forstæder ved at have få offentlige institutioner og erhvervsvirksomheder. Bortset fra fattiggården på hjørnet af Fabrikvej og Houmannsgade var der ingen institutioner i kvarteret. Byens nyeste skole fra 1860 lå i bekvem afstand ved Allegade, men eller var der kun private bygninger i området.

Bortset fra sådanne erhverv, som kunne drives indenfor hjemmets 4 vægge, var der kun få erhvervsvirksomheder i kvarteret. Kun to deciderede industriforetagender trængte sig ind mellem boligerne, nemlig et jernstøberi med maskinfabrik og et bajersk bryggeri. De optog tilsammen et betydeligt areal mellem Houmannsgade og Nygade. Udover disse to var der kun få og små virksomheder. Arbejdernes Fællesbageri startede i et baghus i kvarteret, men flyttede efter 4 år i 1889 til en anden adresse.

Der blev indrettet ialt 12 tømrer- og snedkerværksteder, som dog næppe alle var i brug samtidig. Endelig var der et sadelmagerværksted.

Beboerne fik deres daglige forsyninger fra 8-12 butikker, en restauration og 2-3 vognmænd og brændehandlere. Ialt var der erhvervsfaciliteter i 15-20 ejendomme, svarende til hver sjette ejendom.

For at fuldende billedet skal det nævnes, at der var 6 stalde i kvarteret. De af dem, der tilhørte vognmænd, var naturligvis hestestalde, en benævnes kostald, og de sidste er uspecificerede. Dette er dog næppe hele sandheden om husdyrholdet, men kun den del, som fremgår af forsikringsprotokollerne. Der kan være indrettet mange svinestier i udhuse, uden at det har medført ændringer i forsikringen, og der har givetvis været flere hønsehuse end de to, der var forsikret.

Som helhed må det vist siges, at der i løbet af dette tyveårige tidsrum var opstået et homogent og nogenlunde rent boligkvarter.

Boligen

Mens byggeriet efter 1880 i det ydre adskilte sig radikalt fra det ældre, skete der ingen ændringer i planløsningen. Der opførtes stadig de to hævdvundne hustyper, enkelthuset med ensidig trappe og en lejlighed på hver etage, og dobbelthuset med trappe i midten og en lejlighed til hver side. Som regel sad dobbelthusets trappe i symmetriaksen, så lejlighederne var lige store, men den kunne være forskudt, som det f.eks. ses i nogle huse med gennemkørselsport i et yderfag. Alle huse havde i stueetagen gennemgang til gården fra trapperummet.

Husenes grundmål varierede meget lidt. Fra de ældste til de yngste målte de alle 12-13 alen i dybden (7,5-8,2 m). Længden var næsten lige så konstant, nemlig 5-5,5 m. for enkelthuse og 8-10,5 m. for dobbelthuse, dog optil 14 m. for de usymmetriske.

Heller ikke lejlighedsplanerne undergik store forandringer. Den typiske bolig i kvarteret havde 2 værelser og køkken. Den gik igennem huset i hele dybden og havde to vinduer til hver side. Den var delt tværs over af hovedskillerummet, således at der var stue til gaden og soveværelse til gården. Køkkenet var et korridoragtigt rum ved siden af soveværelset, ofte kun 2-3 alen bredt. Det hele optog 25-40 m². Første sals lejligheder var lidt større end stue-

lejlighederne, da det areal, der i nederste etage gik fra til gennemgang blev lagt til lejlighederne. Det er ikke undersøgt, om der var indlagt vand i køkkenerne eller om der var afløb. Latriner fandtes i gården, hvor der også var fælles vaskhus.

Således var den store masse af boliger, men der var også både større og mindre lejligheder. De større lå i de usymmetriske dobbelthuse eller hjørnehuse, mens de små lejligheder var kvist- eller gavllejligheder. Disse sidste kunne variere i størrelse mellem 15 m² og 25 m², men med tendens til at gøre dem bedre. At dømme efter folketællingernes oplysninger om kvistetagernes beboertal og lejlighedstal, blev der indrettet adskillige kvistlejligheder, som ikke blev anmeldt til myndighederne.

Lejlighederne i Nygade-kvarteret fordelt efter størrelse.

	Under 25 m ²		25-40 m ²		Over 40 m ²		Uoplyst		Sum
	I	II	I	II	I	II	I	II	
1870	29	48%	31	52%					60
1880	43	35%	71	60%	1	1%	5	4%	120
1890	153	32%	314	64%	18	4%			485

Som det ses af tabellen skete der i løbet af perioden en svag forskydning, idet der blev lidt færre små lejligheder og lidt flere store. Tyngdepunktet lå dog hele tiden i gruppen med 2-værelses lejligheder, som øgede sin andel af boligmassen fra godt halvdelen til knap $\frac{2}{3}$.

Når der blev bygget så få lejligheder over 40 m² skyldes det uden tvivl, at lejligheder af den størrelse var belagt med bygningsafgift, mens små lejligheder var fritaget efter 1873. Hensigten med loven var at fritage de laveste sociale lags boliger for denne statskat, men på længere sigt kom bestemmelsen til at sætte en grænse, som bygherrerne nødigt overskred. For at undgå denne årlige afgift tilstræbte man at holde sit byggeri under skattegrænsen. Lejligheder over 40 m² blev derfor undtagelsen. Denne bestemmelse er en af årsagerne til, at boligernes størrelse og planløsning ikke ændrede sig i de sidste 20 år af forrige årh. Arbejderboligens indre er en tro videreførelse af den præindustrielle plan. Denne skat blev opkrævet indtil 1904, da den blev afløst af vor nuværende ejendomsbeskatning, som er uafhængig boligernes udstrækning.

Mens boligens udstrækning kan måles direkte, er det vanskeligere at finde et mål for dens kvalitet. Her skal gøres et forsøg med udgangspunkt i forsikringssummerne for rene beboelseshuse. Undersøgelsen går ud fra, at forsikringen ligger tæt ved de faktiske omkostninger ved opførelsen. Forsikringssummen divideres med antallet af lejligheder, hvorved fås den gennemsnitlige

Lille Nygade med 3-4 etages udlejningsejendomme opført 1900-01. I baggrunden enkelthuse fra 1890'erne.

pris pr. lejlighed for hver enkelt ejendom. Resultatet viser meget store udsving, men hvis man tager medianværdien for hvert år, begynder et billede at tegne sig.

Prisudviklingen foregik ikke kontinuerligt, men i store spring på ca. 500 kr. De år, som indleder de store byggeperioder 1876 og 1896, danner også pris-mæssigt skel. Hver ny højkonjunktur bragte prisen op på et højere niveau. Den samme udvikling kan mærkes i andre kvarterer med arbejderboliger. De karakteristiske kvisthuse i Ny Havnegadekvarteret, som Emil Bojsens første selskab havde udstykket, steg fra ca. 3.200-3.500 kr. i begyndelsen af 1890'erne til 3.900-4.000 kr. i slutningen af årtiet.

'Arbejdernes Byggeforening's huse i Stefansgade fra 1877 var mere end dobbelt så dyre som samtidigt byggeri. Det skyldes dels, at der var vandhaner i køkkenerne, dels må det ses som en følge af den fordyrelse, kravet om to trapper medførte. Lempelsen af sikkerheds bestemmelserne på dette punkt var af lige så stor betydning for at kvarteret fik den struktur, det fik, som de øgede kreditmuligheder.

Stigningen i forsikring pr. lejlighed kan skyldes enten stigende omkostninger eller bedre kvalitet. Hvad omkostningerne angår, er de næppe meget højere. Priserne viser kraftigt fald i slutningen af 1870'erne og en lille stigning i slutningen af 1890'erne⁶. Til gengæld steg arbejdslønnen ca. 10-15%⁷. Det er dog langt fra tilstrækkeligt til at forklare den højere pris på boliger. Tilbage står

Forsikringssummer pr. lejlighed i Nygade-kvarteret. (I kroner)

Opført	Højest	Middel	Lavest	Antal lejligheder
Før 1876	910	600- 710	450	45
1876-80	2716 (n)	1250- 1367	800	57
1881-90	2410	1275-1493	732	316
1891-95	1797	1267-1703	1215	17
1896-1901	3560	2200-2450	1488	81

(n): 'Arbejdernes Byggeförening's huse i Stefansgade.

den mulighed, at stigningen skyldes kvalitetsforbedringer, men der må gøres bygningsarkæologiske undersøgelser, men det umiddelbare indtryk er, at husene er bedre bygget efter 1880.

Befolkningstætheden

Den boligmangel, der var opstået som følge af det utilstrækkelige byggeri i det meste af 19. årh., blev lettet føleligt i de sidste 25 år af årh. Bedringen i bolig-situationen gav sig udtryk i nedlæggelse af nogle af de dårligste boliger og i, at der fra 1890 var en vis del ledige lejligheder. Derimod blev den gennemsnitlige husstandsstørrelse kun i mindre grad påvirket af den rigeligere boligfor-syning.

Antal beboere og boliger i Nygade-kvarteret 1870-1901.

(Kun beboede lejligheder)

	1870		1880		1890		1901	
	I	II	I	II	I	II	I	II
Houmannsgade	74	22	214	59	519	136	450	131
Stefansgade	66	16	151	39	554	130	721	176
Nygade	99	22	87	22	617	149	710	188
Niels Juels Gade							37	6
Lille Nygade					153	37	215	57
Sum	239	60	452	120	1833	452	2133	558
Antal medlemmer i husstande	3,98		3,77		4,06		3,82	

I: Antal beboere, II: Beboede lejligheder.

Husstand (familie) er her taget i folketællingernes betydning, d. v. s. at den indbefatter aftægtsfolk, pensionærer og logerende. Håndværkssvende og -lærlinge, kommisser og tjenestepiger, som fik kost og logi hos deres principal er regnet med til hans husstand, selv om de kun sjældent boede i hans lejlig-

hed, men på værelser i side- eller bagbygninger. Det udregnede gennemsnit angiver derfor strengt taget ikke boligfællesskab, men da der som nævnt kun var meget få erhvervsvirksomheder i kvarteret, kan der ses bort fra afvigelsen, og tallet anses for en korrekt angivelse af det gennemsnitlige antal beboere pr. bolig.

Gennemsnittet svinger noget. I 1870'erne viser det nedgang, men stiger til gengæld stærkt i det følgende årti. Det er næppe tilfældigt, at husstandene bliver større i en periode med voldsom befolkningstilvækst, mens de mere stille 1890'ere udviser et fald. Forklaringen må være, at de husstande, som flyttede ind i nybyggeriet, var større end de, der boede i de eksisterende huse. Grænsen mellem 'nyt' og 'eksisterende' må i denne forbindelse sættes ved 10 år, således at huse opført siden sidste folketælling i alle tilfælde regnes for nye, mens de, der allerede figurerede i den foregående, anses for gamle.

I 1870'erne skete både ny- og tilbygning i kvarteret, så kun 11 huse med 35 lejligheder stod uforandret i 1880. Disse havde i 1870 138 beboere, men i 1880 kun 121. Det er et fald på 12,3% eller ½ person pr. lejlighed. Når gennemsnittet ikke faldt tilsvarende, må det skyldes, at tilflytterne i nybyggeriet boede tættere. Samme tendens gjorde sig gældende i det næste tiår, men da vejede tilflytterne så tungt, at gennemsnittet alligevel steg betydeligt. 24 ejendomme stod uden at blive ændret mellem 1880 og 1890, men deres indbyggertal faldt med 10,24% fra 371 til 333. Også i 1890'erne var der nedgang på uforandret etageareal, nemlig 14,69% fra 1525 til 1301 (76 ejendomme).

Mens beboerne i de ældre huse fik bedre og bedre plads, stuede folk sig sammen i de nye. På sydsiden af Lille Nygade boede i 1890 4,22 personer pr. lejlighed, men i 1901 var tallet sunket til 3,33. I den nybyggede husrække Nygade 36-42 var i 1901 5,20 beboere til hver bolig.

Det påvirkede gennemsnittet nedad, at huse opført før 1890 indeholdt flere små kvist- og baghus-lejligheder, som kun var egnet til beboelse for enlige. Men årsagen til at beboertallet daledede må søges i beboernes højere alder. I de ældre huse boede flere familier, hvis hjemmeboende børneflokk var svindende.

Hvis man sammenligner husstandsoverhovedernes alder, træder forskellen klart frem, især i andelen født før 1850 og efter 1870.

Husstandsoverhovedernes alder sammenholdt med boligens alder 1901.

Hus opført:	Husstandsoverhovedet født:									
	før 1850		1850-60		1860-70		1870-80		Sum	
	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
Før 1880	30	44%	18	26%	12	18%	8	12%	68	100%
1880-90	40	30%	32	25%	28	21%	31	24%	131	100%
1890-1901	9	11%	20	26%	26	34%	22	29%	77	100%

I: Absolutte tal; II: Procent.

Den tydelige sammenhæng mellem husets og beboernes alder er bemærkelsesværdig i betragtning af, hvor hyppigt folk flyttede, men måske har de været underkastet træghedens lov på den måde, at de ved flytning har foretrukket en bolig af samme standard og alder, som den de forlod. De nye huse derimod blev taget i besiddelse af yngre mennesker med en stor børneflokk. Derved forklares også, at husstandenes gennemsnitsstørrelse viste stigning i 1890, da $\frac{1}{4}$ af kvarteret var nyopført. Man kan således ikke ud fra husstandsstørrelserne slutte noget om fødselstal eller børnekuldernes størrelse.

En opgørelse af husstandene efter størrelse giver et mere differentieret billede af ændringerne. Til sammenligning er medtaget lignende opgørelser for hele landet for 1845 og 1960.

Der sker en tydelig spredning mod yderpunkterne. Mens næsten $\frac{1}{4}$ af husstandene i 1870 havde mellem 3 og 6 medlemmer og tyngdepunktet lå på 3-4, var der 1901 sket en forskydning et trin opad. Samtidig øgede de meget talrige husstande (med 7 eller flere medlemmer) deres andel gradvis fra 8,4% i 1870 til 12,9% i 1901. Det er spændingen mellem ældre og yngre, der giver sig tilkende her. Hovedparten af de tætbefolkede lejligheder lå i den nyeste del af kvarteret.

Antal medlemmer i husstandene i Nygade-kvarteret. ()

Antal pers. pr. husstand	1870		1880		1890		1901		1945	1960
	I	II	I	II	I	II	I	II	II	II
1	6	10,0	13	10,8	32	7,1	56	10,0	5	20
2	6	10,0	22	18,3	82	18,1	104	18,6	12	27
3	10	16,7	25	20,8	77	17,0	130	23,0	16	20
4	17	28,3	24	20,0	91	20,1	89	16,0	15	18
5	8	13,3	18	15,0	66	14,6	68	12,2	15	9
6	8	13,3	5	4,1	56	12,4	45	8,1	12	4
7	4	6,7	5	4,1	25	5,5	36	6,5	8	1
8	1	1,7	3	2,5	10	2,2	16	2,9	7	1
9			5	4,1	11	2,4	9	1,6	4	0
10 el. flere					2	0,5	5	0,9	6	0
Sum	60		120		452		558			

I: Absolute tal; II: Procent.

Ved sammenligning med ældre og yngre tællinger må man huske, at husstand er defineret forskelligt til forskellige tider. I 1845 blev alle regnet til samme husstand, der søgte til samme bord, mens tællingen 1960 altid regnede et ægtepar for en selvstændig husstand. Det betyder, at 1845-tællingen opviser relativt færre større husstande end 1960-tællingen, men afvigelsen er næppe så

stor, at tællingerne ikke kan sammenlignes. Det materiale, der behandles her er problemfrit i denne forbindelse, da alle husstandene i materialet dækkes af begge definitioner. Ved sammenligningen med de andre nævnte tællinger skal man bruge 1901, da kvarteret på det tidspunkt kan siges at være etableret og havde sin kraftigste vækstperiode 10 år bag sig. Kvarteret repræsenterer et mellemstadium mellem tilstanden 1845 og 1960. Koncentrationen i toppen af skalaen er ikke så stærk, som den blev, og der er endnu en del store husstande. Blandt de store husstande er både meget børnerige familier og familier med flere logerende.

To andre forhold, som har relation til husstandsstørrelsen, må omtales her, nemlig aftægtsfolk og logerende. Den opfattelse, at industrialismen ødelagde det traditionelle familiemønster, hvor husstanden bestod af 3 generationer, er blevet undergravet i de senere år. Det er blevet hævdet, at dette mønster var en undtagelse i Vesteuropa⁹, og for Danmarks vedkommende er det godtgjort, at kun 7% af husstandene i 1845 havde denne sammensætning¹⁰. Dertil må føjes, at den uden tvivl var mest udbredt i de besiddende klasser, håndværksmestre, købmands- og gårdmandsklassen, hvor det var almindeligt, at en søn overtog og videreførte faderens virksomhed. Denne tilskyndelse til sammenhold manglede i arbejderklassen, og det bør derfor ikke undre, at 3-generations husstande var sjældnere. I Nygade-kvarteret svingede tallet omkring 2,5%:

1870	1880	1890	1901
2 (3,3%)	3 (2,5%)	8 (1,8%)	13 (2,3%)

I optællingen er 1901 medtaget en voksen slægtning uden nærmere karakteristik, hvis underhold synes at på hvile værtsfamilien. Alle de øvrige er enker (en enkemand), som er flyttet til byen sammen med eller efter det barn, hun havde ophold hos. Kun i et tilfælde i hele materialet opgiver en bedstemor anden stillingsbetegnelse end enke. Hun har altså bidraget til familiens økonomi, men den datter hun boede hos var også enke. Alle de andre 3-generations husstande synes oprettet som forsørgelsesinstitut for den gamle.

En del familier måtte have lejere i lejligheden for at klare huslejen. Ved optællingen er lejligheder med mere end en logerende kun talt en gang. Lejligheder, som beboedes af flere ugifte søskende eller slægtinge, er forbigået.

1870	1880	1890	1901
10 16,7%	10 8,2%	45 10,0%	58 10,4%

Slægtninge, som bor hos ægtepar, er henregnet til logerende, hvis de er erhvervsaktive. Hvis den logerende er i logiværtens tjeneste er han udeladt. Tilsyneladende var tendensen svagt stigende fra 1880, men man skal være forsigtig med at drage konklusioner ud fra så små udsving i et område, der ændrede sig så meget i løbet af perioden. Udgangspunkterne for beregningerne er meget forskellige 1870-90.

Der var til stadighed et vist antal overbefolkede lejligheder i kvarteret. Overbefolket er defineret som mere end 2 personer pr. rum. Det er det internationalt benyttede mål for denne periode, som også englænderen Seeböhm Rowntree brugte i sin berømte undersøgelse af de sociale forhold i York 1899.¹¹ Køkkenet er regnet for et rum, selv om det er meget lille og ikke har megen lighed med det engelske eller kontinentale 'living-room/Wohnküche'. Der er ikke præcise opgivelser af værelsesantallet for alle lejligheder, men hvor intet vides, er lejligheder under 25 m² anset for to-værelses og større lejligheder for tre-værelses. Således fås følgende tal for overbefolkede boliger:

1870	1880	1890	1901
17	23	90	102
28,3%	19,2%	19,9%	18,2%

Ligesom for de ovenfor undersøgte forhold skete et fald efter 1870, men derefter var der stabilitet. Ved 1880 var således etableret en ratio mellem husstande af forskellig struktur og størrelse, som stort set holdt sig århundredet ud.

I løbet af 1880'erne blev der tillige opnået ligevægt mellem udbud og efterspørgsel af boliger. Endnu folketællingen 1880 registrerede flere husstande, end der var lejligheder, men ved den næste tælling var der overskud af boliger.

Ledige lejligheder 1870-1901.

	1870	1880	1890	1901
1. Antal lejligheder	60	120	485	602
2. Beboede lejligheder	60	120	452	558
3. Ledige lejligheder	-	-	33	44
% ledige lejligheder	-	-	6,8	7,3

Idag er Nygade-kvarteret karakteriseret som saneringsområde. En del bygninger er stærkt nedslidte, men der er i de seneste år sket en del fornyelser af vinduer og isolering. Den forslumning, der havde stået på i flere årtier er således standset, men et træk fra den første tid er vendt tilbage, nemlig den store gennemtræk, som nu skyldes, at mange af husene vanskeligt kan bringes i overensstemmelse med vore dages forventninger til familieboligen. Enkelt-

huse bliver ombygget til en-familiehuse, men det er svært at gennemføre noget lignende for dobbelthusene med trappen i midten. De bliver brugt som overgangs-boliger for husstande på vej til parcelhuskvarteret eller for pensionister.

Da kvarteret opstod levede det helt op til intentionerne i indenrigsministeriets initiativ fra 1880: at skaffe kvalitetsboliger til 'småkårsfolk' til en pris, de kunne betale. Der er ikke eksempler i kvarteret på, at lovgivningen er blevet søgt omgået eller udnyttet til grænsen. Bebyggelsesgraden er de fleste steder godt på den pæne side af lovens krav.

Noter

1. Hansen Ringer: En bog om Horsens og dens Omegn, 1899, s. 26.
2. Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I, 1972, s. 246.
3. V. Schou: Bidrag til Undersøgelse af Byggevirksohmheden i Danmark i de sidste 75 Aar, 1911.
4. Hans Chr. Johansen, Per Boje, Anders Monrad Møller: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940, 1983, s. 149.
5. S. Weis-Fogh: Ny jyske Kjøbstad-Creditforening i Aarhus 1871-1946, s. 177.
6. Bus Henriksen og Anders Ølgaard: Danmarks udenrigshandel 1874-1958, tabel 6,4-6,5.
7. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark, 1930, bilag IV.
8. Tallene for 1845 og 1960 er citeret efter Jørgen Elkli: Folketællingen 1845 I, s. 253.
9. Peter Laslett: The World We Have lost, s. 93-95.
10. Elkli: Op.cit., s. 256.
11. Seebom Rowntree: Poverty. A Study of Town Life, s. 169ff.

Kilder

Skøde- og pantebøger for Horsens.

Opmålinger til bygningsafgiften

Købstædernes almindelige Brandforsikring: Forsikringsprotokoller for Horsens.

Ligningbøger for formue- og lejlighedsskat.

Horsens byråds forhandlinger, trykt udgave.

Fra landlig idyl til arbejderkvarter

- et eksempel på hvordan industrialiseringen forvandlede et lokalområde

Af Rita Sørensen

Indledning

Som eksempel er valgt Sjællandsgadekvarteret i Århus. Sjællandsgadekvarteret er det boligkvarter, der ligger indenfor gaderne Nørreallé, Ny Munkegade, Kaserneboulevarden/Høegh Guldbergsgade og Nørregade. Desuden regnes også Falstersgade med til området.¹

Sjællandsgadekvarteret blev opført som boligkvarter i slutningen af forrige århundrede. Fra omkring 1870 var presset fra den voksende befolkning blevet så stort og vandringsen fra land til by tiltaget så meget, at det for det første kunne betale sig at udstykke byggegrunde i større målestok og at det for det andet også blev muligt at udstykke større sammenhængende områder.

Væksten i den århusianske befolkning var ovenikøbet stor sammenlignet med væksten på landsplan. I perioden 1870 til 1901 var der en forøgelse i hele landets befolkning på 117%; i Århus var væksten derimod på 225%, altså næsten dobbelt så stor.²

I perioden 1880-1901 blev befolkningstallet i Århus forøget med 28.500 personer; over 1/3 af disse mennesker kom til at bo i Sjællandsgadekvarteret. I 1880 boede der 2.188 personer i kvarteret, i 1890 3.709 og i 1901 ialt 8.343. Kvarteret rummede således i 1901 flere mennesker end hele Århus Købstad gjorde blot 60 år tidligere.³

Kvarterets fysiske udformning

Før udstykningen: En landlig idyl

I midten af forrige århundrede lå det område, der senere skulle blive til Sjællandsgadekvarteret, uden for det daværende Århus.

Fleere handlungartnere havde haver og gartnerier rundt omkring i området, og på arealet, hvor kaserneerne senere blev bygget, blev jorden også dyrket - omend i noget mindre målestok. Her lå nemlig fattighaverne - forløberne for

vor tids kolonihaver - hvor ubemidlede familier kunne skaffe sig et supplement til den daglige kost.

Der var dog også enkelte håndværks- eller fabriksvirksomheder, bl.a. en reberbane ved Høegh Guldbergsgade og en tændstikfabrik overfor Teglgaaardsstræde (Sjællandsgade). Fra 1850'erne lå der et teglværk og kalkbrænderi omtrent dér, hvor Sjællandsgade og Sølystgade i dag krydser hinanden. Ejeren, Peter Herskind Jun., boede selv i nærheden, idet han havde ladet opføre sin villa »Sølyst« i den østlige del af det, der i dag hedder Sølystgade. Også andre af byens borgere havde bosat sig i villaer i denne dengang landlige idyl udenfor byen.

Men alt dette - med undtagelse af enkelte af herskabsvillaerne - forsvandt, da man gik i gang med at omdanne området til boliger for de tilstrømmende arbejdere og håndværkere.

Ejendomsforhold før udstykningen

Før området blev udstykket til byggegrunde var det ejet dels af kommunen, dels af større og mindre private grundejere. Kommunen ejede matrikel nr. 16 og 17, mens resten af området var fordelt på private hænder. Blandt de private ejere var ovennævnte P. Herskind Jun., ubetinget den største grundbesidder, idet han var ejer af matrikel nr. 28. Men som det fremgår af matrikelkortet nedenfor bestod området af mange små og stærkt uregelmæssigt formede grunde.

Gadenettets udformning

De enkelte grundenes størrelse og form kombineret med grundejernes interesse i at udstykke så mange byggegrunde som muligt, fik stor betydning for gadenettets udformning i Sjællandsgadekvarteret.

Det var nemlig således, at lovgrundlaget for udlægget af gader på dette tidspunkt ikke gav de kommunale myndigheder mulighed for at udarbejde samlede gadeplaner for et helt kvarter, som man kunne pålægge de private grundejere at følge.⁴ Det var tværtimod de private grundejere, der tog initiativet når en gade skulle udlægges, og dette gav ofte anledning til problemer, da de enkelte ejeres private interesser tit modarbejdede en hensigtsmæssig gadeudlægning.

Ifølge lovgrundlaget skulle en gade udlægges før der kunne bygges på grundene og nye gadeudlæg startede derfor med, at den oprindelige ejer af grunden lod udarbejde en gadeplan, som blev sendt til byrådet til godkendelse. Byrådet kunne nægte at godkende nye gader, som ikke stod i forbindelse med det eksisterende gadenet og på denne måde få nogen indflydelse på gadenettets udformning.

Byrådets krav om at gadenettet blev sammenhængende og de private grundejeres interesse i at få så mange byggegrunde som muligt medførte ofte utraditionelle løsninger på enkelte gadestrækninger. For eksempel forbindelsen af Hjelmensgade via Thunøgade med Sjællandsgade. Slutresultatet for kvarteret som helhed blev et kroget og stærkt uregelmæssigt gadenet.

Samspillet mellem de ovennævnte faktorer kan illustreres ved at se på baggrunden for udlægget af Sølystgade fra Ny Munkegade til Sjællandsgade.⁵

Udlægget af Sølystgade

Dette stykke af Sølystgade blev udlagt på matrikel nr. 28 b-c. Denne matrikel blev først udstykket i 1890 og ved gadeudlægget over grunden måtte ejeren tage hensyn til, at Sølystgade allerede var ført frem over matrikel nr. 28 y til det østlige skel af matrikel nr. 28 b-c.

Gaden blev lagt parallelt med grundens skel, således at forbindelsen til den eksisterende gade ikke blev ført frem i en lige linje, men drejet, så vejen fik et knæk. På matrikel-kortet kan det ses, at en gadeføring i lige linje ville have bevirket, at byggepladserne på grundens sydlige del blev for små, så de ikke kunne udnyttes. Samtidig ville en endnu større del af grundens nordlige hjørne heller ikke kunne udnyttes, da grundene ikke kunne få facade mod en gade.

Den faktiske placering af Sølystgade gav regelmæssige byggegrunde på begge sider af gaden og betød en maksimal udnyttelse, omstændighederne taget i betragtning.

Sjællandsgadekvarteret bygges

Allerede i 1858 fandtes den første bebyggelse i kvarteret. På dette tidspunkt var der blevet bygget langs med Nørregade og på det nederste stykke af Sjællandsgade. Udbygningen af kvarteret foregik jævnt over en 45 årig periode, dog afbrudt af enkelte »boom«.⁶

Med udgangen af 1869 var der opført 13 ejendomme i kvarteret. I de næste 45 år, nemlig i perioden fra 1870 til 1914, blev der bygget ialt 527 ejendomme, det vil altså sige mellem 11 og 12 ejendomme hvert år. I 3 års perioden 1875-77 var der dog ekstra hektisk byggeaktivitet med en årlig tilvækst på 25 ejendomme.

Et egentligt boom ser man dog først i perioden 1890 til 1900, hvor der blev bygget ialt 264 ejendomme. Det vil sige at halvdelen af kvarteret faktisk blev opført på disse 11 år.

Efter århundredeskiftet faldt byggeriet i kvarteret brat. I 1901 blev der dog bygget 13 ejendomme, men ellers var tilvæksten i de næste 13 år fra 1902 til 1914 kun på ialt 29 ejendomme, dvs. 2-3 om året. Denne nedgang var en na-

turlig følge af, at kvarteret var ved at være udbygget, således at forstå, at på det tidspunkt var næsten hver eneste ledig byggegrund i kvarteret udnyttet.

Ejendomsstyper

I det følgende vil vi undersøge to aspekter ved byggeriets udformning, nemlig for det første hvilke ejendomsstyper, der var fremherskende - det vil først og fremmest sige byggehøjden - og for det andet vil vi se på forholdet mellem forhus- og baghusbebyggelsen.⁷

Forhusene

Den hyppigste ejendomsstype i kvarteret er ejendomme med 3 beboelsesetager: Stueetage/1. sal/kvist subs. 2. sal. Mod periodens slutning var der dog tendenser til højere byggeri, idet der blev bygget beboelsesejendomme på 5 etager. Denne ejendomsstype blev specielt opført i Sølystgade. Der var i 1901 ialt 44 ejendomme på 5 beboelsesetager i kvarteret, hvoraf de 26 blev opført i Sølystgade. Desuden fandtes der 5 sådanne ejendomme i den øverste del af ny Munkegade samt 7 i Falstersgade. Det vil sige i den senest byggede del af kvarteret.

Ejendomme i 4 beboelsesetager fandtes i Ny Munkegade, Falstersgade, Fynsgade, Guldbergsgade, Samsøgade, Sølystgade og den øverste del af Sjøllandsgade. Altså også i den senest byggede del af kvarteret.

Bag- og sidehuse

Også bag- og sidehus bebyggelsen var overvejende lavt byggeri. Dette fandtes spredt i hele kvarteret. Der var dog tale om, at den nederste del af Sjøllandsgade, den nederste del af Guldbergsgade samt tildels Norsgade specielt var præget af bag- og sidehuse. Disse gadestrækninger hører til den ældste del af kvarteret.

Men der var også tendenser mod højere bag- og sidehuse mod periodens slutning. I 1901 fandtes der dog kun ialt syv baghuse på 4 beboelsesetager, hvilket samtidig er den maximale højde for baghuse i kvarteret. Alle disse baghuse var bygget omkring århundredeskiftet, altså i periodens slutning.

Forholdet mellem forhus- og baghusbebyggelse

I 1880 var der ialt bygget 186 beboelsesejendomme i kvarteret, hvoraf de 141 (76%) var forhusbebyggelse og de 45 (24%) bag- eller sidehuse.

Antallet af bag- og sidehuse var jævnt stigende i perioden. I 1890 var der 72 og i 1901 108 bag- og sidehuse. Relativt skete der derimod et fald: fra 24% i 1880 til 23% i 1890 og til 18% i 1901.

Det vil altså sige, at der fra 1880 til århundredeskiftet skete et fald i antallet

af bag- og sidehuse. Fra at udgøre knap $\frac{1}{4}$ af den samlede bebyggelse i 1880 udgjorde de i 1901 knap $\frac{1}{5}$.⁸

Lovgrundlaget for byggehøjden

Lovgrundlaget for byggehøjden i denne periode fandtes i bygningslovens § 10 og i bygningsvedtægten af 1895, § 16.

Bygningslovens § 10 var lovgrundlaget for byggehøjden indtil 1895 og i denne blev det fastslået, at »ingen bygning, som vender umiddelbart ud mod gaden, må gives en større højde end gadens bredde med tillæg af en fjerdedel«. Samtidig blev det også bestemt, at »ingen bygning må have en større højde til bjælkernes overkant end 16 meter«. ⁹ Indtil 1895 blev der ikke opført ejendomme på over 5 beboelsesetager i kvarteret, hvad der teoretisk set var muligt. I praksis var det dog ikke realistisk, når man samtidig skulle overholde kravet om den maksimale byggehøjde på 16 meter.

I 1895 indførtes der med den nye bygningsvedtægt nogle få ændringer. Bygningens højde i forhold til gadens bredde skulle stadig være den samme, hvorimod den maksimale højde blev forøget fra 16 til 17 meter. Men samtidig blev det fastslået, at ingen bygning måtte have mere end 5 beboelsesetager. Det var første gang kravet om et maksimalt antal beboelsesetager blev optaget som en bestemmelse i loven.¹⁰

Skulle bygherrerne holde sig indenfor lovens rammer var der således sat faste grænser for byggehøjden. Men der var dog en mulighed for at gå ud over lovens rammer ved at søge dispensation fra bestemmelserne hos det lokale byråd, der administrerede lovgrundlaget. En undersøgelse af disse dispensationer¹¹ viser, at der i hele perioden kun i ét eneste tilfælde blev dispenseret fra bestemmelsen om antallet af etager i en ejendom.

Det drejede sig om Falstersgade 3 og der blev søgt dispensation fordi ejeren ulovligt havde indrettet butik i kælderen, som kun var anmeldt og godkendt til husbrug. Dette var i strid med bygningsvedtægten, fordi der i forvejen var 5 beboelsesetager i ejendommen. Ejeren fik dog den ansøgte dispensation uden problemer.¹²

Sammenfatning

Sjællandsgadekvarteret blev udbygget som boligområde fra 1870'erne og til ca. 1914, dog således at halvdelen af kvarterets ejendomme blev opført i perioden 1890 til 1900.

Den tidligst opførte del af kvarteret blev præget af lavt byggeri, mens det sene byggeri omkring boulevarderne og i den vestlige del af Sølystgade blev præget af noget højere byggeri. Byggehøjden er dog ingen steder på mere end 5 beboelsesetager.

Byggeriets generelt lave karakter kan også illustreres ved, at der i 1880 var 2.8 lejligheder pr. ejendom, i 1890 ligeledes 2.8 og i 1901 3.5.

Der blev også opført en del bag- og sidehuse, men selvom antallet steg abso-

En typisk ejendom i Sjællandsgadekvarteret. Billedet forestiller Sjællandsgade 77 og er fotograferet af K. Ketelsen ca. 1899. Foto i Erhvervsarkivet.

lut i perioden var der tale om et relativt fald. Fra at udgøre knap $\frac{1}{4}$ af den samlede bebyggelse i 1880 udgjorde de i 1901 knap $\frac{1}{5}$. Den maximale højde for bag- og sidehuse var 4 beboelsesetager.

Forholdet mellem det bebyggede og det ubebyggede areal

Både byggeriets højde og spørgsmålet om hvorvidt der var opført bag- og sidehuse på en grund havde stor betydning for beboernes mulighed for at få tilstrækkeligt med lys og luft. Men endnu vigtigere for beboernes sundhed var dog spørgsmålet om, hvordan en given grund var udnyttet. Det vil sige: Hvordan var forholdet mellem det bebyggede og det ubebyggede areal egentligt? Det vil vi se på i det følgende.

Lovgrundlaget

De forhold, der var bestemmende for kvarterets fysiske udformning var dels lovgrundlaget og dels den kommunale administration af dette lovgrundlag. Herunder også den praksis, der udviklede sig omkring dispenseringen fra bestemmelserne.

Bestemmelsen vedr. forholdet mellem det bebyggede og det ubebyggede areal var optaget i § 21 i »Bygningslov for Købstæderne i Kongeriget Danmark af 30. december 1858«, med ikrafttræden den 1. juli 1859.¹³

I bygningslovens § 21 hed det:

»Det til et våningshus hørende ubebyggede areal må i intet tilfælde være mindre end det bebyggede ... I bygninger, som indrettes til beboelse i flere end 2 etager, blive de arealer, som ifølge foranstående forskrift skal være ubebyggede, at forøge med $\frac{1}{6}$ for hver etage, som bygningen indeholder mere end foranført ...«.

De lokale bygningsvedtægter ændrede ikke i væsentlig grad på denne bestemmelse; den var således gældende i hele perioden.

Administrationen af lovgrundlaget

En ansøgning om dispensation skulle forsynes med en indstilling fra bygningskommissionen, og ved ændringen af bygningsvedtægten i 1880 blev også sundhedskommissionen inddraget i vurderingen af dispensationer fra bygningslovens § 21. Byrådet traf herefter en afgørelse ud fra indstillingen fra disse to kommissioner, og denne skulle endeligt konfirmeres af justitsministeriet.¹⁴

Bygningskommissionen bestod af borgmesteren, der var født formand, politimesteren, bygningsinspektøren og 4 medlemmer valgt af byrådet. Af disse

skulle 2 tilhøre byrådet og de 2 andre vælges blandt byens borgere. Af sidstnævnte skulle mindst 1 være bygningskyndig - i praksis blev de alle valgt blandt byens håndværksmestre.¹⁵

Sundhedskommissionen bestod af politimesteren, som var født formand, stadslæggen og (fra 1878) yderligere 5 personer valgt af byrådet i eller uden for dennes midte. Heraf skulle mindst 2 være læger.¹⁶

Dispensationerne fra bygningslov og bygningsvedtægter

For at belyse hvor almindeligt det dengang var at dispensere fra bygge Lovgivingen, har vi registreret samtlige dispensationer der blev bevilget til byggeriet i Sjællandsgadekvarteret. Denne undersøgelse er foretaget ud fra bygningsinspektørens årlige beretninger, som blev aftrykt i tillægget til Århus Byråds forhandlinger. De bevilgede dispensationer blev dog først offentliggjort fra og med 1880, hvorfor perioden indtil da ikke har kunnet belyses.¹⁷

Der blev i perioden 1880-1907 givet ialt 213 dispensationer fra bygningsloven og bygningsvedtægterne. Disse dispensationer fordelte sig spredt på de forskellige paragraffer i begge lovkomplekser. Der blev dog meget hyppigt dispenseret fra bestemmelsen vedr. forholdet mellem det bebyggede og de ubebyggede areal. Over $\frac{1}{3}$ (37%) af samtlige dispensationer var således fra bygningslovens § 21.

Uenigheder om bevilling af dispensationerne

Der var ofte uenigheder mellem de to kommissioner om hvorvidt man skulle imødekomme en ansøgning om dispensation. Bygningskommissionen anlagde et teknisk syn på dispensationerne, hvad der meget ofte bevirkede, at de kom til at støtte ejernes interesser i at få gennemført et givet projekt så problem- og omkostningsfrit som muligt. Flertallet i sundhedskommissionen (som bl.a. udgjordes af de tre læger) lagde derimod vægt på de sundhedsmæssige følger af en overbebyggelse og tog dermed mere hensyn til ejendommens beboere.

Men det var bygningskommissionens synspunkter, der vandt genklang hos byrådsflertallet. Det betød ofte at de hygiejniske krav ikke blev opfyldt. Således hed det i stadslægens beretning fra 1881:

»Når en ejer ønsker at bygge eller forandre sin bygning i forskellige større dimensioner end bygge loven tillader det, så søger han justitsministeriet om dispensation fra samme, og byrådet har hidtil med altfor stor liberalitet indgået på projektets anbefaling. Men følgen bliver ofte, foruden andre ulemper, at gårdspladsen bliver for lille og lys og luft bliver udelukkede, og var derfor sundhedskommissionen bleven rådspurgt, ville den ikke have anbefalet en sådan plan.«¹⁸

Netop i 1881 havde 2 ansøgninger om dispensation fra bygningslovens § 21 fra ejere i den gamle del af byen, givet anledning til en længere debat i byrådet. De

to dispensationer drejede sig om bygninger, der havde mere end to etager, og det ubebyggede areal skulle derfor forøges med $\frac{1}{6}$ for hver overskydende etage.

De omtalte dispensationer var blevet bevilget af byrådet, men sagerne blev midlertidigt stoppet af justitsministeriet. Det viste sig nemlig, at den århusianske bygningsinspektør havde benyttet en fremgangsmåde ved beregningen af forøgelsen af det ubebyggede areal, som ministeriet ikke ville godkende.

Bygningsinspektørens fortolkning af bestemmelsen var, at den $\frac{1}{6}$, der skulle tillægges det ubebyggede areal kun skulle beregnes af det areal, der blev bygget med mere end 2 etager. Denne fremgangsmåde betød for den ene ejendoms vedkommende, at der kom til at mangle 185 m² ubebygget areal.

Heroverfor fremførte ministeriet, at den $\frac{1}{6}$, der skulle lægges til det ubebyggede areal skulle beregnes af det *samlede* bebyggede areal. Denne fremgangsmåde ville for den samme ejendoms vedkommende betyde, at der kom til at mangle 389 m² ubebygget areal - altså en langt mere omfattende dispensation.

Justitsministeriet godkendte dog senere dispensationerne, men fastholdt sin opfattelse af arealberegningen. Man må gå ud fra, at bygningsinspektøren har rettet sig efter dette fremover.¹⁹

I andre tilfælde greb justitsministeriet dog hårdere ind overfor bygningskommission og byråd, idet man nægtede at godkende de dispensationer, der var blevet bevilget lokalt. På byrådsmødet den 3. juni 1897 behandlede man 3 ansøgninger om dispensation fra bygningslovens § 21, nemlig for ejendommene Hjelmensgade 4, Samsøgade 36 og Samsøgade 17. Alle ejendomme er beliggende i Sjællandsgadekvarteret.

I alle tre tilfælde var ansøgningen anbefalet af bygningskommissionen, hvorimod et flertal i sundhedskommissionen var gået imod med begrundelsen

»... at det er af stor vigtighed, at der i det pågældende ny kvarter af byen undgås den stærke overbebyggelse, som omstændighederne have ført med sig i den gamle del af byen.«²⁰

Byrådsflertallet sluttede sig dog til bygningskommissionen og sundhedskommissionens mindretal og bevilgede de ansøgte dispensationer. Men justitsministeriet underkendte byrådsbeslutningen og nægtede at godkende dispensationerne.²¹

Omgåelse af bygningslovens § 21

Udover de mange dispensationer fra bygningslovens § 21, var der også tale om overskridelser uden dispensation; dvs. direkte ulovlige forhold. Desuden var der eksempler på ejendomme, hvor udformningen af friarealerne klart var i modstrid med lovens ånd.

Overskridelserne uden dispensation blev naturligvis ikke registreret i det

officielle materiale og det er derfor umuligt at sige noget om omfanget af disse ulovligheder. Et lille fingerpeg kan dog gives. Kirsten Bach har foretaget en nærmere undersøgelse af 10 ejendomme i Sjællandsgadekvarteret udvalgt efter sociale kriterier. I tre af disse var der tale om en ulovlig overskridelse af bygningslovens § 21, hvilket er påfaldende mange når man tænker på, at de 10 ejendomme var udvalgt efter nogen helt andre kriterier.²²

Et eksempel på omgåelse af intentionerne bagved byggelovgivningen kan hentes fra Ny Munkegade 68. Det skal understreges, at forholdet mellem det bebyggede og det ubebyggede areal i ejendommen opfyldte lovens krav; der var således ikke tale om noget ulovligt forhold.

Ny Munkegade 68 består af et forhus og et baghus og det ubebyggede areal er på ialt 270.2 m². Dette er imidlertid blevet splittet op i tre dele: Et stykke mellem fortovet og forhuset på 63.6 m². Dette friareal var uegnet til at opholde sig på, dels fordi der var færdsel til og fra ejendommen og dels fordi det var indrettet som pynte- og prydhave.

Desuden var der et ubebygget areal bagved baghuset på 68.8 m². Forhusets beboere havde kun adgang til dette via en kældergennemgang i baghuset, således at arealet i realiteten var fysisk adskilt fra forhuset. Baghusets beboere har kunnet benytte bagtrappen.

Endelig var der et friareal mellem forhuset og baghuset på 137.8 m². Det er nok mest realistisk at forestille sig, at det var her børnene legede og beboerne opholdt sig. I baghuset boede der i 1901 22 voksne og 16 børn og i forhuset 17 børn og 15 voksne, dvs. ialt 70 personer. Dette gav et gennemsnitligt friareal på 2 m² pr. person.²³ Det vil sige, at selvom loven nok var overholdt, sikrede dette ikke altid at beboerne fik et rimeligt friareal.

Sammenfatning

Byggeriet i København og provinsbyerne har vidt forskellige karakter, hvilket efter vores mening i høj grad skyldes den forskellige udformning af byggelovgivningen.

Den københavnske byggelov krævede for byggeriet indenfor voldene at $\frac{1}{4}$ af grunden skulle være ubebygget og for byggeriet udenfor voldene $\frac{1}{3}$ ubebygget areal. I købstæderne skulle derimod mindst $\frac{1}{2}$ af grunden være ubebygget. Desuden var der ikke i den københavnske byggelov krav om, at det ubebyggede areal skulle forøges i forhold til byggehøjden, således som det var tilfældet for købstæderne. Det var således ikke muligt at udnytte grundene så intensivt i provinsen som det var i København.

Undersøgelsen af den lokale administration af lovgrundlaget viser dog, at der i vid udstrækning blev dispenseret netop fra forholdet mellem det ubebyggede og det bebyggede areal.

Disse dispensationer blev givet for at imødekomme bygherrernes interesser

i at udnytte deres private ejendom uden alt for mange indskrænkninger. Det var bygningskommissionen og et mindretal i sundhedskommissionen, støttet af byrådet, der varetog disse interesser. Dette medførte naturligvis mange gange et modsætningsforhold til beboernes sundhedsmæssige krav. Flertallet i sundhedskommissionen forsøgte at varetage disse interesser ved enten helt at afvise en dispensationsansøgning eller gøre denne afhængig af, at visse hygiejniske og sanitære krav blev opfyldt. Det var således meget almindeligt, at man forlangte gården kloakeret og krævede at det ubebyggede areal blev brolagt eller beklædt med cement.

Lokalt var det imidlertid meget svært at komme igennem med de synspunkter som sundhedskommissionens flertal stod for og vi ser, at justitsministeriet flere gange måtte gribe ind for at bremse det lokale private initiativ.

Ligeledes ser vi, at bygherrerne dels undlader at overholde loven og dels omgår det man kan kalde lovens ånd. På baggrund af det materiale vi er i besiddelse af, er det dog ikke muligt at vurdere omfanget af dette. Der er dog ingen som helst tvivl om, at den lokale administration af bygningslovgivningen betød, at der skete en indskrænkning af de rettigheder beboerne havde ifølge loven.

Beboerne i kvarteret omkring århundredskiftet

I det følgende vil vi undersøge befolkningens sammensætning i Sjællandsgadekvarteret i 1901 udfra den erhvervsmæssige tilknytning.²⁴ Vi behandler kvinderne og mændene hver for sig, dels p.gr.a. forskellene i deres samfundsmæssige placering og dels fordi kildematerialet er meget uensartet for disse to grupper.

Hvor mange kvinder havde arbejde?

Den 1. februar 1901 boede 1.110 erhvervsaktive kvinder i kvarteret. Hertil kom 1465 gifte kvinder, som intet arbejde havde - eller som i hvert fald undlod at oplyse om det. Det vil sige, at der i alt boede 2.575 kvinder mellem 14 og 59 år i kvarteret. Altså kvinder som, selvom de ikke var reelt, så dog var potentielt erhvervsaktive.

Af disse var der en stor gruppe (317 personer) enlige kvinder, som ikke oplyste at have arbejde. Hovedparten af disse (225 personer) var dog ugifte kvinder, som boede hjemme. Hvordan de øvrige har ernæret sig er ikke godt at vide, men det er dog sandsynligt, at de manglende oplysninger om erhverv skyldes mangler ved kildematerialet.

Kun 54 af de gifte kvinder oplyste at have et arbejde. Dette svarede ganske givet ikke til den faktiske situation, men det er velkendt også fra andre undersøgelser, at gifte kvinder almindeligvis var tilbageholdende med at give oplys-

ninger. Otte kvinder angav at være arbejdsløse, hvilket også forekommer usandsynligt.

Der foreligger kun erhvervsoplysninger på 793 kvinder, hvilket svarer til 31% af de potentielt erhvervsaktive. Sammenlagt var der 3.603 erhvervsaktive mænd og kvinder i kvarteret og vi ved som nævnt med sikkerhed, at 793 kvinder havde arbejde; disse udgjorde således 22% af kvarterets samlede arbejdsstyrke.

Når man tænker på, at kildematerialet kun oplyser erhverv på 31% af kvinderne, er det bemærkelsesværdigt, at de udgør så stor en andel af arbejdsstyrken som 22%. Disse 22% er endda et absolut minimum; den faktiske andel må have været større.

Hvilket arbejde havde kvinderne?

Det var karakteristisk for kvindernes erhvervsfordeling, at de var beskæftiget som ufaglært arbejdskraft og overvejende indenfor områder, som direkte lå i forlængelse af de traditionelle kvindelige færdigheder. 292 kvinder svarende til 36.8% (procenten er beregnet af det antal kvinder, der oplyser at have et arbejde) var direkte beskæftiget med husligt arbejde, såsom tyende, husbesty-

En af de små arbejdspladser i kvarteret. Her Dalhoff Larsens Cementstøberi i Høegh Guldbergs-gade 67, fotograferet omkring 1900. Foto i Lokalthistorisk Samling, Århus.

rerinde eller lignende. Desuden var en stor gruppe kvinder beskæftiget som syerske, nemlig 152, hvilket svarer til 19.2%.

Men også fabrikkerne benyttede sig af den kvindelige arbejdskraft. 86 kvinder svarende til 10.8% oplyste at arbejde på fabrik. Kildematerialet giver dog ikke nogen god baggrund for at vise indenfor hvilke brancher disse kvinder var beskæftiget, bl.a. fordi en stor del (37 personer) blot oplyste at være arbejderske eller fabriksarbejderske. Men den almindeligste branche for kvarterets kvinder på dette tidspunkt var tilsyneladende trikotage- og tekstilbranchen, hvor 33 kvinder oplyste at være beskæftiget.

Det anvendte kildemateriale - altså folketællingen fra 1901 - belyser altså kun meget dårligt kvindernes relationer til arbejdsmarkedet. Der foreligger kun oplysninger om erhverv for under 1/3 af kvarterets kvinder og det er usandsynligt at - i hvert fald nogen af - de resterende ikke har haft arbejde. De manglende oplysninger kan muligvis hænge sammen med, at mange kvinder kun periodevis havde arbejde og derfor ikke har følt nogen fastere tilknytning til arbejdsmarkedet.

Mændene og arbejdsmarkedet

I det følgende vil vi undersøge, hvorledes de mandlige erhvervsaktive beboere i kvarteret fordelte sig efter deres tilknytning til produktionen.²⁵ Denne klassificering viser følgende:

De selvstændige erhvervsdrivende udgjorde 305, lønarbejderne 1.959 og de arbejdsløse 229 personer. Der var således ialt 2.493 mandlige erhvervsaktive beboere i kvarteret. Udtrykt i procent udgjorde de selvstændige erhvervsdrivende 12.2%, lønarbejderne 78.6% og de arbejdsløse 9.2%.

Der var således tale om et udpræget lønarbejderkvarter, idet næsten 90% af kvarterets beboere var afhængige af at sælge deres arbejdskraft. De resterende var selvstændige erhvervsdrivende, hvoraf dog ikke alle var arbejdsgivere.

Lønarbejdernes erhvervsfordeling

Vi har herefter undersøgt lønarbejdernes fordeling på brancher, idet vi har inddelt dem efter folketællingens erhvervsgrupper. Denne klassificering viser at kvarterets beboere primært fandt arbejde indenfor håndværk/industri og sekundært indenfor handel/samfærdsel. Landbruget spillede kun en underordnet rolle. Brancher som 'tyende og anden underordnet virksomhed' samt den immaterielle virksomhed havde tilsyneladende også kun ringe betydning.²⁶ Sammenligner man med forholdene i Århus som helhed tegner der sig imidlertid følgende billede:²⁷

Erhvervshovedgruppe	Kvarteret	Århus
Immateriel virksomhed	10,3%	11,1%
Landbrug m.v.	0,6%	1,5%
Håndværk/industri	58,0%	54,0%
Handel/samfærdsel	17,79	30,0%
Tyende m.v. (herunder arbejdsmænd)	7,6%	2,1%

Tabellen viser således, at der var betydelig forskel mellem kvarteret og Århus by mht. erhvervshovedgrupperne 'handel/samfærdsel' og 'tyende m.v.'. Specielt beskæftigelse som tyende får ved denne sammenligning en helt anden status, idet der var tre gange så mange i kvarteret der arbejdede som tyende og arbejdsmænd. Beskæftigelse indenfor handel/samfærdsel spillede derimod en underordnet rolle for kvarterets arbejdere i sammenligning med byens arbejdere. Det der således karakteriserede kvarteret som lønarbejderkvarter var beskæftigelse indenfor håndværk/industri samt som tyende og i anden underordnet virksomhed, dvs. som arbejdsmænd.

De arbejdsløse

Ialt 226 af kvarterets lønarbejdere var arbejdsløse den 1. februar 1901, hvilket gav en arbejdsløshedsprocent på ca. 14.²⁸

Arbejdsløsheden var stor indenfor byggefagene. Ialt 91 af de 441 personer, der var beskæftiget med disse fag var arbejdsløse, hvilket gav en arbejdsløshed på 21%, altså noget højere end gennemsnittet. Den store arbejdsløshed for disse mennesker hang dog sikkert sammen med tidspunktet for tællingen, som foregik den 1. februar, altså på et tidspunkt hvor meget af byggeriet lå stille.

Arbejdsmændene var lidt hårdere ramt. Der var ialt 312 arbejdsmænd i arbejde og 93 uden arbejde, hvilket gav ca. 23% arbejdsløse. Derimod var arbejdsløsheden ikke udtalt indenfor metalindustrien. De 14 arbejdsløse, som var registreret her, gav kun en arbejdsløshedsprocent på 7, altså under gennemsnittet.

Men om en arbejdsløshed på 14% var udtryk for en stor eller lille arbejdsløshed på dette tidspunkt er svært at sige, da vi savner sammenligningsgrundlag. Vi kan ikke sammenligne med arbejdsløsheden for byen som helhed, da de officielle statistikker ikke oplyser denne specifikt for Århus. En arbejdsløshedsprocent på et givet tidspunkt siger desuden heller ikke noget om arbejdsløshedsperiodens længde eller dens årsager; om den f.eks. skyldtes sygdom, strejke eller måske mangel på arbejde indenfor de pågældende fag.

Hvor arbejdede kvarterets lønarbejdere?

Ifølge instruktionerne til folketællingen skulle alle der havde et arbejde op-

lyse, hvor de var ansat. Men også mht. dette er kildematerialet mangelfuldt, idet kun 59% af kvarterets lønarbejdere havde anført deres arbejdssted.

Arbejdsstyrken fra Sjællandsgadekvarteret fordelte sig på ialt 475 forskellige virksomheder, og de fleste af disse, nemlig 292, beskæftigede kun én person fra kvarteret. Dette stemmer godt overens med forholdene i Århus som sådan, idet byen var karakteriseret ved mange små arbejdspladser. Der var dog 11 virksomheder, som beskæftigede 15 eller flere fra kvarteret:

4 virksomheder med 15 ansatte nemlig:

						Arbejdernes Forbrugsforening. Diverse adresser.
						Ølbryggeriet Ceres, Vesterbro.
						Caroc & Leth. Jernstøberi & Maskinfabrik. Grønnegade 18.
						De danske Statsbaner.
1	"	"	16	"	"	Århus Kommune - forskellige arbejdspladser.
2	"	"	29	"	"	Århus Havn
						Otto Mønstedts Margarinefabrik, Vestergade 11.
1	"	"	31	"	"	Århus Politi.
1	"	"	35	"	"	S. Frichs Jernstøberi & Ma- skinfabrik. Søndergade 72.
1	"	"	44	"	"	C. Lange, H.P. Jensen & Co., Knudrisgade 3.
1	"	"	91	"	"	Militæret.

Disse virksomheder falder umiddelbart i to grupper:

- 1) Statslige og kommunale virksomheder.
- 2) Virksomheder indenfor håndværk og industri.

Statslige og kommunale virksomheder

Denne gruppe, der omfattede ansatte indenfor Århus Kommune, Århus Politi, Militæret, DSB og Århus Havn vil ikke her blive gjort til genstand for

nærmere omtale. Tilstedeværelsen af det militære personale hang sammen med at Fodfolkskasernen og Artillerikasernen lå i umiddelbar nærhed af kvarteret. Næsten hele Århus Kommunes samlede politistyrke på dette tidspunkt boede i Sjællandsgadekvarteret - et forhold vi imidlertid ikke har kunnet finde nogen forklaring på. De mange ansatte i DSB og på Århus Havn havde forbindelse med byens status som trafikalt knudepunkt for det østjyske jernbanenet, ligesom havnen også var et vigtigt udgangspunkt for import og export af varer til og fra store dele af det østjyske område. Endelig beskæftigede Århus Kommune også mange personer, hvilket hang sammen med de mange anlægsarbejder i perioden samt at byens forsyning med vand og gas foregik i kommunalt regi.

En af de mange politibetjente i kvarteret - på hjørnet af Norsgade og Nørreallé, sådan som det så ud i 1906. Foto i Lokalthistorisk Samling, Århus.

Virksomheder indenfor håndværk og industri

De virksomheder indenfor håndværk og industri, som specielt tiltrak arbejdskraft fra kvarteret, var jern- og metalindustrien samt levnedsmiddelindustrien.

Indenfor jern- og metalindustrien drejede det sig om følgende tre virksomheder: Caroc & Leth, Frichs Fabrikker og H. P. Jensens Jernstøberi. Disse

virksomheder beskæftigede tilsammen 94 arbejdere fra kvarteret, hvilket svarede til 45% af alle kvarterets metalarbejdere - altså næsten halvdel.

Men omvendt kan man også sige, at kvarterets arbejdere prægede i hvert fald de to af virksomhederne:

Virksomhed	Antal arbejdere ²⁹	Arbejdere fra kvarteret	% af fabrikkens arbejdere
H.P. Jensen	150	44	29
Frichs	375	35	9
Caroc & Leth	55	15	27

Over $\frac{1}{4}$ af de ansatte hos henholdsvis H. P. Jensen og Caroc & Leth boede således i Sjællandsgadekvarteret, hvilket muligvis kan hænge sammen med, at begge virksomheder lå i umiddelbar nærhed af kvarteret, hvorimod Frichs fabriker lå længere borte.

Endvidere var der tre virksomheder indenfor næringsmiddelindustrien, som også hentede en del arbejdskraft fra kvarteret, nemlig Arbejdernes Forbrugsforening, Ølbryggeriet Ceres og Mønstedts Margarinefabrik. Her var der dog ikke tale om den samme koncentration som for jernstøberierne vedkommende. Ceres havde 100 arbejdere og de 15 fra kvarteret udgjorde 15%. På Mønstedts Margarinefabrik var der 350 ansatte og de 29 fra kvarteret udgjorde således kun 8%.³⁰ Disse to arbejdspladser har altså hentet arbejdskraften mere spredt i byen.

De arbejdspladser som vi har vist hentede meget arbejdskraft fra Sjællandsgadekvarteret, hørte alle (med undtagelse af Caroc & Leth) til byens største, og det forekommer derfor ikke umiddelbart overraskende, at de derfor ville hente meget arbejdskraft fra et givet område. Men samtidig er det karakteristisk, at ingen af de store arbejdspladser på Trøjborg eller Frederiksbjerg (som f.eks. Oliemøllen) beskæftigede særlig mange fra kvarteret. Det gjorde derimod jernstøberierne, der lå i umiddelbar nærhed af kvarteret.

Dette forhold tyder på, at afstanden til arbejdspladsen alligevel har spillet en stor rolle. Man valgte sit arbejdssted i nærheden af bopælen eller omvendt flyttede, sådan at man kom til at bo i nærheden af sin arbejdsplads.

Resumé

Undersøgelsen af Sjællandsgadekvarteret omkring århundredeskiftet viser følgende karakteristiske træk: Befolkningsudviklingen og vandringerne fra landet til byerne i forrige århundrede var baggrunden for en byudvikling, hvor store områder blev bebygget med sammenhængende etageejendomme.

Sjællandsgadekvarteret blev således bygget fra 1870'erne og 45 år frem, men sådan at ca. halvdelen af kvarteret blev opført i tiåret fra 1890 til 1900.

De kommunale myndigheder havde på dette tidspunkt ikke nogen lovbaggrund for at kunne styre byudviklingen efter en samlet planlægning. Det betød f.eks. at gadenettet i Sjællandsgadekvarteret blev meget uregelmæssigt, idet de enkelte private grundejeres interesser ofte modarbejdede en hensigtsmæssig udformning af gadernes retning.

Med hensyn til byggeriets udformning og forholdet mellem en grunds bebyggede og ubebyggede areal havde den lokale administration lidt fastere rammer, idet man havde Bygningsloven for Købstæderne og de lokale bygningsvedtægter at holde sig til. I købstæderne måtte man kun bebygge halvdelen af en grund. Dette kunne der imidlertid dispenseres fra og der var ofte uenighed mellem bygningskommissionen og lægerne i sundhedskommissionen netop omkring disse dispensationer.

For bygningskommissionen vejede hensynet til de private ejeres ret til selv at bestemme, hvordan de ville bygge, tungt. Dette synspunkt havde også flertal i byrådet. Lægerne i sundhedskommissionen lagde derimod mere vægt på, at karréerne fik tilstrækkeligt med lys og luft. I den lokale administration var det imidlertid ikke muligt at komme igennem med disse synspunkter; lægerne i sundhedskommissionen kunne højst gøre dispensationerne afhængige af, at en ejendoms sanitære forhold samtidig blev forbedret. Det blev i stedet den centrale myndighed, justitsministeriet, der i enkelte tilfælde måtte gribe ind overfor bygningskommission og byråd og sikre, at der blev taget skyldigt hensyn til beboernes adgang til friarealer.

Grundejerne udviste også tit stor opfindsomhed i at omgå loven. Der stod f.eks. ikke noget om, at det ubebyggede areal skulle være sammenhængende og dette blev udnyttet på en sådan måde i Ny Munkegade 68, at beboernes faktiske friareal blev betydeligt reduceret.

Men på trods af overskridelserne (lovlige som ulovlige) er der dog ingen tvivl om, at de ret strenge bestemmelser i Byggeloven for Købstæderne sammenlignet med den tilsvarende lov for København, har forhindret, at provinsbyerne blev bygget lige så højt og tæt og usundt som de københavnske brokvarterer.

De mennesker, der flyttede ind i det nybyggede kvarter var arbejdere og håndværkere. Omkring århundredeskiftet levede $\frac{1}{10}$ af beboerne af at sælge deres arbejdskraft. Det befolknings»overskud«, der flyttede til byerne i denne periode kom således til at bo i afgrænsede geografiske områder, der udgjorde deciderede arbejderkvarterer.

Kildematerialet belyser kun meget dårligt kvindernes tilknytning til arbejdsmarkedet. Men til trods for de mangelfulde oplysninger viser det sig alligevel, at de udgjorde 22% af kvarterets samlede arbejdsstyrke. Denne andel var et absolut minimum; rent faktisk måtte mange flere kvinder have haft ar-

bejde. Kvinderne var beskæftiget på områder, som lå i direkte forlængelse af de traditionelle kvindelige færdigheder, såsom syersker eller med husligt arbejde. Med hensyn til fabriksarbejdet gjorde det samme sig gældende; her var de fremherskende erhverv indenfor trikotage- og tekstilbranchen.

Mændene fandt primært beskæftigelse i fag indenfor håndværk og industri, ligesom også mange var beskæftiget som tyende og arbejdsmænd. Sammenligner man med forholdene for de århusianske arbejdere som helhed, viste det sig, at kun halvt så mange arbejdere fra Sjællandsgadekvarteret var beskæftiget indenfor handel/samfærdsel. Derimod boede der tre gange så mange tyende og arbejdsmænd i kvarteret som i Århus by.

Undersøgelsen viser desuden at nogle få af byens store industrier hentede meget arbejdskraft fra kvarteret. Og omvendt var der to jernstøberier i umiddelbar nærhed heraf, hvor over $\frac{1}{4}$ af fabrikens arbejdere kom fra Sjællandsgadekvarteret. Det karakteristiske var dog, at arbejdskraften var spredt på mange små arbejdspladser.

Noter:

1. Nærværende artikel er uddrag af et speciale, som undertegnede har skrevet til Historisk Institut, Århus Universitet: »Ø-gadekvarteret i Århus - et arbejderkvarter og dets beboere omkring århundredskiftet«. (1982). Vi har valgt at koncentrere os om to af de aspekter, der behandles i specialet, nemlig kvarterets fysiske udformning og befolkningens sammensætning i 1901, specielt den erhvervsmæssige sammensætning.
2. Lilla Voss m.fl.: »Sociale Studier i Århus 1870-1906«, s. 14-15, Århus 1975.
3. Ifølge J. P. Trap: »Kongeriget Danmark«, 5. bind, 3. omarbejdede udgave, s. 31, København 1904, var indbyggertallet i Århus Købstad i 1840 7.087 personer. Folketallet for kvarteret er optalt ud fra primærskemaerne til de respektive folketællinger.
4. Lovgrundlaget findes i: Vedtægter for styrelsen af de kommunale Anliggender i Aarhus Kjøbstad, 1868, § 47. Findes i Århus Byråds Forhandlinger (herefter ÅBF), 1869, Tillæg, s. 105-109 incl.
5. Eksemplet er hentet fra Niels Henrik Pedersens speciale: »Byudvidelse og boligbyggeri i Århus ca. 1870-1917«, Århus 1974. Upubliceret. Findes på Erhvervsarkivet.
6. Kilde til byggeriets udvikling er: magistratens 2. afd.: »Århus - registrant over Ø-gadekvarteret«, Århus 1983. Hvor registranten ikke anfører en ejendoms opførelsesår er vi gået ind i Århus Vejviser og har taget det første år ejendommen var beboet.
7. Kilden til afsnittet om ejendomsstyperne er primærskemaerne fra folketællingen 1901.
8. Opgjort ud fra primærskemaerne til Folketællingerne 1880, 1890 og 1901.
9. Dansk Lovsamling, bd. II, København 1930, s. 743.
10. Se bygningsvedtægtens § 16, ÅBF 1895, Tillæg, s. 29.
11. ÅBF, Tillæg, årgangene 1880-1907 incl.
12. Sag vedr. ejendommen Falstersgade 3 i arkivet hos Bygningsinspektorat Midt, Århus.

13. Findes i Dansk Lovsamling, op. cit., s. 741-749.
14. »Bekendtgørelse om en af justitsministeriet stadfæstet vedtægt for den i Aarhus ansatte bygningsinspektørs forretninger m.v.«, i: ÅBF, 1880, Tillæg s. 8-12 incl.
15. Se ÅBF, div. årgange, hvor bygningskommissionens medlemmer er anført.
16. ÅBF 1878, Tillæg, s. 81.
17. Oplysningerne om dispensationerne til byggeriet i Sjællandsgadekvarteret bygger på ÅBF, årgangene 1880-1907 incl.
18. Vagn Dybdahl (red.): »Sundhed og sygdom mens Århus blev stor«, s. 25, Århus, 1963.
19. ÅBF, 1881, s. 75 ff og s. 93 ff.
20. ÅBF, 1897, s. 165.
21. Se ÅBF, 1897, s. 174 f. Sagerne: 2/97-66, 2/97-61 og 2/97-59.
22. Kirsten Bach: »Den fysiske udformning af et århusiansk arbejderkvarter omkring århundredeskiftet - en lokalhistorisk undersøgelse af boligbyggeriets udvikling og udvalgte arbejderes boligforhold«, s. 76. Speciale til Historisk Institut, Århus Universitet, okt. 1982.
23. Arkivet i Bygningsinspektorat Midt, hvor originaltegninger for Ny Munkegade 68 findes. Antallet af beboere er optalt ud fra primærskemaet til folketællingen 1901.
24. Vi har udtaget den erhvervsaktive del af befolkningen, hvorved vi forstår personer mellem 15-59 år incl. Tidspunktet er fikseret til den 1. februar 1901, da vi har valgt at bruge primærskemaerne fra denne folketælling som grundlag.
25. Tidspunktet er ligeledes fikseret til den 1. februar 1901, idet vi også her anvender denne folketælling som kildegrundlag.
26. Der er en udførlig tabel over lønarbejdernes fordeling på brancher og erhverv i Rita Sørensen op. cit. samt baggrund for denne registrering i bilagene 20, 21 og 22 samme sted.
27. Af sammenligningsgrunde er grupperne VII (de der leve af deres midler) og VIII (offentligt understøttede) fratrukket ved procentberegningen på byplan, da de ikke er egentlige erhvervsgrupper. Tallene er hentet fra Statistisk Tabelværk, 5. Rk., litra A, nr. 4.
28. Det var kun ansatte indenfor fag, der faldt ind under erhvervshovedgrupperne håndværk/industri, handel/samfærdsel og forskellig underordnet virksomhed (med undtagelse af tyende ved husgerning), der ved folketællingen 1901 skulle opgive om de var arbejdsløse. Vi har derfor kun kunnet registrere arbejdsløsheden indenfor disse grupper og har beregnet arbejdsløshedsprocenten ud fra det samlede antal beskæftigede indenfor disse tre grupper.
29. Det har ikke været muligt at få antallet af ansatte på de forskellige virksomheder oplyst for 1901. Antallet af ansatte er derfor taget fra J. P. Trap 1904, op. cit. s. 32. Vedr. antallet af ansatte på Frichs oplyses det her, at der var ca. 350-400 arbejdere. Vi har derfor regnet med 375.
30. Vi udelader Arbejdernes Forbrugsforening i denne forbindelse. Den er atypisk fordi virksomheden var splittet op i flere arbejdspladser, der lå forskellige steder i byen, f.eks. bryggeri, bageri, brændselshandel. Antallet af arbejdere er også her fra J. P. Trap, op. cit.

Victorianisme, småborgerlighed og arbejderkultur

- Kultursammenstød og borgerligt kulturelt hegemoni i et arbejderkvarter i Århus i 1890'erne. Et bidrag til »borgerliggørelses«-diskussionen

Af Svend Aage Andersen

Borgerliggørelse eller kulturel selvstændighed?

Det følgende bidrag er udsprunget af en række diskussioner, der blev ført i forbindelse med et litteraturhistorisk formidlingsprojekt, »Projekt Sjællandsgade«, ved Institut for Litteraturhistorie, Århus Universitet, i undervisningsåret 1981-82.¹ Projektet var oprindeligt lagt an som en undersøgelse af litteraturens stilling og funktion i lokalkulturen. Vi stillede os i denne forbindelse den dobbelte opgave dels at skildre denne lokalkulturs historiske udvikling og funktionsammenhænge, og dels med denne skildring selv at fungere ind i disse sammenhænge. Som det konkrete emne valgte vi Sjællandsgadekvarteret som sluttet bymiljø i dets tilblivelse og udvikling siden 1890. Resultatet af arbejdet blev en udstilling, »Sjællandsgadeliv - før og nu«, der i vinteren 1983 blev opstillet i Sjællandsgades beboerhus. Udstillingen var opbygget i to historiske afsnit, der skildrede lokalkulturen under henholdsvis industrialiseringen i 1890'erne og kvarterets nutidige ombrydninger i 1960'erne og -70'erne. Ved hjælp af plancher blev der ud fra billeder og tekst givet en samlet fortolkning af den lokalhistoriske proces i de to perioder. Til den moderne afdeling hørte foruden båndafspilninger med beboerinterviews en lyd/diasserie og en filmforevisning. I det følgende holder jeg mig imidlertid til det afsnit, der omhandler lokalkulturen i 1890'erne.

Som udgangspunkt og basistekst for projektarbejdet fungerede en selvbiografisk romantrilogi af hjemstavnsdigteren *Harry Søiberg* (1880-1954). Da Søiberg var 12 år, flyttede forældrene med en stor børneflokk fra Ringkøbing ind til Sjællandsgade i Århus, hvor faderen blev tilskærer på et buntmagerværksted. Faderen havde i Ringkøbing været selvstændig mester med eget værksted og egen butik, og årsagen til opbruddet var, at han var gået fallit. I de tre bind »En Kvindes Kamp« (1938), »En Børneflokk vokser op« (1949) og »Paa Vej mod Tiden« (1952) skildrer Søiberg familiens proletariseringproces

og videre skæbne i Århus i årene fra 1892 til 1899, hvor Søberg forlod byen som udlært bogbindersvend.

Ud over Søbergs erindringsroman var kildematerialet især arbejderlivserindringer fra kvarteret og byen som helhed. Desuden anvendte vi forskelligt andet stof: folketællingsmateriale, trykte vejvisere, aviser fra samtiden, billedmateriale fra Lokalhistorisk Arkiv og diverse lokalhistoriske publikationer m.m.

I stedet for at gå ind på udstillingens opbygning og nærmere indhold vil jeg i det følgende tage nogle af de fortolkningsmæssige problemer, som projektet rejste, op til diskussion. Dette gælder først og fremmest spørgsmålet om arbejdernes »borgerliggørelse«, hvor der blandt projektdeltagerne ikke var fuld enighed om fortolkningen af kildematerialets udsagn og i vurderingen af dets gyldighed. Problemet var, at det for en tilgangsmåde, som tog udgangspunkt i den borgerlige kulturs dominanskraft, var vanskeligt at få øje på nogen autonom og selvstændig arbejderkultur. Det billede, der ifølge en sådan tolkningsposition ville blive givet af Sjællandsgadekvarterets arbejderklasse, ville således være et billede af en stærkt borgerliggjort klasse. Hovedsynspunktet i den følgende diskussion af denne problemstilling er, at en sådan »extrinsic approach«, der nærmer sig arbejderne kultur »udefra«, ikke vil kunne yde arbejderkulturen fuld retfærdighed. En egentlig forståelse af arbejderkulturen forudsætter efter min mening absolut »intrinsic approaches«, metoder, der giver mulighed for at nærme sig arbejderkulturen »indefra«.² Afgørende i denne forbindelse bliver derfor også valget af kildemateriale.

I diskussionen er argumentationsgangen den, at jeg først gennemgår det materiale og de aspekter, der understreger det borgerlige kulturhegemoni og arbejderklassens borgerlighedsstræben. Herefter fremlægger jeg ved at anskue de samme fænomener ud fra en anden synsvinkel - dvs. ud fra arbejderne perspektiv - en alternativ tolkning, der forstår arbejderne kamp for »respektabilitet« ikke kun som en stræben efter borgerlighed, men først og fremmest som en kamp for værdighed og identitet. Endelig forsøger jeg til sidst at fremdrage nogle træk ved livet i arbejderkvarteret, som viser, at der i arbejderklassen forelå i hvert fald ansatser til en selvstændig arbejderkultur.

Den borgerlige kulturdominans og arbejderne respektabilitetskamp

Inden jeg går over til de mere fortolkningsmæssige problemer, skal jeg kort give nogle få baggrundsplysninger³ om byen og Sjællandsgadekvarteret i 1890'erne. Som følge af de gunstige vilkår for erhvervslivet og på grund af befolkningstilstrømningen fra landet var Århus i 1890'erne inde i en kolossal vækst. Byen var i årene mellem 1850 og 1900 den af alle danske byer, som

voksede stærkest. Indbyggertallet blev næsten syvdoblet - fra ca. 8.000 i 1850 til o. 52.000 i 1901. Alene i 90'erne blev byens indbyggertal forøget med ca. 17.000. Mange af disse tilflyttere var sønner og døtre af bønder og landarbejdere, og en stor del af dem kom til at tilhøre byens arbejderklasse.⁴ I Sjællandsgadekvarteret, som var et af de nye boligkvarterer, der i disse år opstod i udkanten af byen, var ca. 60% af befolkningen tilflyttere - og heraf kom størsteparten (ialt knap 50% af kvarterets befolkning) fra Jylland og her fortrinsvis fra byens nærmeste opland. Sjællandsgadekvarteret blev således et udpræget arbejderkvarter.

Sjællandsgade set mod Fynsgade, o. 1913. Billedet viser den øverste, senest bebyggede del af gaden. Det er et vidnesbyrd om, hvordan garnisonen i de nærliggende kaserner prægede hverdagslivet i kvarteret. De fleste soldater boede nemlig ikke på kasernerne, men var indkvarteret i private hjem.

Ud fra Århus Vejviser fra 1898 har jeg foretaget en stikprøveundersøgelse⁵ af lejlighedsindehavernes sociale sammensætning i Sjællandsgade: Op mod 70% af lokalbefolkningen tilhørte arbejderklassen, mens småborgerskabet (bestående af især selvstændige håndværksmestre og småhandlende) udgjorde ca. 15%. Omkring 5% tilhørte funktionærgrupper og mellemlag, og knap 6% var underofficerer på den nærliggende kaserne. Storborgerskabet, der bestod af en i talmæssig henseende meget beskedne gruppe af embedsmænd, finansmænd, købmænd og fabrikanter, fandtes så godt som ikke i kvarteret. Med hensyn til arbejderbefolkningens sammensætning kan der groft skelnes mellem tre omtrent lige store grupper: ufaglærte arbejdere (37,4%),

faglærte arbejdere (32,6%) og en gruppe bestående af syersker, enker og andre enligstillede kvinder (30%).

Vender vi os nu til Harry Søibergs skildringer af livet i 1890'ernes Sjællandsgade, så fremtræder miljøet imidlertid som et udpræget småborgerligt miljø. Et signalement af miljøet kan indkredses gennem følgende tre hovedkarakteristika: Livsvilkårene er kendetegnet af *ustabilitet*, det sociale liv er stærkt *hierarkisk* struktureret og den livsstrategi, der anvendes som kampmiddel overfor denne situation, har karakter af en kamp for *respektabilitet*.⁶

Såvel småborgerskabets som arbejderklassens livsvilkår var omkring århundredskiftet i høj grad kendetegnet af ustabilitet, bl.a. som en følge af samfundets omstrukturering fra landbrugssamfund til industrisamfund og den dermed sammenhængende store geografiske og sociale mobilitet. I denne proces blev gamle livsmønstre ofte brudt op, og for småborgerskabet kunne deklasseringsstruslen tage form af en altomfattende ustabilitetsoplevelse, som kun kunne imødegås gennem en tilsvarende omfattende eksistenskamp og forsøg på at skabe stabiliseringer, der kunne modvirke, at man sank endnu længere ned på den sociale rangstige. Efter romanen at dømmes var også mange arbejderes livsstrategi på afgørende måde præget af sådanne bestræbelser på at fremstå som anstændige og respektable medborgere. I romanen skildres det, hvordan gadens beboere i det daglige vogtede nøje på hinanden og lagde mærke til ethvert træk, som evt. kunne signalere, at en familie var ved at synke ned på et mindre agtværdigt socialt trin. Hvad romanens personer foretager sig synes i næsten alle måder bestemt af, hvor de pågældende er placeret i hierarkiet - det være sig arbejds hierarkiet, familiehierarkiet, kønsrollestrukturen, de sociale relationer, selskabslivet og de daglige omgangsformer. Til det sociale liv og befolkningens omgangsformer knyttede sig tilsyneladende en række afgørende indbyrdes vægtningsbetragtninger og nøjeregnende vurderinger af de enkeltes position og sociale status. For såvel de enkeltes selvforståelse som for deres verdensbillede synes denne indbyrdes vægten hinanden og sociale kontrol at have spillet en helt afgørende rolle.

I romanen fungerer »respektabilitet« således som et afgørende socialt vurderingskriterium. Gadens arbejderfamilier karakteriseres i modstilling til »fattige Folk« som mennesker med »et Præg af Orden, Arbejdsomhed og Opkomst«. Om et ungt havnearbejderpar hedder det, at »det var ordentlige og stræbsomme Folk, der for et Par Aar siden var flyttet til Byen«. ⁷ Ved demonstrationsmødet har arbejderne »lagt arbejdstøjet« og er »i deres bedste klæder som paa en festdag«. Mange af mændenes ansigter skinner »af nybarberethed«, hvilket gav »indtryk af, at man kom fra ordentlige hjem«. ⁸ Om mændene hedder det videre, at »mange af dem var respektable Familiefædre, som var glade for deres Hjem«. ⁹ Kun familier, som fortjener prædikatet »ordentlig« eller »respektabel«, er tilsyneladende værdige at omgås. At respektabilitet først og fremmest er knyttet til en vis social position, fremgår bl.a. af den be-

skrivelse fru Trabjerg i romanen giver af sin mand, buntmager Trabjerg: »Min Mand har haft sin egen Forretning i over tyve Aar, fortalte hun med en vis Stolthed, for at disse Mennesker skulde forstaa, at det var en respektabel Familie.«¹⁰ Men respektabilitet er desuden forbundet med ganske bestemte moralnormer - normer for, »hvad der var passende for respektable folk«.¹¹ Blev disse normer ikke overholdt, var man tilsyneladende udleveret til sladder- og »folkesnakken«.

I romanen er det især fru skomagermester Lind, der kommer rendende til køkkendøren og bringer »sladder om beboerne i gaden«.¹² Da den store lock-out (i 1899) er slut, bliver fru Trabjerg opsøgt af fru Lind:

»Fru Trabjerg førte hende ind i stuen for ikke at staa der ved køkkendøren. (...) fru Lind vedblev at fortælle løst og fast om de familier, hun kendte; der var hjem, hvor man længe ikke havde haft det tørre brød at putte i munden. / Det var ikke til at begribe, at nogen saadan lod kone og børn sulte ... man havde rendt paa laanekontoret med, hvad man havde, hun havde selv mødt baade den ene og den anden med ting, som var nemt at forstaa, hvor det skulde hen. Arbejdsmand Olsens kone kom ned ad trappen saa sent som i gaar bærende paa, hun var sikker paa, det var deres sengetøj.«¹³

Et andet sted i romanen fortælles det, at der ikke hændte mange ting i Sjællandsgade, »som fru Lind ikke bragte besked om«.¹⁴ Hun har derfor også et godt øje til hr. Trabjerg, der har svært ved at holde sig fra de våde varer. Det at vise sig fuld på gaden satte - som en af romanens personer formulerer det - »alligevel sin mand ned i almindelig omdømme.«¹⁵

Selv om romanen handler om en arbejderfamilie og et arbejdsmiljø, kan det altså være vanskeligt i denne småborgerlige livsverden, som romanen tegner, at få øje på nogen selvstændig arbejderkultur i betydningen »modkultur« eller »anden kultur«.

Når de småborgerlige kulturtræk måske alligevel bliver overprofileret i romanen, kan det bl.a. skyldes, at det lokalhistoriske rum skildres ud fra en deklareret småborgerfamilies synsvinkel. Familiefaderen, buntmager Trabjerg, der i Ringkøbing havde eget værksted og butik, havner i Århus netop i en slags mellemposition mellem småborgerskab og arbejderklasse. Objektivt bliver Trabjerg ved tilflytningen arbejder, men i sin selvforståelse er han stadigvæk mester. Hele hans identitet er således endnu efter deklasseringen og migrationen knyttet til hans tidligere position og livsstil i Ringkøbing. Hans tilværelse i Århus er i næsten alle henseender præget af bestræbelser på at hævde den anseelse, der var forbundet med hans tidligere stilling, selv om han - bl.a. også på grund af et umådeholdent drikkeri - nu savner de materielle betingelser derfor. Familien Trabjerg er således ikke nogen typisk arbejderfamilie. Bl.a. skiller Trabjerg sig ud fra de øvrige arbejdere i romanen ved ikke at være socialist. Han er derimod højremand og kommer derfor også i konflikt med et par af sine sønner, der som lærlinge tilslutter sig arbejderbevægelsen.

Selv om det egentlige storborgerskab ikke optræder i romanens univers - og heller ikke i 1890'ernes virkelige Sjællandsgadekvarter, eller i al fald kun i udkanten af kvarteret - var den højborgerlige, hegemoniserende kultur ikke fraværende i arbejdermiljøet. Tværtimod synes det nye arbejderkvarter i høj grad også at have været præget af kulturpåvirkninger udgået fra storborgerskabet. I udstillingen søgte vi især at anskueliggøre disse påvirkninger, således som de kom til udtryk i kvarterets boligformer. I et arbejdspapir fra projektet beskriver Johan Fjord Jensen den borgerlige kulturdominans på følgende måde: »Set i historisk perspektiv udgår de centrale borgerlige kulturpåvirkninger i perioden fra storborgerskabet og dets victorianske kultur, der udsender sine påvirkninger 'opad' (til kongehuset) og 'nedad' til de fleste af de øvrige lag i samfundet.«¹⁶ Efterhånden som den højborgerlige livsstil fik betydning som norm for stadig større dele af den danske befolkning, vandt den borgerlige kultur således udbredelse i disse befolkningsgrupper.¹⁷ På denne måde fik også den victorianske boligkultur, klunkekulturen¹⁸, betydning som norm for arbejdernes boligindretning. Ifølge Fjord Jensen kan kvarterets boligformer - fra storborgerboligen til arbejdernes 3- og 2-værelers lejligheder - forstås som »stadigt mere sammenstrængte former af den victorianske bolig«.¹⁹

Såvel af erindringsmateriale som af samtidige fotografier fra arbejderhjem i Århus (hvoraf de fleste dog er fra efter århundredskiftet) fremgår det tydeligt, at arbejdernes boligformer var underlagt en sådan borgerlig kulturpåvirkning.

Ser vi her først på, hvordan det bedrestillede borgerskab indrettede hjemmet, så giver Inge Mejer Antonsen følgende generelle beskrivelse: »Til det velfunderede borgerhjem i 1880'erne hørte tre til fire stuer på rad; et herreværelse, en dagligstue, i særlig store huse også en salon, et kabinet, dertil en spisestue, et soveværelse, et eller to børneværelser og de voksne børns værelser, køkken, pigeværelse og kloset. Var det et særlig avanceret hus, havde man også badeværelse.«²⁰ Salonen var det fornemst udstyrede rum: der var plydssofaer, et rundt bord med frynset bordtæppe af plyds, en visitkortskål og læderindbundne fotografialbums, midt på gulvet endnu et rundt bord omgivet af behagelige stole, rigt draperede gardiner, viftepalmer, etagerer og nips af enhver art. Men også dagligstuen var ofte fuld af nipseri: piedestaler, viftepalmer, aspidistraer, staffelier med familiefotografier osv.²¹ Typisk for herskabshjemmenes klunkestil var ifølge Jan Møller »en udbredt anvendelse af uld. Uld-garn flettet til snore, kvæster og de små frynser, man kaldte klunker. Store uldtoppe på bordene, blødt plydsbetræk på møblerne, tunge portierer i døråbningerne og tykke lag af forskellige gardiner, anbragt i kunstfærdige draperier, som skulle virke dekorativt, men som også dæmpede dagslyset.«²² Bag prangende, repræsentative bygningsfacader og solidt afskærmet fra byens sociale liv og den nød, der ofte herskede i de fattige kvarterer, forskansede borgerskabet sig således i et »polstret livsrum, der kunne fungere som en inderlig-

hedens hule«. ²³ Karakteristisk for borgerhjemmets boligindretning var en tydelig opdeling af hjemmet i to afdelinger, en offentlig og repræsentativ del bestående af stuerne, herreværelset og kabinettet, og en privat del bestående af de mange værelser. Ifølge Søren Mørch var denne opdeling af hjemmet, dens fastholdelse og gennemførelse i alle livets forhold, en af de ting der konstituerede borgerlige familier som »borgerlige og som værende i besiddelse af borgerlig dannelse«, ligesom den var en omstændighed, der i borgerskabets egen bevidsthed skilte det ud fra »jævne mennesker«. ²⁴

Sjællandsgade set mod nordvest, 1904. De ældste huse i den nederste ende af gaden var små lave huse, opført længe før det store byggeboom i 1880'erne og -90'erne. Endnu i 1890'erne var gaden kun macadamiseret, hvorimod fortovet dog var brolagt med toppede brosten. Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus.

Hvordan så så de hjem ud, som vi finder i Sjællandsgade i 1890'erne? De fleste af lejlighederne i Sjællandsgade var små to- eller tre-værelsers, og en del af dem - dem i den nederste og tidligst opførte del af kvarteret, nærmest den gamle bykerne - befandt sig i små, lave huse med typisk kun to, højst tre beboelsesetager: stue, 1. sal og kvist. Da kvarteret i 1870'erne og 80'erne blev udbygget, blev husene en eller to etager højere, og i 1890'erne, da byggeriet efterhånden fik karakter af spekulation, fik ejendommene normalt 4 beboelsesetager, og i nogle af sidegaderne til Sjællandsgade var der op mod

århundredskiftet tendens til, at man byggede ejendomme med 5 etager. Samtidig blev der (især i den ældste del af kvarteret) bygget stadig flere side- og baghuse på grundene, og der var også her en tendens til, at byggeriet efterhånden blev højere.²⁵ Selv om der i Århus aldrig opstod et sådant spekulationsbyggeri, som det der i København skabte »de vidtstrakte stenørkener på Vester-, Nørre- og Østerbro med trængsel af side- og baghuse, afbrudt af smalle gårdskakter«²⁶, kom beboerne i Sjællandsgadekvarteret dog til at leve forholdsvis tæt sammenklumpet. Nogle af ejendommene fik således næsten karakter af lejekaserner, dvs. ejendomme med 100 beboere og derover.²⁷

Victor Jensen, der var søn af en mindre tømrermester, giver i sine erindringer følgende beskrivelse af sit barndomshjem i Sjællandsgade 110, der lå i den øverste ende af gaden:

»Værelserne var ikke ret store. Spisestuen var den største, og her opholdt familien sig mest, den var vel 6 x 6 alen (1 alen = ca. ⅔ af en meter, SAA). Her var et ret stort bord, der kunne trækkes ud og lægges en plade imellem. Når der ikke spistes, blev der lagt et bordtæppe over med en lille lysedug på midten, og her stod som oftest en skål med julekort (...) Desuden var der 6 stole - fire om bordet og to i en krog - (...) I stuen var en chaiselongue med et hækket tæppe over ryggen og en pude, så far kunne få sin middagslur der. Mellem de to fags vinduer stod et sybord, som far selv havde lavet til mor. (...) Ved en anden væg stod et mahogniskab, far også selv havde lavet. Det blev brugt som buffet, og heri gemtes vort fine porcelæn. I de to skuffer lå sølvtøjet (...) Desuden var der en etagere fyldt med nips. Den kom senere ind i den »fine stue«, da vi fik 3 værelser. (...) Den fine stue var kun beregnet til brug, når vi havde fremmede. Den var ikke særlig stor, og her holdt damerne til, mens mændene blev i spisestuen efter kaffen. (...) Møblementet i stuen bestod af et ovalt mahognibord med tæppe og lysedug samt skål til kort, seks stole og en lille sofa med rødt betræk (ikke plyds). I et hjørne stod et lille mahogniskab med et stort spejl over. (...) På skabet stod 2 messinglysestager og en messingflagstang med flag. Endelig var der et par blomsterstativer, der kun bestod af 3 stokke, der krydsede hinanden. Af blomster var der aspedistra'er, kalaer og et slags grantræ, og i vinduerne (i messingurtepotter) pelargonier. I et andet hjørne stod en piedestal med en ret stor gibbsfigur, kaldet »Ekko«. Senere lavede far et stort bogskab, der særlig indeholdt politiske værker af Karl Marx o.fl. (...) På væggene i stuerne hang to gode sorte litografier; det ene, husker jeg, var efter et af Exners malerier - et bondebal. Desuden var der 2 ret store olietryk, eet af Fr. VII; men det andet erindringer jeg desværre ikke. (...) For vinduerne hang hvide gardiner i kunsthærdig ophængning, og om aftenen blev rullegardinerne trukket ned. (...) Der var en petroleumshængelampe i hver stue, og i den fine stue og entreen var der en ampel med lyserød kuppel. (...) Køkkenet var kun lille, med komfur, og i de fleste lejligheder var der tillige gas. Der var vask under vandhanen og et køkkenbord med hylder underneden til gryderne (...) Soveværelset var forsynet med 2 dobbeltsenge, den ene til far og mor, og den anden til os tre drenge.«²⁸

I denne beskrivelse af boligindretningen i småborgerhjemmet genkendes flere af normerne fra de storborgerlige herskabshjem, bl.a. bestræbelserne på at friholde et repræsentativt rum (»stadsstuen«), efterligningen af klunkestilen og overtagelsen af den borgerlige ikonografi.

Interiør fra arbejdsmand Jens Carl Rasmussens hjem i Lollandsgade, fotograferet i 1912. Bemærk i hjørnet til venstre den nipspyntede etagere, skålen med krokus på piedestalen bag ved den læsende søn, og på bordet med den fint udskårne sarg visitkortskålen. Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus.

Går man herfra videre til arbejderhjemmene, finder man også her en række spor af de højborgerlige kulturformer. Selv om der i arbejdernes boligindretning – som det vel kunne forventes med denne befolkningsgruppes kraftige agrare islæt – også findes elementer af landlig boligkultur²⁹ (f.eks. i form af landlige møbeltyper), er det trods alt det urbane borgerskabs normer, der slår igennem. Selv i hjem, hvor man næppe havde de materielle betingelser for det, blev der gjort forsøg på at efterligne det victorianske hjemms former. I de af Nationalmuseet indsamlede arbejderautobiografier finder man bl.a. følgende beskrivelser, skrevet af sønner fra hjem, hvor faderen var henholdsvis vognmandskusk og kleinsmed:

»Vi boede flere forskellige Steder men den Lejlighed jeg næsten husker bedst var i en Baggaard i Anholtsgade den blev kaldt Stalden fordi der engang havde været Kasserne og Dragonstald der. Vi boede 10 Familier der og Lejen var meget lille cirka 8 Kr om Maanedn men der var ogsaa kun 2 smaa Stuer og et lille Køkken. Vi opholdt os mest i Soveværelset for der stod Kakkellovnen og saa var der et stort Bord en Dobbelseng og en Slagbænk. Stadsstuen som den kaldtes blev kun benyttet ved højtidelige Lejligheder og somme Tider naar vi havde Fremmede. Der var et Bord, 4 Stole og en Sofa betrukket med noget rødt ulden Stof og et Skab.«³⁰

»Vi boede først i en 2 vær. Kvist i Valdemarsg. (dvs. ikke i Sjællandsgadekvarteret, SAA) i Århus. 10 Kr. om Månedn – et smalt Værelse – der var lige Plads til et lille Bord mellem 2

Senge, en Barneseng, hvor Søster og jeg havde hver sin Ende, en stor Jernseng og så ikke mere - lille Søsters Vugge var kneben ind så vi faldt over den. Ja så var der Stadsstuen med et diminutivt Klunkemøblement, et Spejl og en Etagere med nips, som Mor var meget stolt af. Huset var fugtigt, Tapetet hængte i laser, vi Børn kom der aldrig - var nærmest Tabu.«³¹

Arbejdernes efterligning af klunkestilen i herskabshjemmene dokumenteres også af samtidige fotografier fra arbejderhjem. Såvel hos faglærte som ufaglærte går det victorianske hjems former igen, omend i reduceret skala: klunkebelysning, kunst i hjemmet, viftepalmer, visitkortskålen, nipsting i overflod, vægge der er dækket af malerier og familieportrætter, draperede gardiner osv.

Når arbejderne dengang blev fotograferet i deres hjem, var det ikke dem selv, men omvandrende professionelle fotografer, der tog disse billeder. Da billederne næsten altid blev taget efter samme opskrift - familien samlet omkring bordet i stuen -, er de som regel præget af stor ensartethed.³² Men uanset

Interiør fra former P. J. Magnussens hjem i Falstersgade 38, fotograferet i 1909. Bemærk plydssofaen, de to piedestaler med blomst og viftepalme, familiebillederne på de små borde samt tidens statussymbol, klaveret. Foto i Lokalthistorisk Samling, Århus.

om der her er tale om arrangerede opstillinger i arbejdernes »pæne stue«, viser billederne, at der blev lagt stor vægt på at iscenesætte hjemmet og familien så præsentabelt og værdigt som vel muligt. F.eks. er de portrætterede altid i stadstøjet, og hjemmene giver indtryk af orden og renlighed. Fra den samlede familie udgår en aura af familiefølelse og hyggeligt hjemmeliv. Det er en både »kultiveret« og »domesticeret« arbejderklasse, vi her møder.

Samme respektabilitetsbestræbelse kom iøvrigt også til udtryk, så snart arbejderne trådte frem i offentligheden: her kunne man ikke vise sig i hverdags-tøjet uden at få fattigstemplet på sig. Det stive søndagstøj var en uomgængelig nødvendighed. Gennem påklædningen og hele selviscenesættelsen kunne man desuden markere grænsen nedefter og distancere sig fra de fattige på bunden af den sociale rangstige. Specielt de bedrestillede håndværkssvende leflede for den borgerlige mode.

På den anden side var der dog også *grænser* for det borgerlige kulturhegemoni. For det første satte arbejderklassens relative armod en nedre grænse for de borgerlige kulturpåvirkninger: mange arbejderfamilier havde simpelthen ikke råd til at anskaffe sig disse statussymboler. Også i Sjællandsgade var der arbejderlag, som ikke havde råd til klunkerne - og det må formodes, at det i alt væsentligt kun var de familier, som faktisk var i stand til at leve op til de borgerlige kulturnormer, som lod sig fotografere. I hvert fald savnes der i billedmaterialet fotografier af interiører fra de mindre 'velordnede' hjem og de underste lag i klassen. For det andet forelå der i arbejderklassens særlige livsmåde et kulturelt modstandspotentiale, som den borgerlige kultur måtte komme i konflikt med. Dette modstandspotentiale - og i forbindelse hermed også elementer af en selvstændig arbejderhverdagskultur - træder tilmed, omend ikke særlig tydeligt og påfaldende, frem i det anvendte kildemateriale. Dette gælder Søibergs roman, men især arbejdererindringerne.

Respektabilitetskamp som en kamp for værdighed og identitet

Inden jeg i det følgende forsøger at positivere billedet af arbejderkulturen, vil jeg dog godt knytte endnu et par bemærkninger til den ovenstående karakteristik af boligkulturen i Sjællandsgade-kvarteret.

Man kan med rimelighed tolke arbejdernes efterligning af borgerskabets bolignormer som udtryk for en borgerlighedsstræben og »borgerliggørelse«. Og man kan ligeledes se deres gestik, påklædningsformer og hele offentlige selviscenesættelse som vidnesbyrd om en tilegnelse af borgerlige normer og adfærdsformer. Det er klare udtryk for klassens assimilationsbestræbelser i mødet med den borgerlige og urbane kultur. Set i et historisk perspektiv har overtagelsen af de borgerlige og småborgerlige adfærds- og udtryksnormer

utvivlsomt også været med til at befordre klassens sociale integration.³³ Men bliver man stående ved denne tolkning, kommer det borgerlige kulturelle hegemoni for mig at se til at fremtræde betydeligt stærkere, end det i virkeligheden var.

Tolker man nemlig kun arbejdernes overtagelse af borgerskabets bolig-mønster og ydre livsformer som en ren og skær »borgerliggørelse« - stræben efter borgerlighed -, så overser man, hvad det var for motiver og drivkræfter, der hos arbejderne lå til grund for disse bestræbelser og livsstrategier. I stedet for kun at forstå arbejderne livsmåde ud fra de hegemoniseringsbestræbelser, der udgik fra den herskende kultur, burde man måske snarere forsøge at forstå den ud fra arbejderne egen livsvirkelighed og egne kategorier. Et muligt udgangspunkt for fortolkningen er her, at der i arbejderklassen var tale om en søgen efter en egen identitet. Modopfattelsen til den fortolkning, der forstår arbejderne respektabilitetskamp som »borgerliggørelse«, er derfor en opfattelse, der ser disse bestræbelser ikke som *tilpasning*, men som *protest* - en protest og kamp imod den nedvurdering, undertrykkelse og ydmygelse, som arbejderne til daglig var udsat for.

Respektabilitetskampen må efter min opfattelse ses som et resultat af en akkulturationsproces, der gav arbejderne et stærkt behov for at kunne værdiggøre sig. I en situation, der tendentielt berøvede arbejderne alle forudsætninger for selv værdsfølelse og selvagtelse, var der naturligt et behov for værdinormer og forståelsesformer, der gav dem mulighed for at ranke ryggen på trods af de små kår. Bl.a. ved at holde sig fri af gæld, ikke skylde nogen noget, »klare enhver sit«, ikke krybe for nogen, men »gøre sin pligt og kræve sin ret« kunne arbejderne sætte sig ud over den diskrimination og nedladenhed, som de til daglig var udsat for fra det øvrige samfunds side. Kunne man ikke hævde sig gennem ydre, materielle værdier, kunne man måske dog føle et værd ved at hævde en høj indre moral og karakterstyrke. På trods af den faktiske knaphed i arbejderhjemmene udviste mange arbejdere ikke sjældent en forbausende storsindethed og generøsitet i forhold til andre, når det virkelig gjaldt. Såvel gennem retlinetheden som gavmildheden var det muligt at neutralisere noget af den nedværdigelse, der klæbede til fattigdommen.

Også den anstændige påklædning og den respektable bolig skulle vise, at arbejderne var pæne og agtværdige mennesker - altså netop, hvad de ikke i almindelighed blev anset for eller behandlet som. Således tolker også den norske socialhistoriker Edvard Bull stadsstuen betydning: »Den er tegnet på den sociale oppdriften. Når folk kommer på besøk og blir vist inn i den fine stua, får de sjøl se at her bor det ikke noen fattigper. Han har litt mer enn fra hånden til munnen, og det vil han gjerne vise - selv om det skal gå ut over boligstandarden til daglig.«³⁴ Stadsstuen og søndagstøjet var altså andet og mere end en »borgerliggørelse«, det var udtryk for arbejderne *værdighedskamp* - et led i deres kamp for en egen identitet. Bag deres bestræbelser på at leve som or-

dentlige og anstændige borgere lå formodentlig en drøm om, at der kunne komme en tid, hvor andre mennesker ikke mere kunne nedværdige dem, se ned på dem og behandle dem som en mindreværdig befolkningsgruppe.

Man kan i denne forbindelse stille spørgsmålet, om overtagelsen af de borgerlige kulturformer var en simpel kopiering, eller om der ikke netop snarere var tale om en bearbejdning og skabende omformning.³⁵ Man kan i al fald hævde, at disse kulturformer ved at blive overført til en anden kulturel sammenhæng fik en delvis ny betydning og funktion. Dette synspunkt fremføres bl.a. af de svenske etnologer Billy Ehn og Orvar Löfgren: »Övertagandet av en viss form behöver inte innebära att man också övertar dess innebörd. När selskiftets arbetarfamiljer inreder finrum i sina trångbodda hem är detta inte en enkel imitation eller ett anammande av borgerliga värderingar. Arbetarhemmets finrum har en annan kulturell laddning och ingår i ett annat meningssammanhang än salongen i den borgerliga kulturen.«³⁶ At arbejderne anskaffede sig borgerligt boliginventar og indrettede boligen efter borgerlige normer, indebærer ikke i sig selv, at også *livet* i disse boliger blev borgerliggjort. Det var stadigvæk et meget forskelligt liv, som blev levet i borgerskabets hjem og i arbejderhjemmene. Selv om arbejderhjemmene blev indrettet, så de gav indtryk af solid borgerlighed, indebar dette på ingen måde, at arbejdernes livs- og erfaringsformer tilsvarende fik samme karakter som borgerskabets.

Hvor fundamentalt forskellige livsmønstrene var i storborgerskabet og i arbejderklassen kan kort antydes:

I storborgerskabet var faderen familiens eneste forsørger. Kvinder og børn var friholdt for alle produktionsopgaver. I dagtimerne var husfaderen som regel fraværende, idet han skulle bestyre sin virksomhed eller passe sit embede. Imens fordrev husmoderen og børnene tiden med klaverspil, læsning, konversation o.lign., eller de spadserede en tur i byen, modtog eller aflagde visiter osv. Husarbejdet udførte tjenestefolkene efter husfruens direktiver. Børnenes pasning var i nogen udstrækning overladt til tjenestefolkene eller til en barnepige. Om aftenen udfoldede der sig i hjemmet ikke sjældent et formaliseret, repræsentativt selskabsliv, hvor venner og familie var inviteret til store middagsselskaber med mange retter.

I arbejderhjemmene derimod var situationen en helt anden: I en hel del familier måtte begge forældre tage lønnet arbejde uden for hjemmet, og i de fleste familier måtte også børnene på den ene eller anden måde bidrage til forsørgelsen, samtidig med at de skulle passe deres skolegang. Hjemmet var altså ikke på samme måde som hos borgerskabet et samlende punkt, men snarere »en operationsbas, från vilken familjens medlemmar sändes ut för att klara försörjningen«.³⁷ Når de enkelte familiemedlemmer om aftenen vendte trætte tilbage til hjemmet, var der ikke mange ressourcer tilbage til fest og selskabelighed - og råd dertil var der slet ikke. I nogle familier var faderen oven i købet tilbøjelig til at foretrække værtshuset for hjemmet.

Var afstanden mellem livsmåden i storborgerskabet og i arbejderklassen enorm, så var der tilsyneladende ikke særlig graverende forskelle mellem livsstilen i det lavere småborgerskab og arbejderklassen.³⁸ Grænserne mellem småborgerskabet og arbejderklassen var i mange tilfælde flydende. I de af Nationalmuseet indsamlede arbejder- og håndværkererindringer er der flere eksempler på håndværkssvende, der på et tidspunkt i livscyklen starter som selvstændigt næringsdrivende. Men der er også eksempler på, at sådanne forsøg på klasseopstigning mislykkes, og at mesteren igen bliver svend. En hel del håndværkere kunne således i én periode være arbejdere og i en anden selvstændige, og atter andre kunne måske være begge dele på én gang. Dette var f.eks. tilfældet for Hans Hedtofts far:

»Min far var skrædder, en stræbsom mand, hvis ærgærrighed det nok var at blive mester. Han havde erhvervet sig en lille ejendom i Lollandsgade i Aarhus (...) I stuen boede vi selv, og i kælderen havde far værksted. Hans livsstilling var, typisk for tiden, en kombination af svend og mester, det var før den fulde industrialisering slog igennem. Som mester syede han for slægt og venner og folk i gaden, og ellers som svend for et større skrædderfirma, arbejdet udførte han hjemme.«³⁹

Der er således flere eksempler på, at overgangen mellem småborgerskabet (og frem for alt dets kerne, håndværksmestrene) og det øverste lag af arbejderklassen kunne udgøre et kontinuum. Med hensyn til levevis peger erindringsmaterialet også i retning af, at der i mange henseender ofte kunne være flere ligheder mellem småborgerskabet og de faglærte arbejderlag end mellem de faglærte og arbejdsmændene. Mange håndværkere og småhandlende var ligesom arbejderne »småkårsfolk«, der havde en lang arbejdstid, en lav indkomst og en ringe eksistenssikkerhed. Ligesom mange arbejdere levede også småborgeren ofte fra hånden i munden.

På den anden side udgjorde besiddelsen henholdsvis ikke-besiddelsen af egne produktionsmidler en afgørende skillelinje mellem småborgerskab og arbejderklasse. Som selvstændig var småborgeren sin egen herre, ikke underlagt nogen anvisninger fra en overordnet, sådan som arbejderne. Selvstændigheden gav småborgeren en frihed til selv at kunne disponere over sin egen dagligdag, og selvstændighed var ydermere forbundet med prestige. Begge disse forhold var med til at gøre selvstændighed til noget efterstræbelsesværdigt.

Når arbejderne overtog elementer fra den borgerlige kultur, var der næppe tale om nogen direkte afsmitning fra den højborgerlige livsstil. Meget tyder derimod på, at de (stor)borgerlige normer først og fremmest blev formidlet til arbejderklassen via den udformning, de fik i småborgerskabet.⁴⁰ Bortset fra arbejderklassen selv var småborgerskabet formentlig den samfundsklasse, som arbejderne havde størst berøring med i det daglige liv. Ved at efterligne den småborgerlige livsstil kunne arbejderne få del i noget af den prestige, der

knyttede sig til en højere position i statushierarkiet. Denne tilnærmelse til den småborgerlige livsstil betød imidlertid ikke, at arbejderne hermed også helt igennem levede og tænkte som småborgere. Man må her vogte sig for at drage for vidtrækkende konklusioner ud fra løsrevne iagttagelser af rent ydre forhold så som lejlighed, inventar, påklædning etc., hvor disse fænomener ikke bliver relateret til den pågældende befolknings samlede livssituation og egne forståelses- og erfaringsformer.

Det folkelige liv kan rigtignok undertiden bedst studeres gennem forskellige materielle kulturytringer og fysiske former. I sådanne studier må man imidlertid holde sig for øje, at det egentlige studieobjekt ikke er tingene og genstandene, men det liv, der knytter sig hertil. I nyere folkelivsforskning er det derfor heller ikke så meget tingene i sig selv, der står i fokus for interessen, men frem for alt *omgangen* med tingene. Først når de fysiske former studeres i forbindelse med de mennesker, der brugte dem, vil man for alvor kunne afdekke tingenes symbolladninger og udnytte deres udsagnskraft. Men når tingene således studeres i relation til deres sociale kontekst, kan det meget vel vise sig, at en ting skifter betydning fra den ene kultursammenhæng til den anden. Og denne omstændighed maner til forsigtighed, når man skal vurdere betydningen og konsekvenserne af, at diverse fysiske og historiske former overføres fra den ene kulturgruppe til den anden.

Man må her gøre sig klart, at mange af de håndværkssvende, der anskaffede sig luksuriøst inventar til »den pæne stue« og gik med silkehat om søndagen eller optrådte i kjole og hvidt ved sangforeningens koncerter, faktisk forstod sig selv som socialister og var med til at gå i spidsen for arbejderbevægelsen. Det siger derfor også sig selv, at livet i arbejderhjemmene mange steder kom til at bære præg af den erfaringsammenhæng og politiske identitet, der på dette tidspunkt var under opbygning i fagforeningerne og de øvrige arbejderorganisationer. Sådanne modsigelser i arbejderkulturen bør naturligvis hverken forties eller bortforklares, men forstås som resultater af den modsigelsesfyldte situation, arbejderne befandt sig i.

At de samme arbejdere både kunne handle politisk som bevidste socialister og samtidig stræbe efter at opnå og opretholde »respektabilitet« er måske trods alt alligevel kun en tilsyneladende modsigelse. For det første er det misvisende at opfatte kun den strategisk kalkulerede handlen (i tilknytning til den kollektive interessekamp) som »politisk«. I virkeligheden må langt bredere felter indenfor den hverdagslige livspraksis opfattes som »politisk« handlen. For det andet kan man med den vesttyske historiker Alf Lüdtke fremholde, at det ikke har nogen mening at isolere subsistenssikring og identitetsdannelse (og herunder også kollektiv identitet) fra hinanden. Distinktioner, efter hvilke arbejdere *enten* i strikte »instrumentel« orientering forfulgte individuelle løn- og subsistensinteresser *eller* stræbte efter at ændre produktionsforholdene (og kun i sidste tilfælde handlede »politisk«), har efter Lüdtkes mening ikke me-

get med de implicerede hverdagsvirkelighed at gøre. Ifølge Lüdtker var arbejderne stræben efter »respektabilitet« og »velanstændighed« snævert forbundet med sikringen af den daglige eksistens. Respektabilitetskampen må følgelig hverken opfattes som en afglans af småborgerlig idyl eller fordrejet klassebevidsthed. Den afspejler derimod snarere den daglige usikkerhed, angst og resignation, men også de daglige resultater overfor krav og med materiel og social »opstigning«, siger Lüdtker. Betingelsen for den daglige overlevelsen var en overvindelse af en lang række usikkerheder, både derhjemme og på arbejdspladsen. Såvel løn- som arbejdsituationen var ofte kendetegnet af stor usikkerhed og var i vid udstrækning uforudseelig. Bl.a. var arbejderne i høj grad afhængige af afsætningskalkulationer og konjunkturbevægelser. Og denne livssituation nødvendiggjorde en overlevelsesstrategi, hvor subsistensorientering og identitetssøgen blev tæt sammenvævet: sikringen af eksistensen forbandt sig med sikringen af personlig ære og social respekt.⁴¹

Elementer af en selvstændig arbejderhverdagskultur

På den anden side var der i arbejderklassen også kraftreserver, som satte grænser for borgerskabets kulturelle hegemoni. Disse grænser kunne vise sig på mange måder, men kunne f.eks. ytre sig som en *respektløshed* overfor de borgerlige kulturformer.

I Århus var iflg. Adolf Rasmussen en sort kasket med blank skygge af læder arbejderne foretrukne hovedbeklædning omkring århundredskiftet. Bowlerhatten anså man derimod for en hovedbeklædning for de etablerede og fine, og da de unge begyndte at efterligne dem, gjorde de gamle arbejdere nar af de unge.⁴² I Rasmussens barndomserindringer (fra tiden lige efter århundredskiftet) hedder det videre:

»De unge begyndte også at efterligne borgerskabet ved at gå med bløde filthatte. De gamle holdt derimod på det en gang vedtagne og kaldte en filthat for en røvballehat.«⁴¹

Gennem respektløsheden og afvisningen af de borgerlige kulturformer kunne arbejderne markere og forsvare deres egen klasseidentitet. At modstanden undertiden hang sammen med arbejderne politiske identitet, fremgår af en anden arbejdererindring:

»Jeg husker, min mor havde købt et hvidt kravebryst, sort sløjfe og manchetter til mig det sidste år, jeg var i lære (dvs. 1902, SAA). Mor ville have mig fin, og jeg syntes også helt godt om mig selv, da jeg fik begge dele på og så mig i spejlet. Det var søndag, og en kammerat, Vilhelm, skulle komme, vi skulle ud at spadsere. Da han så kom og så mig i mit fine kravetøj, blev han ligefrem forarget og sagde: »Skal du have dette på, vil jeg ikke følges

med dig. Hvad bilder du dig ind? Jeg troede, du var socialist«. Selvfølgelig var jeg socialist, rev kravetøjet af mig igen og fulgte, lidt ked af det for mors skyld, den rettroende, eller måske misundelige, Vilhelm Langhoff, i den mundering, som passede til os to klassebevidste socialistspirer.«⁴⁴

Nok yndede arbejderne udadtil at omgærde sig med respektabilitetens symboler, men der var på den anden side også værdinormer og mentalitetsformer i klassen, som trak i den modsatte retning. Valget af påklædning udgør således kun et enkelt eksempel på, hvordan den dominerende kultur kunne møde modstand i sine hegemoniske bestræbelser.

Men den omstændighed, at den victorianske borgerlighed havde sine grænser (arbejderklassens elendighed), og at der i arbejderklassen kunne forekomme forskellige resistensformer (som f.eks. respektløsheden), indebærer dog stadig ikke, at arbejderne havde nogen egen, selvstændig klassekultur.

En sådan særkultur forelå imidlertid - og tilmed både på institutions- og hverdagsplan: Dels i form af en selvstændig arbejderbevægelseskultur (der ganske vist også på forskellig måde var præget af den borgerlige kultur), dels i form af - eller i al fald som ansatser til - en selvstændig arbejderhverdagskultur indenfor lokalkulturen. Med bevægelseskulturen har vi overskredet det lokale rum, Sjællandsgadekvarteret, og jeg skal derfor ikke her komme nærmere ind på denne.

Holder vi os nu til lokalkulturen og til boligforholdene⁴⁵, er det væsentligt at holde sig for øje, at arbejderne ikke blot boede *inde* i deres lejligheder, men desuden i høj grad også opholdt sig *udenfor* - i selve kvarteret. Af flere livserindringer, både fra Sjællandsgadekvarteret og den øvrige by, fremgår det, at der i de udprægede arbejderkvarterer var tendenser til et mere åbent og kollektivt omgangsliv end i byens socialt set mere heterogene kvarterer.⁴⁶ Der var blandt arbejderkvarterernes jævne og fattige befolkning en gensidig hjælpsomhed og solidaritet, som bl.a. beroede på, at man kendte hinanden og kom hinanden ved. I en barndomserindring beskriver Robert Svane Hansen, der voksede op i Sjællandsgadekvarteret i årene lige efter århundredskiftet, nabosammenholdet på følgende måde:

»Man hjalp hinanden - i det daglige som under sygdom eller fødsel. Man fulgte hinanden i sorg som i glæde. (...) Man vidste alt om hinanden og dørene stod åbne ud mod bagtrappen, og over en tår kaffe blev de enkeltes forhold drøftet og endevendt.«⁴⁷

Denne indleven sig i hinandens forhold og dette stærke kendskab til de enkelte familier var tilsyneladende typisk for de fleste af kvarterets opgange. »Her var sammenhold i det daglige, så det battede. Alle blev inddraget i fællesskabet«⁴⁸, hedder det i en anden beretning fra kvarteret.

Ved siden af det solidariske miljø, der fandtes indenfor arbejderbevægelsen, forelå der med andre ord i de typiske arbejderkvarterer endnu et solida-

risk miljø i form af en række lokale fællesskaber. Der kan her peges på flere mulige årsagsforklaringer til disse fællesskabsformer.

Den mest nærliggende forklaring ligger antagelig i beboernes fælles livsbetingelser. Den sociale segregation i form af særlige arbejderkvarterer har utvivlsomt virket befordrende for den sociale interaktion mellem kvarterernes beboere, der stort set alle var lige fattige. Sammenholdet havde udpræget karakter af »nødværgefællesskab«, fremtvunget af fælles fattigdom og manglende social sikkerhed.

En anden medbestemmende årsag kan være, at »landsbymiljøet, hvor man kendte og kom hverandre ved, sad »indvandrene« i blodet.«⁴⁹ Tilflytterne forsøgte - tilspidset formuleret - at skabe en landsby i storbyen. Herved kunne man, på trods af migrationsprocessen, bevare en del af den lokale identitet fra landsbymiljøet. Det agrare samfunds »vi-følelse« kunne på denne måde overføres til et i al storbyens fremmedhed dog overskueligt identitetsrum.

Et tredje forhold, som yderligere kan have styrket beboernes indbyrdes sammenhold, er, at mange tilflyttere ofte kom til at bo hos, eller i nærheden af, allerede tilflyttede slægtninge eller bekendte fra hjemstedet. Mange familier og enligtstillede måtte, især af økonomiske grunde, være parate til at åbne deres døre for logerende. Det var desuden meget almindeligt, at voksne børn blev boende hjemme, til de giftede sig. På grundlag af de kommunale folketællingslister fra 1901 har jeg foretaget en stikprøveundersøgelse af husstandsstrukturen blandt arbejderne i Sjællandsgade (omfattende ialt 370 husstande):⁵⁰ Det fremgår heraf, at godt en fjerdedel (27%) af arbejderhusstandene i gaden var »udvidet« til foruden selve familien at omfatte enten én eller flere logerende og/eller et antal voksne (konfirmerede) hjemmeboende børn. Selv om kernefamilien var den mest udbredte familieform blandt arbejderne (55% af arbejderhusstandene), var der også forholdsvis mange husstande (ca. 32%), hvor personer af arbejderstanden - fortrinsvis kvinder - boede alene, sammen med logerende eller i husstande uden mandligt familieoverhoved. Disse omstændigheder gav mange familier en »åben« struktur, der - som en fjerde årsag til de solidariske naborelationer - i sig selv må have medvirket til, at man fik et nøje kendskab til hinandens privatliv og som følge deraf også fandt det naturligt at hjælpe, når og hvor det var tiltrængt. I modsætning til den storborgerlige familie, der var anderledes lukket og afskærmet udadtil, lader den familieform, der her er tale om, sig antagelig bedst beskrive med Franz Brüggemeiers begreb om en »halv-åben familiestruktur«.⁵¹

I virkeligheden var den halv-åbne familieform mere udbredt, end det fremgår af ovennævnte procentsats, der kun afspejler situationen på et bestemt givet tidspunkt. Havde de enkelte husstande været fulgt gennem et længere tidsrum, ville andelen af familier med en »åben« struktur utvivlsomt have været større. Logerende blev nemlig frem for alt optaget i krisesituationer i en families livscyklus: når f.eks. faderens indtægt faldt bort eller var reduceret

(dvs. ved sygdom, ulykkestilfælde eller længerevarende arbejdsløshed), eller når børneflokkens voksen medførte forøgede udgifter, der helst skulle dækkes ind. I sådanne kritiske faser kunne man ved at leje et værelse ud sikre sig en ekstra indtægt, der hjalp med til at bære familien gennem krisen. Når så børnene blev større og kunne begynde at tjene penge, eller faderen igen fik mere fast arbejde, lettede det økonomiske pres måske så meget, at det ikke længere var nødvendigt at have en logerende i husstanden.⁵² I Harry Søibergs »En børneflok vokser op« beskrives familien Trabjergs optagelse af en logerende i husstanden som et umiskendeligt tegn på social deklassering. Således oplever datteren Margrethe det som en stor skam, at familien ikke længere kan disponere over »den fine stue«:

»Inde i værelset ved siden af stuen hørte hun deres logerende (...) Det havde forekommet hende saa fattigt, at de maatte leje den ene stue ud, den kunde være benyttet som hjemmets fine stue ligesom den fine stue i det gamle hjem (...) Det var en officersaspirant, de havde boende. Før havde det været lejet ud til en sergent, samtidig med at moderen havde haft nogle elever fra korporalskolen ovre paa kasernen i kost.«⁵¹

Udsigt fra Sjøllandsgade gennem Sølystgade mod Høegh Guldbergsgade omkring 1904. Børn kunne dengang trygt færdes på gaderne; en vogns rumlen over brostenene kunne høres langt bort. I baggrunden ses pavillonen i Vennelystanlægget, hvor der bl.a. blev afholdt store arbejderfester til 1. maj og i august. Foto i Lokalhistorisk Samling, Århus.

At familien har måttet flytte til en anden lejlighed signalerer yderligere, at den er ude i en pauperiseringsproces. Men iøvrigt var hyppige flytninger omkring

århundredskiftet et meget almindeligt fænomen i arbejderklassen. Der var her stor overensstemmelse mellem flytninger og forskellige stadier i en families livscyklus. Ikke sjældent drejede det sig om flytninger over ret korte distancer, indenfor samme gade eller samme kvarter. Men den høje mobilitet blandt arbejderne medvirkede i sig selv til at gøre arbejderfamilien mere åben. Den mobile livsform indebar bl.a., at man hele tiden befandt sig i nye omgivelser og derfor også hele tiden måtte tilvejebringe nye kontakter og relationer: hjemmet blev ikke det tilflugtssted, hvortil man kunne trække sig tilbage fra omverdenen for at opbygge en hermetisk afskærmet intimsfære.⁵⁴

Som en femte faktor i forklaringen af det tætte sociale netværk er det nærliggende at pege på selve de fysiske strukturer, som beboerne levede i. Boligtætheden og de trange forhold i boligerne ophævede til en vis grad den intime privathed, som kendetegnede den højborgerlige kultur, og tvang beboerne til berøring og kontakt med naboerne. Alligevel kan solidaritetsstrukturerne efter min opfattelse ikke reduceres til en »tvangsmæssig kollektivitet«: hjælpsomheden, samhørigheden og fællesskabet var andet og mere end vilkår; solidariteten var - omend opstået af nøden og tvangen - også et svar på disse vilkår, et udtryk for arbejdernes subjektive bearbejdning og forvaltning af deres livsvirkelighed. På den anden side skal man naturligvis passe på ikke at negligere bagsiden af denne nærhedskultur, den smålige sladder og den gensidige sociale kontrol, der også antydningvis kommer frem i ovenanførte citat fra Svane Hansen (»de enkeltes forhold blev drøftet og endevendt«). Selv om sladder-aspektet måske er overpointeret hos Søiberg, kan romanerne tjene som en advarsel mod en romantisering af omgangsformerne i arbejderkvartererne (á la »de gode gamle dage, da man nok var fattige, men glade«).⁵⁵

Hvorvidt arbejderbevægelsens solidaritetsidealer har haft betydning for udviklingen af nærmiljøernes fællesskabsformer, kan ikke afgøres ud fra det her anvendte kildemateriale. Men den politisering, som mange arbejdere oplevede på arbejdspladsen og i arbejderbevægelsen har selvsagt ikke kunnet undgå at få konsekvenser for deres holdninger og indstillinger i hverdagen og i forhold til andre. Enkelte beretninger lader således ane, at bevægelseskulturen i visse tilfælde forskød sig til de lokale arbejdermiljøer. F.eks. må det formodes, at værtshusene som møde- og kommunikationssteder ofte har været medium for en formidling mellem bevægelseskultur og hverdagskultur.⁵⁶ Men det var ikke kun på værtshusene, der blev diskuteret politik. Når mændene kom fra arbejde eller om sommeren samledes udenfor gadedøren, kunne diskussionerne også gå højt. I en af arbejdererindringerne fortælles der om tiden umiddelbart efter 1899:

»Der var Politik i alle og Samtaler om Aftenen i Gadedørene imellem Mændene drejede sig kun om Politik. Hvad de inde paa Rigsdagen ofte var Maaneder om at faa diskuteret og færdigbehandlet, blev i løbet af en Aften fuldstændig klarlagt indenfor de smaa diskute-

rende Klynger uden for deres Gadedøre men Porselænshovederne paa Piberne ligefrem glødede.«⁵⁷

For kort at sammenfatte: Jeg har i denne artikel kun beskæftiget mig med et meget begrænset udsnit af arbejderkulturen, nemlig fortrinsvis den del, der vedrører boligforholdene. En skildring af arbejdernes samlede hverdagskultur måtte i virkeligheden omfatte langt flere aspekter og livsområder. Jeg har i min argumentation forsøgt at vise, at man ved at betragte arbejderne ud fra de officielle og gængse kilder let kommer til at se dem gennem borgerlighedens briller. I det tilgængelige kildemateriale er det ofte de øverste lag af arbejderklassen, de »respektable« arbejdere, vi møder, hvorimod de »urespektable« kun sjældent kommer til orde. Skal vi nå til en mere adækvat forståelse af arbejderkulturen, kræver det derfor efter min opfattelse, at man anvender en række *intrinsic approaches* og kildetyper, der i højere grad lader de historiske aktører komme til orde på deres egne præmisser.

Noter

1. Problemformuleringerne i det følgende står i gæld til de diskussioner, der er blevet ført i projektet; specielt støtter jeg mig i karakteristikken af den småborgerlige kultur og den victorianske boligkultur og dennes påvirkningskraft på formuleringer af professor Johan Fjord Jensen. Foruden projektdeltagerne takker jeg deltagere i Die Deutsche Gesellschaft für Volkskunde's arbejderkulturkonference i Hamburg den 8.-12. maj 1983, hvor dette bidrag oprindelig blev fremlagt, for kritik og henvisninger. Denne tak gælder endvidere deltagerne i hhv. HSFs seminar om »Dominance and Culture« i Stockholm d. 17.-19. okt. 1983 og Center for arbejderkulturstudiers møde på KUA d. 23. nov. -83, hvor bidraget i foredragsform blev stillet til diskussion.
2. Harald Skar, Göteborg, har i denne forbindelse gjort mig opmærksom på den socialantropologiske forskningstraditions distinktion mellem »emic« (indefra) og »etic« (udefra) forskningsstrategier. I *The Rise of Anthropological Theory*, London 1968, skriver Marvin Harris: »An etic approach, by definition, avoids the premises of the emic approach. From an etic point of view, the universe of meaning, purposes, goals, motivations, etc., is thus unapproachable. But to insist upon the separateness of emic and etic phenomena and research strategies is not to affirm a greater or lesser »reality« or a higher or lower scientific status for either of them. (...) The entire weight of the latter (the emic/etic, SAA) dichotomy rests upon the epistemological significance of describing cultural things through categories and relations which are necessarily isomorphic with those appropriate or meaningful to the actors, as opposed to categories and relations which arise independently in the ethnographer's data language. Thus, actual behavior can be treated in both an emic and an etic fashion. An informant's description of what is actually happening at a festival, during a work scene, or inside a household need not correspond to what the ethnographer sees or would see in the same situations.« (s. 579, 580f.).
3. En udførligere fremstilling findes i min licentiatafhandling *Arbejderhverdag i Århus under industrialiseringen. En undersøgelse af arbejderliv og arbejderkultur i Århus i tiden fra 1870 til 1940*, manus., Århus 1983.

4. Se hertil også Th. Geiger: *Soziale Umschichtungen in einer Dänischen Mittelstadt*, i: *Acta jutlandica* XXIII, 1. Århus 1951, s. 1-174.
5. Se Svend Aage Andersen (som note 3), s. 47. Erkendelsesinteressen i nærværende bidrag er primært rettet mod kulturelle påvirkningsforhold og variationen i kulturelle former mellem forskellige sociale klasser. Den følgende kontrastering af storborgerlig, småborgerlig og arbejderkultur er muligvis noget for grov og unuanceret i forhold til den faktiske kompleksitet i lokalsamfundets sociale stratifikation, idet den ikke tager højde for den sociale mobilitet, forskellige fraktioner indenfor klasserne, flydende overgange og det meget komplicerede samspil mellem klasserne.
6. Til begrebet »respektabilitet« se Gareth Stedman Jones: *Working-Class Culture and Working-Class Politics in London, 1870-1900. Notes on the Remaking of a Working Class*, i: *Journal of Social History* 7, 1974, s. 460-508.
7. Harry Søberg: *En Kvindes Kamp I-II* (1938), 2. udg., Gyldendal, København 1946, s. 163.
8. Harry Søberg: *Paa Vej mod Tiden*, Gyldendal, København 1952, s. 72.
9. H. Søberg (som note 7), s. 224.
10. Samme sted, s. 297.
11. H. Søberg (som note 8), s. 148.
12. Samme sted, s. 173. Jfr. også s. 203f.
13. Samme sted, s. 172.
14. Samme sted, s. 148.
15. Harry Søberg: *En børneskole vokser op*, Gyldendal, København 1949, s. 184.
16. Johan Fjord Jensen i et internt arbejdspapir om »Fladen: Den borgerlige kultur i Sjællandsgadekvarteret«, Århus 1982.
17. Jfr. Bjarne Stoklund: Signalement af en epoke, i: Else Marie Boyhus m. fl. (red.): *Det forsømte århundrede (Arv og Eje 1976)*, udg. af Dansk kulturhistorisk museumsforening, Viborg 1976, s. 5-26, her s. 21ff. Se til denne problemstilling iøvrigt også Robert Gray: *Bourgeois hegemony in Victorian Britain*, i: Jon Bloomfield (ed.): *Class, hegemony and party*, London 1977, s. 73-93.
18. Klunkestilen beskrives bl. a. hos Margrethe Spies: *Klunkeetid*, København 1979, Tove Clemmensen: *Nationalmuseets Klunkehjem*, 3. oplag, København 1981, Erik Kjersgaard (udg.): *Vore Bedsteforældres Tid*, København 1969, Ellen Damgaard/Poul H. Moustgaard: *Et hjem - en familie. En etnologisk punktundersøgelse af et borgerligt københavnsk miljø o. 1890*, København 1970, og Jan Møller: *Borger i klunkeetidens København*, København 1979. Århusianske klunkestudsstuer er beskrevet hos Gunner Rasmussen: *Fra klunker og viftepalmes til stålror og kaktusser*, i: Vagn Dybdahl (red.): *Hus og hjem i Århus*, Århus 1977, s. 128-41.
19. J. Fjord Jensen (som note 16).
20. Inger Mejer Antonsen: *Deres hjem*, i: E. Kjersgaard (som note 18) s. 19. For konkrete eksempler på det århusianske borgerskabs lejlighedsindretning se bl.a. beskrivelser af et overlægghjem i Nørregade og et fabrikanthjem i Guldmedegade, i: Åge Bredsted/Vagn Dybdahl/Emanuel Sejr (red.): *Burn i Århus*, Århus 1957, s. 13ff og 167ff, samt G. Rasmussen (som note 18).

21. I. Mejer Antonsen (som note 20), s. 19ff.
22. J. Møller (som note 18), s. 40f.
23. Povl Schmidt/Jørgen Gleerup: *Livsrum og oplevelsesformer. Kulturhistorisk billedrække 1700-1900*, Odense 1982, s. 108.
24. Søren Mørch: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*, København 1982, s. 88.
25. Rita Sørensen: *Øgadekvarteret i Århus - et arbejderkvarter og dets beboere omkring århundredeskiftet*, upubliceret speciale ved Århus Universitet 1982, s. 62-68.
26. Kjeld Elkjær: *De høje huse*, i: Vagn Dybdahl (som note 18), s. 30-42, her s. 31f.
27. R. Sørensen (som note 25), s. 68.
28. Victor Jensen: *Klunketid og krigsår. Århus omkring år 1900 og under besættelsen 1940-45*, Århus 1968, s. 42-45.
29. Karakteristisk for disse års udvikling på landet var imidlertid en tilnærmelse til boligindretningen i byerne: bondehjemmene »urbaniseredes«. Når man i gårdmandshjemmene reserverede et eller ovenikøbet to rum til »pænt brug« og indrettede særskilte soveværelser, var det iflg. Birte Friis (*Det urbaniserede bondehjem*, i: E. M. Boyhus (som note 17), s. 101-20, her s. 108) netop »et forsøg på at leve op til borgerskabets normer.« Men også møblementet og rummenes dekoration blev gradvist indrettet efter det urbane borgerskabs bolignormer. Det er derfor ikke usandsynligt, at de nye borgerlige boligidealer i en vis udstrækning er blevet formidlet til arbejderne via »det agrare småborgerskab« (gårdmandsklassen).
30. Nationalmuseets Industri-, Håndværker og Arbejdererindringer (NIHA) grov- og beslag-smed 459, s. 3.
31. NIHA, bogtrykker 269, s. 2.
32. Peder Jensen: *Det var engang ...*, Århus 1973, s. 9 og 68.
33. Jfr. Peter Brückner: *Zur Sozialpsychologie des Kapitalismus*, Frankfurt/M 1972, s. 20ff.
34. Edvard Bull: *Retten til en fortid*, Oslo 1981, s. 127.
35. Jfr. f.eks. Mats Lindqvist/Orvar Löfgren/Magnus Wikdahl: *Arbetarkultur - eet etnologisk perspektiv*, i: *Årbog for arbejderbevægelsens historie* II, København 1981, s. 228-37, Richard Hoggart: *Changes in Working-Class Life*, i: samme: *Speaking to Each Other, Vol. One: About Society* (1970), Harmondsworth 1973, s. 45-61, og John Clarke: *Capital and Culture, the post-war workingclass revisited*, i: Clarke o.a. (udg.): *Working-Class Culture. Studies in history and theory*, London 1979, s. 238-53. Se i øvrigt også Hermann Bausinger: *Verbürgerlichung - Folgen eines Interpretaments*, i: Günther Wiegelmann (udg.): *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1973, s. 24-49.
36. Billy Ehn/Orvar Löfgren: *Kulturanalys*, Lund 1982, s. 16.
37. Jonas Frykman/Orvar Löfgren: *Den kultiverede Människan*, Lund 1979, s. 120.
38. Jfr. her også Heinz-Gerhard Haupt: *Kleinhändler und Arbeiter in Bremen zwischen 1890 und 1914*, i: *Archiv für Sozialgeschichte* bd. XXII, Bonn 1982, s. 95-132, samt Jürgen Schlumbohm: *Strasse und Familie. Kollektive und individualisierende Formen der Sozialisation im kleinen und im gehobenen Bürgertum Deutschlands um 1800*, i: *Zeitschrift für Pädagogik* 25 (1979), s. 697-726. Schlumbohm fremhæver bl.a. den kollektive orientering og levevis blandt småborgerne og frem for alt håndværkergruppen. Haupts undersøgelse viser, at små

detailhandlere og uflaglærte arbejdere var meget lige stillet, både med hensyn til klassesituation og sociale kontakter og med hensyn til arbejds- og boligforhold.

39. Chr. Torpe: »Jeg fødtes til min mors politik ...«, kroniksamtale med Hans Hedtoft i dagbladet *Politiken* den 14/9 1952.
40. Jfr. Robert T. Anderson: *Modern Europe: An Anthropological Perspective*, Pacific Palisades, California 1973, s. 42.
41. Alf Lüdtke: *Rekonstruktion von Alltagswirklichkeit - Entpolitisierung der Sozialgeschichte?*, i: Berdahl/Lüdtke/Medick/Poni/Reddy/Rosaldo/Sabeian/Schindler/Sider: *Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung*, Frankfurt/M. 1982, s. 321-353, her s. 339f.
42. Adolf Rasmussen: *En proletardrengs erindringer*, i: *Århus Stifts Årbøger* 1974, s. 74-102, her s. 100.
43. Samme sted.
44. Jens Thorsø: *Bødker i Mejlgade og hos Balle*, i: Vagn Dybdahl (red.): *Ung i Århus. Ny samling*, Århus 1965, s. 57.
45. Jeg undlader her - af pladsmæssige årsager - at inddrage såvel kulturen på arbejdspladserne som værtshus- og kolonihavekulturen, selv om disse aspekter naturligvis hører med i billedet af den lokale arbejder(hverdags)kultur. En behandling heraf findes i min ovennævnte afhandling (se note 3), s. 120-25, 230f og 242ff.
46. Dette er langt fra noget specielt dansk fænomen, men derimod tilsyneladende et gennemgående fællestræk ved arbejderkulturer i flere europæiske lande. Se f.eks. Sven B. Ek: *Nöden i Lund*, Lund 1971, s. 120-29, Marianne Gullestad: *Livet i en gammel bydel*, Oslo 1979, M. Young/P. Wilmott: *Family and Kinship in East London* (1957), Harmondsworth 1975, samt Robert T. Anderson (som note 40, s. 29-43), der giver en kort, men udmærket oversigt med inddragelse af flere europæiske lande.
47. Robert Svane Hansen: *Min bror - barndomsårene*, i: Viggo Kampmann/Jul. Bomholt (udg.): *Bogen om H. C. Hansen*, København 1960, s. 15-23, her s. 17.
48. Henry Nielsen: *Fattiglaus blev forbundsformand*, Århus 1980, s. 25.
49. P. Jensen (som note 32), s. 63.
50. Se S. A. Andersen (som note 3), s. 185-89.
51. Lutz Niethammer/Franz Brüggemeier: *Wie wohnten Arbeiter im Kaiserreich?*, i: *Archiv für Sozialgeschichte* bd. XVI, Bonn 1976 s. 61-134.
52. Jfr. også Franz J. Brüggemeier/Lutz Niethammer: *Schlafgänger, Schnapskasinos und schwerindustrielle Kolonie. Aspekte der Arbeiterwohnungsfrage im Ruhrgebiet vor dem Ersten Weltkrieg*, i: J. Reulecke/W. Weber (udg.): *Fabrik Familie Feierabend. Beiträge zur Sozialgeschichte des Alltags im Industriezeitalter*, Wuppertal 1978, s. 135-175, her s. 152f.
53. Harry Søiberg (som note 15), s. 6.
54. Jfr. Brüggemeier/Niethammer (som note 52), s. 148ff.
55. Se hertil Detlev Peukert: *Arbeiteralltag - Mode oder Methode?*, i: Heiko Haumann (udg.): *Arbeiteralltag in Stadt und Land. Neue Wege der Geschichtsschreibung*, Argument-Sonderband, Berlin 1982, s. 8-39, her s. 13ff, hvor Peukert advarer mod faren for at forfalde til socialromantik.

56. Jfr. Siegfried Reck: *Arbeiter nach der Arbeit. Sozialhistorische Studie zu den Wandlungen des Arbeiteralltags*, Lahn-Giessen 1977, s. 140.
57. NIHA, arbejdsmand 159, s. 11.

Summary

Victorianism, Petty-Bourgeoisism and Working-Class Culture - Cultural Clashes and Bourgeois Cultural Hegemony in a Working Class District in Aarhus in the 1890s. A Contribution to the »Embourgeoisement« Discussion.

On the basis of a concrete study of a local community, the relationship between the cultural independence of the working class and its cultural integration (»embourgeoisement«) is discussed in this article. The working class district under examination is the Sjøllandsgadedistrict in Aarhus of the 1890s; it was a typical district for new arrivals, viz. the many workers who left the rural areas for the towns.

In the discussion the sequence of argument is the following: The article first gives an exposition of that material and those aspects that emphasize bourgeois cultural hegemony and working class bourgeois ambition. The source material for this is primarily an autobiographical trilogy of novels by Harry Søberg (1880 - 1954), contemporary photographs and memoirs. According to the information contained in this material concerning working class interior design and concerning life in general in the district, the working class population of the district was very embourgeoised. In the daily life of workers importance was apparently primarily attached to demonstrating respectability and orderliness. In the interior design of their dwellings, workers assumed many of the features of bourgeois Victorian housing culture, albeit at a considerably reduced scale: The Victorian style furniture was imitated, parts of bourgeois iconography was taken over, and efforts were made to maintain one ceremonial room (»the parlour«).

In the continued line of argument, however, a warning is made against such an »extrinsic approach« which takes its points of departure in the power to dominate of bourgeois culture, and which approaches working class culture, from »outside«. To achieve an adequate understanding of workers' struggle for respectability, this should be considered from the point of view of the workers themselves. If this is done, it appears that what according to the former position of interpretation emerged as an ambitious endeavour for middle-class-ness, can - in an alternative model of interpretation - be understood as a struggle for dignity and search for identity. What looked like »adjustment« to bourgeois cultural norms could also be seen as »protest« - protest against underestimation, oppression and humiliation to which workers were daily exposed in consequence of their poverty and inferior position in society. By means of dressing decently and having respectable homes, workers could demonstrate that they were decent and honorable people - i.e. precisely what they were not generally considered or treated as being. However, in this connection a warning must be registered against drawing too sweeping conclusions on the basis of isolated observations of purely external factors such as flats, furniture, clothing etc. The decisive factor is not so much the presence of certain external phenomena, which are imitations of corresponding phenomena in the bourgeoisie middle classes, but first and foremost the nature of the life that was led in these flats and in these districts.

In the latter half of the article which primarily rests on workers' memoirs some features of life in the Sjøllandsgade-district are exposed, showing that in the district there were at least elements of an independent working class culture. On the one hand there are indications of the fact that in the class there were energy reserves that limited the cultural hegemony of the middle classes. These limits could for instance be expressed in a disrespect towards bourgeois forms of culture. On the other hand it is demonstrated that in the district there were tendencies towards a more open and

collective social life than was the case in the socially more heterogeneous districts of the town. Five possible partial explanations of the mutual helpfulness and the spirit of solidarity among the inhabitants of the district are put forward: Their generally identical conditions of life, the possibility of their having brought with them to the larger town the village-type way of being together, extensive contact with relations and acquaintances, the existence of a so-called »semi-open family type«, and the physical structure of the district itself. Whether the solidarity ideals of the labour movements have influenced the development of fellowship in the neighbourhood cannot be determined on the basis of the material that has been used. Some few memoirs, however, do indicate the possibility of such a connection.

The article concludes that by looking at workers on the basis of officially available sources, one easily sees them through bourgeois eyes. In the source material available, very often the uppermost and most »respectable« strata of the class are encountered, whereas the »unrespectable« workers are only seen very rarely. In the opinion of the author, an adequate understanding of working class culture calls for a number of »intrinsic approaches« and sources stemming from the working class itself.

Interiør fra smed Chr. Boldreels hjem i Marstrandsgade 4, omkr. 1911.

Familieformer i et københavnsk arbejderkvarter

Af Lis Højgaard

Den sidste fjerdedel af det 19. årh. medførte omfattende ombrydninger af arbejdslivet i Danmark. Med etableringen af den kapitalistiske organisering af produktionen og lønarbejdets gradvise fremvækst viste en ny arbejdets orden sig. Den stillede nye krav til arbejderens hverdag, men åbnede også nye muligheder.

Arbejdet blev løsrevet fra husholds- og familiesammenhænge, og dette medførte en adskillelse mellem lønarbejde og husarbejde, en adskillelse, der blev mere fuldstændig for mænd end kvinder. Mændene blev først og fremmest lønarbejdere, mens kvindernes arbejdsliv karakteriseredes af forskellige kombinationer af lønarbejde og husarbejde ofte afhængig af livscyklus, civilstand, og børn. Denne proces frembragte to former for kønsarbejdsdeling, der var snævert betingede af hinanden, en på arbejdsmarkedet og en i hjemmet. Men etableringen af lønarbejdet og eksistensen af et generelt marked åbnede samtidig muligheder for det enkelte individ for at eksistere uafhængigt af familie- og slægtskabssammenhænge eller husstandstilhørsforhold, i modsætning til tidligere, hvor kønsarbejdsdelingens karakter i langt højere grad gjorde kønnene umiddelbart afhængige af hinanden for den daglige overlevelse.

Hvad betød disse ombrydninger for arbejderens sociale liv, for deres måde at bo og danne familie på?

Jeg vil forsøge at bidrage til denne diskussion ud fra en undersøgelse, som jeg har foretaget, af familieformer og husstandsstrukturer på Nørrebro i København i perioden 1885-1901. Jeg vil i det følgende vise, hvilke husstandsstrukturer og familieformer, som karakteriserer arbejderens familiedannelse og bosætningsformer i denne periode, og jeg vil diskutere, hvilke udviklingstendenser, der kan spores i familiestrukturen i arbejderklassen, specielt hvorvidt mænd og kvinders forskellige placering i kønsarbejdsdelingen kommer til udtryk i familiedannelse og bosætningsmønstre.

Om udvælgelse af undersøgelsesområde

Da formålet her er en undersøgelse af familieformen hos den fremvoksende lønarbejderklasse, har jeg valgt perioden 1885-1901, fordi dette tidsrum om-

fatter industrialiseringens gennemsnættelsesfase i Danmark og dermed den fase, hvor det kapitalistiske lønarbejde etableres. Yderligere har jeg valgt København på grund af den koncentration af industrivirksomheder, der fandt sted her i denne periode.

Undersøgelsen bygger på materiale fra folke- og boligtællingerne, og valget af København har i denne forbindelse ydermere den praktiske fordel, at folketællingerne her blev foretaget med 5 års intervaller. Valget af 1885 som udgangspunkt er også påvirket af, at boligtællingen fra 1885 indeholder flere oplysninger end forgængeren fra 1880, og er udformet på samme måde som de efterfølgende.¹ Der indgår tællinger fra 1885, 1890, 1895 og 1901 i undersøgelsen, som omfatter ca. 2800 personer fordelt på ca. 800 husstande pr. tælling, ialt 11.400 personer.

For at få fat på den del af arbejderklassen, som var en del af denne udvikling, har jeg valgt et kvarter i byen, som var nybygget i starten af perioden. Dette er gjort ud fra en antagelse om, at det fortrinsvis var her, de tilflyttende arbejdere havde mulighed for at finde bolig og slå sig ned. Samtidig skulle kvarteret indeholde boligtyper, der kunne forventes at ligge indenfor de økonomiske muligheder, som lønarbejdet afsatte for de nye arbejdergrupper.

For at finde et sådant kvarter har jeg set på den Københavnske byudvikling i sidste halvdel af forrige århundrede. Den er på den ene side struktureret af den kapitalistiske ekspansion i byggesektoren, som muliggjordes dels af oprettelsen af den første almindelige kreditforening i 1851, som skabte mulighed for bygning af lejeboliger i stor stil,² dels af byens stadigt stigende befolkningstal, der betød en stærk efterspørgsel efter boliger. Byen havde omkring 1860 ca. 140.000 indbyggere, i 1900 omkring 350.000.³ Disse to faktorer var grundlaget for den omfattende boligspekulation, der udfoldede sig i slutningen af forrige århundrede.

Den anden faktor i denne udvikling var staten, der i sin egenskab af militærmyndighed fastholdt byen som fæstning indtil 1867. Dette betød, at nybygning frem til 1852 begrænsedes til området indenfor voldene, hvorefter arealerne udenfor søerne blev frigivet til bebyggelse. Området mellem søerne og volden blev først frigivet til bebyggelse i 1867.⁴ Mellem 1852-67 kunne byggeriet således kun iværksættes på den anden side af søerne, og det var derfor naturligt, at denne udbygning kom igang der, hvor forbindelsen til byen var bedst - langs brogaderne - og senere langs nyanlagte veje med udspring i brogaderne.⁵ I denne periode byggedes Murergade-Tømmergadekvarteret.⁶

Staten satte også sit præg på byudviklingen på en anden måde. Periodens bygge- og skattelovgivning fik betydning for udformningen af den boligmasse, som skød op på de nye arealer. Belært af erfaringerne fra brandene 1795 og 1807 og koleraepidemien i 1853 vedtoges i 1856 den første byggelov for København. Den fastsatte en række hygiejniske og brandmæssige krav til nybyggeriet - det vigtigste var her kravet om adgang til to trapper fra hver

lejlighed. I 1875 kom endnu en byggelov, som for første gang foreskrev lysafstandsregler.⁷

Disse love fik betydning for boligmassens udformning, idet periodens byggeri opviser en række forskellige boligtyper, som udtrykker forsøg på at overholde byggeovenes krav på den billigst mulige måde.

Hvis disse byggeove kan ses som et - omend meget spagt - forsøg på at sikre en vis boligstandard, så havde arealskatteloven fra 1802 den modsatte effekt. Den bestemte, at lejligheder under 69 kvadratalen (ca. 27 m²) var fritaget fra denne skat. I 1873 udvidedes denne bestemmelse til at gælde alle lejligheder under 80 kvadratalen (ca. 31,5 m²).⁸

Disse bestemmelser har uden tvivl tilskyndet til byggeri af små lejligheder. Alt i alt må man sige om periodens byggeovgivning, at den åbnede store muligheder for spekulationsbyggeriet - og den blomstrende boligspekulation forstod at sikre sig den største udnyttelse ved at holde lejlighedernes standard nede på lovens absolutte minimum.

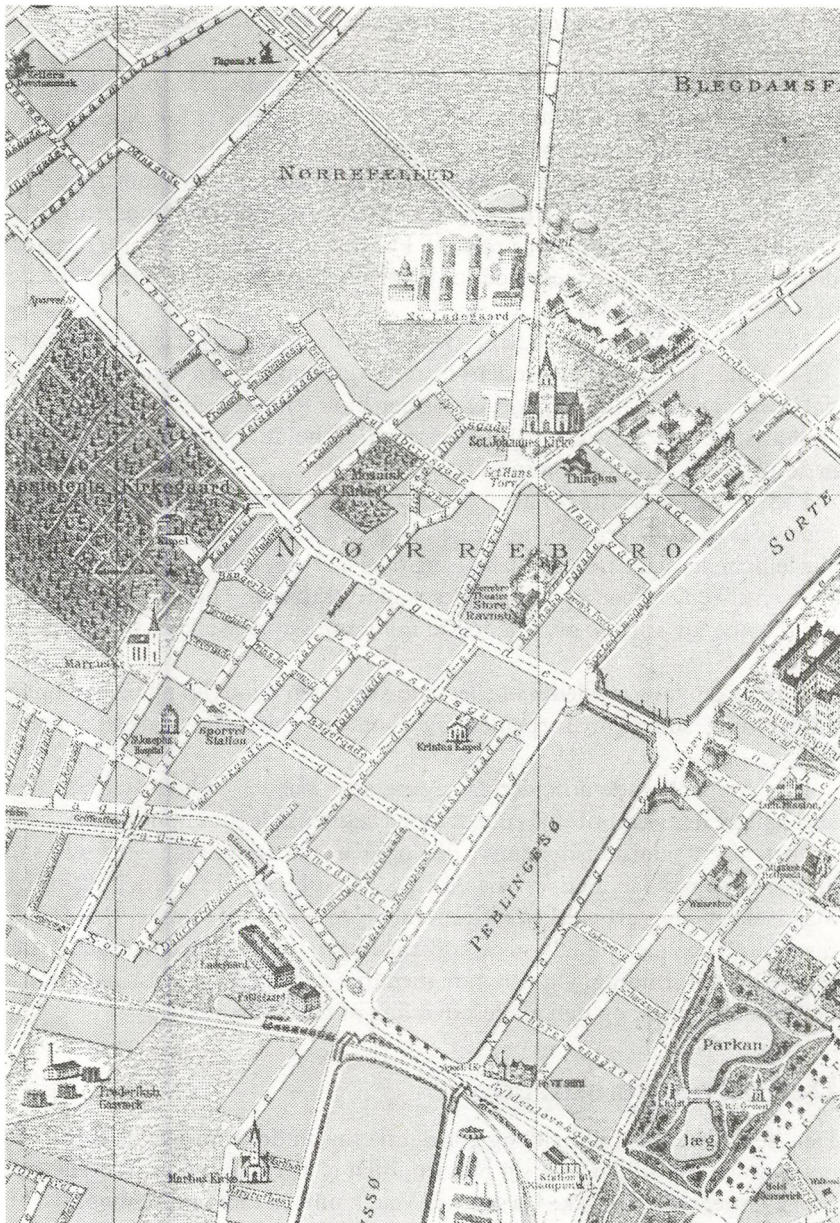
I 1870'erne begyndte for alvor produktionen af små lejligheder i tætbebyggede kvarterer. Lovens påbud om adgang til 2 trapper opfyldtes ved at lade alle lejligheder ligge ud til én lang gang med én trappe i hver ende. Først byggeoven af 1889 forbød de lange fællesgange og krævede 3 døre mellem to trapper. Denne lov stillede også de første minimumsstørrelseskrav til beboelsesrum.⁹

Stat og kapital har således i fællesskab skabt den byudvikling og den boligudformning, som de nye arbejdere blev konfronteret med ved deres ankomst til byen.

Den fremvoksende arbejderklasse forefandt således en boligstruktur med små lejligheder skabt til små enheder med begrænsede funktioner, der var udformet af en samfundsdynamik, der også havde frembragt dem selv som klasse, og som sådan modsvarede de krav, der stilledes til dem, nemlig individuelt salg af deres arbejdskraft, og privat reproduktion af samme. Disse funktioner stillede ikke i sig selv store krav til boligen hverken med hensyn til størrelse eller udformning. Og valgmulighederne var få ikke mindst på grund af det lave lønniveau og den ringe udvikling af transportmidler.

Det udvalgte område

Den her skitserede byudvikling gør det nærliggende at opsøge de arbejdere, der kom til byen for at slå sig ned i midten af firserne, på broerne tæt ved brogaderne, men et stykke fra søerne. Man kunne her forvente bebyggelse fra 1870'erne og 1880'erne. Ud fra disse overvejelser valgte jeg Slotsgade, Todesgade og Bagergade på Nørrebro. Slotsgade udgår fra Nørrebrogade, parallelt med den går Todesgade, mens Bagergade forbinder de to. De 3 gader dannede et sammenhængende hele, og var en del af kvarteret omkring Blågård Plads,

Nørrebro. 1891/92. Fra Det Kongelige Biblioteks Kortsamling.

en del af den sorte firkant. Mit materiale er hentet i bebyggelsen Slotsgade nr. 1-7, 17-31 og 35-37, Todesgade 1-9 og 2-22, Bagergade 1-25 og 14-16, i årene 1885, 1890, 1895 og 1901.¹⁰

Husene er bygget mellem 1871 og 1884. Størstedelen er bygget mellem 1872 og 1875, nemlig 36 husnr. ud af 46 ialt, det vil sige, at alle husene er bygget efter påbud om to trapper til hver lejlighed, men før forbudet mod fællesgange, og de fleste er bygget inden lysafstandsreglerne.

Det udvalgte område repræsenterer således noget af det dårligste byggeri, perioden opviser. Dette kommer til udtryk i fordelingen af antal værelser pr. lejlighed, hvor den procentvise andel af 1 og 2 værelses lejligheder overgår de øvrige brokvarterer og København som helhed.

Kvarterets et- og toværelses lejligheder udgør 84% af boligmassen mod 62,5% på det øvrige Nørrebro, 54,5% på Vesterbro og 51% i København som helhed. Det er især de etværelseslejligheder, der vejer tungt. Der er forholdsvis dobbelt så mange etværelses lejligheder i mit materiale som i København som helhed i 1885. Dette behøver ikke at betyde, at kvarteret ikke er repræsentativt for arbejderkvarterer - arbejderboliger - i København, men bare, at det ikke er repræsentativt for brokvartererne, hvor der også var områder med store lejligheder - f.eks. selve brogaderne.

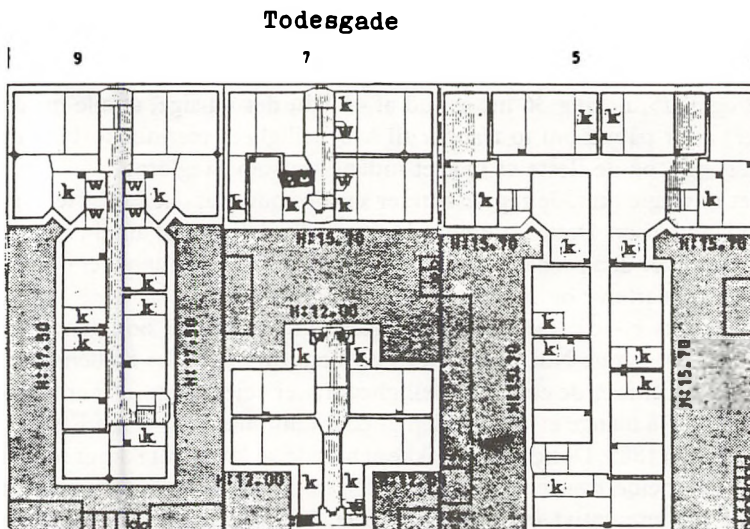
Tendensen i boligbyggeriet efter 1880 opviser en relativ tilbagegang i bygning af et-værelses lejligheder i forhold til toværelses. For København som helhed var andelen af 1-værelses lejligheder i 1880 17%¹¹ mod 13% i 1901¹² og andelen af to-værelser 33% i 1885¹³ mod 41% i 1901.¹⁴ Dette betyder, at det udvalgte kvarters boligstandard bliver relativt dårligere i perioden mellem 1885 og 1901. Dette gælder ikke alene lejlighedernes værelsesantal, men også deres kvalitet, idet den senere byggelovgivning skærpede kravene til byggeriet specielt hvad angår størrelse og trappeplacering. Størstedelen af lejlighederne i mit materiale lå ud til fællesgange af varierende længde.

Byggeloven fra 1889 satte en stopper for fællesgangene og skabte en boligtype med hovedtrappe og køkkentrappe.¹⁵ Loven stiller også større krav til de enkelte beboelsesrumms størrelse. Dette vil tilsammen sige, at 90'ernes byggeri må opvise en bedre kvalitet end den, der karakteriserer det udvalgte kvarter.

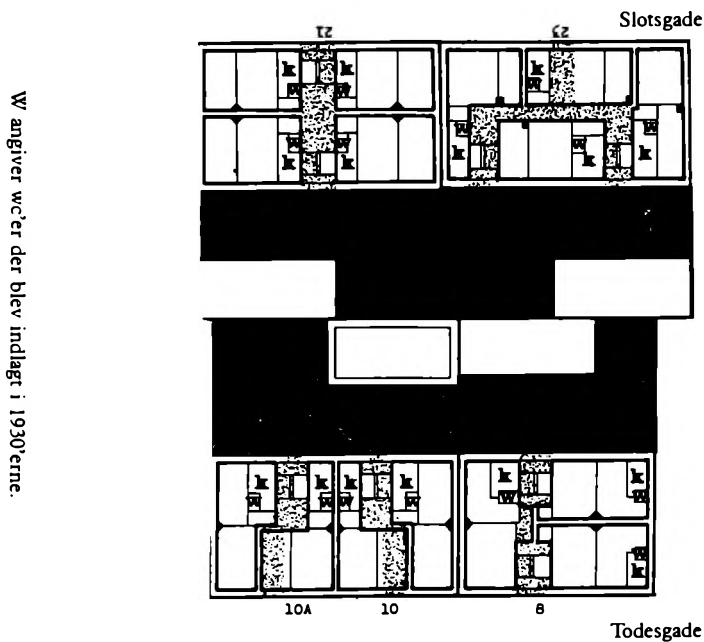
Men byggeriet svinder ind i 90'erne og tager først et opsving igen omkring århundredeskiftet, hvor Søndre Boulevard kvarteret, det ydre Nørrebro og Islands Brygge bebygges.¹⁶ Det udvalgte kvarter må på denne baggrund nok siges at være repræsentativt for de boligmuligheder, der var til rådighed for arbejderne i denne periode, dog med en overvægt af 1-værelses lejligheder.

Det valgte kvarter adskiller sig i en anden forstand fra de omliggende kvarterer, idet der forekommer få bag- side- og mellemhuse. Det skyldes, at de udvalgte gader ligger ret tæt, det gør grundene relativt små i modsætning til de omliggende områder, hvor gaderne - måske af sparehensyn¹⁷ - er udlagt med større afstand. Dette giver dybe gårde, som den herskende boligspekulation

Eksempler på lejlighedstyper fra karreen Slotsgade, Baggessengade, Todesgade.

Eksempler på korridorlejligheder fra Todesgade.

Tegningerne er fra Boligkommissionens sekretariat. 1971.

har udnyttet fuldt ud. Man kan således sige, at det udvalgte kvarter har været bedre forsynet med lys og luft end de omliggende, da gaderne var en del bredere end gårdene mellem husene.¹⁸

Et arbejderkvarter

De udvalgte gader repræsenterer et udpræget arbejderkvarter. Over $\frac{3}{4}$ af kvarterets mandlige forsørgere er i hele perioden faglærte eller ufaglærte arbejdere, og de kvindelige forsørgere, der opgiver erhverv, er næsten alle ufaglærte.¹⁹

Sammenlignet med den andel af mandlige forsørgere, som findes indenfor håndværk og industri i hele landet, den var i 1901 30,7%,²⁰ er arbejderandelen i dette kvarter meget høj. Landsprocenten indeholder også de selvstændige indenfor disse erhverv, og man kan derfor ikke sammenligne disse procenter, men blot give et indtryk af, hvor meget dette kvarter adskiller sig fra det øvrige land i erhvervsstruktur. 47% af kvarterets mandlige forsørgere er faglærte arbejdere, og 32% er ufaglærte i 1885. I 1901 er procenterne henholdsvis 40 og 38. De faglærte mænd i kvarteret arbejder i 1885 i 52 forskellige fag, men fordelingen indenfor fagene er ikke jævn. I 23 af disse fag arbejder der kun en mand fra dette kvarter.

Den største faggruppe er byggefagene, snedker-, murer-, tømrer-, maler-, tapetserer- og blikkenslagersvende, hvor 46% af de faglærte mænd arbejder. Det største enkelte fag er snedkerfaget, herefter kommer murerne. Det 3. største fag blandt kvarterets svende er skomagerfaget, det omfatter 9% af alle faglærte arbejdere. Sammen med de øvrige fag i tøj- og beklædningsbranchen, skræddere, handskemagere, tøjmagere, tøffelmagere og vævere bliver denne branche det næststørste arbejdsfelt for kvarterets mandlige arbejdere. Den omfatter 14% af de faglærte mænd.

Den tredie største branche er jern- og metalbranchen. Den beslaglægger 9% af de faglærte mænd, hvoraf langt den største del er smede, men den omfatter også formere, drejere, metalstøbere, metallslibergørtlere, maskinister og mekanikere.

5% af de faglærte mænd arbejder i tobaksindustrien, 3% i trævarebranchen og 4% i trykkeribranchen. De resterende 19% fordeler sig på 24 forskellige fag, hvor bagere, saddelmagere og guldsmede er de 3 største fag.

Blandt de ufaglærte mænd er størstedelen arbejdsmænd, nemlig 65%. De resterende 35% fordeler sig på 28 forskellige erhvervs kategorier, hvor kun en enkelt kategori optager mere end 5%, nemlig kuskene. Fyrbødere, bude, maskinarbejdere og gruppen tilfældigt arbejde dækker hver ca. 4% af de ufaglærte mænd, mens kun 1% opgiver fabriksarbejde som erhverv.

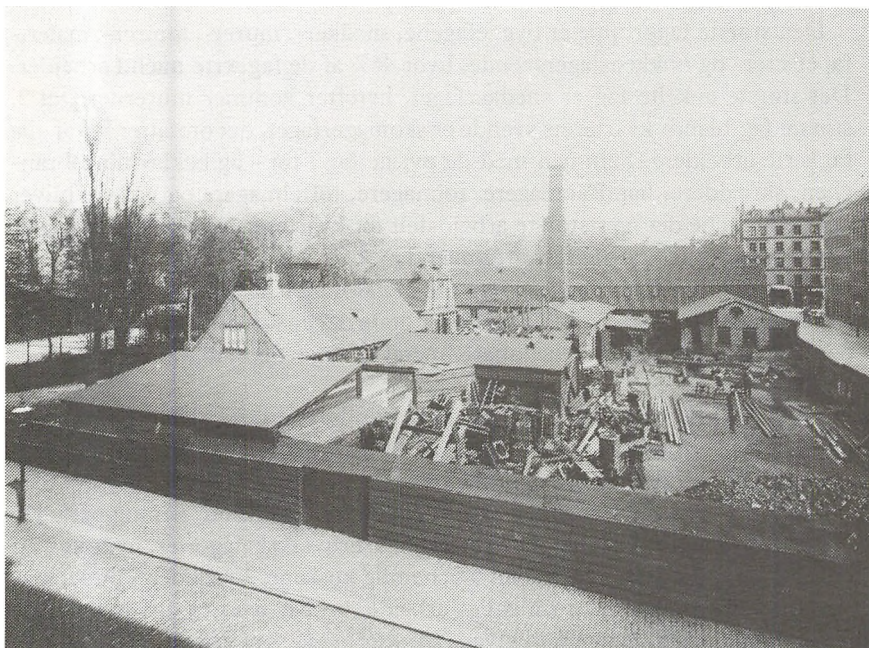
Kvarterets selvstændige udgør 13% af de mandlige forsørgere. De fordeler sig på handlende og selvstændige håndværkere, hvoraf de fleste har erhvervs-

lokaler i kvarteret. I 1885 er 52% af de selvstændige handlende. I kvarterets 3 gader er der 10 detailhandlende, 6 høkere, 5 marskandisere, 4 urtekræmmere, 3 viktualiehandlere, 2 grønthandlere, 2 ølhandlere, en smørhandler, en læderhandler, en kolonialhandler, en hørkræmmer, en trådhandler og 2 jernhandlere.

Håndværksmestrene udgør 40% af de selvstændige. Af disse er 11 skomagere, 5 snedkermestre, hvoraf kun 1 har erhvervslokale, 2 barbermestre, 1 smedemester, 2 stolemagermestre, 1 drejermester, 1 blikkenslager og 1 urmager, alle med erhvervslokaler. Herudover bor der 1 smedemester, 1 billedskærermester, 1 skræddermester og 1 bagermester, som ifølge tællingerne ikke har erhvervslokaler i forbindelse med deres bolig, men det udelukker jo ikke, at de har det andetsteds i kvarteret. Endelig er der 3 vognmænd, 2 værts-husholdere og en pantelåner i kvarteret.

De resterende 8% af de mandlige forsørgere i kvarteret udgør en meget blandet gruppe af 24 forskellige erhverv fra positivspillere (lirekassemand), kontorister og politibetjente til husejere (3 stk.), en fabrikant og en kammerassessor/fuldmægtig.

Kvindernes erhvervsfrekvens er høj sammenlignet med resten af København. I 1885 ligger den på 39% og stiger i 1901 til at udgøre 59% af alle kvinder

Blågaards Plads set fra Todesgade mod Blågaardsgade. Den nederste del af Bagergade ses til højre i billedet. Billedet viser Anker Heegaards jernstøberi. 1898. Foto i Københavns Bymuseum.

over 14 år, i resten af København er den 35% i 1885 og 39% i 1901.²¹ Det samme gælder andelen af kvindelige forsørgere. I 1885 udgør de 26% af alle forsørgere, i 1901 40%. På landsbasis er denne procent kun 27 i 1901.

Der eksisterer en usikkerhed omkring registreringer af kvinders arbejde, som kommer til udtryk i, at ca. $\frac{1}{4}$ af de kvindelige forsørgere ikke opgav erhverv i 1885, denne del faldt til en $\frac{1}{6}$ i 1895-tællingen, hvori det understregedes, at kvinder skulle angive deres erhverv. Der kan være mange årsager til dette, men en vigtig dimension er nok kvindearbejdets karakter. Kun ca. $\frac{1}{3}$ af det erhvervsarbejde kvinder opgiver, har karakter af et erhverv med fast eller fastere ansættelsesforhold f.eks. fabriksarbejde, tjenestepige, husholderske, ekspeditrice, mens resten $\frac{2}{3}$ har karakter af løsarbejde og/eller hjemmearbejde: Vask/rengøring, syning/syerske, handelskone (forretningsindehavere ikke medregnet) avisbude og tilfældigt arbejde. Dette skal tages med forbehold, dels på grund af uigennemskueligheden i de erhvervsbetegnelser, som kommer frem i folketællingerne, dels på grund af min tolkning af erhvervets karakter. F.eks. kan syning dække over fast tilknytning til en bestemt arbejds-giver eller måske dække over prostitution. Syning/syerske er det største erhverv blandt kvarterets kvinder. 35% af de kvinder, der opgiver erhverv, er syersker. Men i den udstrækning der er tale om løsarbejde og måske en kombination af forskellige småjobs, som ofte yderligere var sæson- og konjunkturbestemte, er det sandsynligt, at dette arbejde ikke opfangedes af folketællingerne, og at dette er baggrunden for den manglende erhvervsangivelse hos en del af de kvindelige forsørgere. Næsten ingen gifte kvinder angiver erhverv. Den omtalte erhvervsfrekvens for kvinder er således nok reelt noget højere.

Som det fremgår af denne gennemgang af beboernes erhvervsfordeling er kvarteret et arbejderkvarter - og det er også et indflytterkvarter. Kun $\frac{1}{3}$ af den voksne befolkning (over 15 år) er født i København i 1885. Langt de fleste af de voksne beboere i kvarteret er således 1.-generations-københavnere. Om de også er 1.-generations-arbejdere kan man ikke se ud af dette materiale. Omkring $\frac{1}{3}$ kommer fra landdistrikter²² og er sandsynligvis tidligere landarbejdere, husmænd, eller ud af landarbejder- eller husmandsfamilie. $\frac{1}{4}$ kommer fra Købstæderne og kunne godt være børn af arbejdere her.

Kvarterets beboere

Der bor 3100 mennesker i disse tre gader i 1885. Heraf er 1178 børn under 14 år, hvilket svarer til 38%, og kun 57 er 65 år og derover, hvilket svarer til 2%. Det er et meget børnerigt og ungt kvarter. Dette billede har ændret sig lidt 16 år senere. Der er blevet færre beboere, nu bor der 2666 personer i disse gader. Men faktisk er denne nedgang mere markant, end disse tal angiver, fordi der ikke er justeret i forhold til de husnumre, der mangler i de enkelte år. Hvis de personer, der bor i de opgange, der mangler i tællingerne for Bagergade i 1885,

nr. 17-25 og 14-16, lægges til, bliver forskellen mellem 1901 og 1885 større. Der bor således mindst 653 personer mindre i dette kvarter i 1901. Befolkningstallet er faldet ca. 21% i perioden.

Men kvarteret er også blevet »ældre«. Der er ikke så mange børn mere. Børnetallet er faldet til 799 (30%), og der er blevet lidt flere gamle, 104 personer er nu over 64 år (4%). Sammenlignet med resten af København og hele landet er det ikke længere noget børnerigt kvarter. Andelen af børn under 15 år er den samme i København, mens den er ca. 4% højere i resten af landet.²³ Men der er meget færre ældre mennesker i dette kvarter, både i gruppen 45-64 år og blandt dem over 64 år. Kvarteret er stadig »ungt«, andelen af 15-44 årige er konstant i hele perioden, men samtidig tyder det ringe antal ældre på, at dets beboere enten dør tidligere end beboerne i resten af København, eller flytter.

Der bor flere kvinder end mænd i kvarteret. I 1885 er 53,7% af alle beboere kvinder. Dette kvindeoverskud er lidt mindre end kvindeoverskuddet i resten af København, hvor kvindernes andel af befolkningen er 54,3%, men meget større end kvindeoverskuddet på landsbasis, som er 50,9%. Det må være udtryk for, at kvinder i højere grad end mænd indvandrer til hovedstaden.^{23a} Dette kom også til udtryk i mit materiale, idet 66% af kvinderne mod 63% af mændene ikke var født i København. I 1901 er dette kvindeoverskud øget lidt i kvarteret, nu er 54,8% af beboerne kvinder. Men det er bemærkelsesværdigt, at det er andelen af de voksne kvinder (over 15 år), der er øget. Faktisk er der nu flere drenge end piger under 15 år. Dette betyder, at kvinderne nu udgør 57% af alle beboere over 15 år. Dette kvindeoverskud er fordelt på alle aldersgrupper over 15 år. Dette er altså ikke kun udtryk for, at kvinderne lever længere end mændene, hvilket de også gør, kvinderne udgør f.eks. 72% af aldersgruppen over 64 år. (se bilag 1: Beboernes fordeling på køn og alder). Jeg vil tage diskussionen af kvindeoverskuddet op senere i forbindelse med diskussionen af kvarterets familieformer.

På endnu et felt stikker dette kvarter af mod resten af København og hele landet. Ægteskabsmønstrer er anderledes, og det udvikler sig i perioden helt modsat den københavnske udvikling og udviklingen på landsplan. Dette gælder både ægteskabsfrekvens og vielsesalder. Ægteskabsfrekvensen stiger i København og på landsplan i denne periode, men den falder i dette kvarter. I 1885 er andelen af gifte kvinder væsentlig højere her, nemlig 59%, end i København (45%) og i resten af landet (56%). Dette skyldes nok kvarterets overvægt af unge i aldersgruppen 15-44 år. Men denne overvægt holder sig i perioden, andelen af denne aldersgruppe vedbliver at være relativt større i perioden i kvarteret. Alligevel er billedet i 1901 et andet. Nu er der både blandt mænd og kvinder færre gifte. Kun 44% af kvinderne er nu gift, mens denne procent i København er steget til 47 og på landsplan til 58. Hos mændene er 58% gift (mod 67% i 1885), mens 62% af mændene i København er gift og 64% på landsplan. At andelen af gifte også falder blandt mændene udelukker, at denne sær-

lige udvikling i kvarteret udelukkende skyldes det relativt større kvindeoverskud, der er samlet her. Det er dels udtryk for, at beboerne gifter sig mindre, andelen af ugifte stiger, og den stiger stærkest blandt kvinderne. I 1885 var 25% af kvinderne ugift, i 1901 er det 36%. Der er ikke tale om, at kvinderne udsætter ægteskabet, andelen af ugifte stiger i alle aldersgrupper. De tilsvarende procenter for mænd er 31 og 38. Men det er også udtryk for, at der bliver flere enker og enkemænd. Andelen af enker stiger fra 16% i 1885 til 20% i 1901, andelen af enkemænd stiger fra 2% til 4%. Dette tyder på en langt højere dødelighed for mænd. Begge dele viser, at ægteskabet har fået dårligere vilkår i løbet af perioden.

Også med hensyn til giftealderen opviser kvarteret forskelle i forhold til resten af København og landet iøvrigt. I periodens begyndelse gifter kvarterets beboere sig tidligere. Der har på landsbasis siden 1850'erne været en generel tendens til fald i ægteskabsalderen. Gennemsnitsvielsesalderen for både mænd og kvinder falder 2,5 år mellem 1855 og 1905.²⁴ Overraskende nok i forhold til Nørrebro materialet falder gennemsnitsvielsesalderen mindre i hovedstaden end i det øvrige land. På denne baggrund fremstår forskellen mellem Nørrebrokvarteret og det øvrige København og landet som helhed ret markant, idet 56% af alle gifte kvinder var under 27 i 1885 i kvarteret. Mod 43% i København og 46% i resten af landet. Dette gælder i endnu højere grad for mændene. 44% af alle gifte mænd var under 26 år i 1885 mod kun 24% i København og resten af landet. Dette forhold vendes helt i løbet af perioden. I 1901 er andelen af gifte mænd og kvinder under 26 år blevet mindre i kvarteret, mens den fortsat øges i resten af København og landet iøvrigt. Dette gælder især kvinderne, hvoraf en større andel af de kvinder, der gifter sig, på landsbasis nu gifter sig før 26 års alderen, nemlig 54%, mens det kun gælder for 51% af kvinderne i Nørrebrogadekvarteret. Andelen i København er steget til 50%.

Der er således færre af kvarterets beboere, der gifter sig tidligt, især blandt kvinderne. Dette kunne tyde på, at det er de unge kvinder, der ikke gifter sig. Men der er som sagt ikke tale om, at de udsætter ægteskabet, for som tidligere anført, øges de ugifte kvinders andel indenfor alle aldersgrupper.

Dette arbejderkvarter opviser således på to områder en udvikling i den periode, jeg har undersøgt, der adskiller sig fra den generelle udviklingstendens i landet som helhed. For det første ved at andelen af gifte, især gifte kvinder, falder kraftigt i perioden, mens den viser tendens til stigning i det øvrige København og resten af landet. For det andet ved at ægteskabsalderen viser en stigende tendens, især blandt kvinder i slutningen af perioden, mens både København og det øvrige land fortsætter den generelle tendens til lavere ægteskabsalder, som satte sig igennem midt i århundredet.

Begge disse særlige udviklingstendenser fremtræder meget mere markant, fordi Nørrebrokvarteret i undersøgelsesperiodens begyndelse førte an i den

generelle udvikling, idet andelen af gifte var højere og ægteskabsalderen var lavere end i det øvrige land.

Kvarterets demografiske særegenheder slår igennem i de familiefomer og den husstandsstruktur, som eksisterer i kvarteret, og som jeg vil beskrive i det følgende.

Husstandsstruktur og familieform

Kvarterets husstande fordeler sig på 3 hovedformer. En, som jeg har kaldt kernefamiliehusstand, og som består af et ægtepar, deres eventuelle børn, slægtninge, logerende og tyende; og en, der har en kvinde som husstandsoverhoved, - enten ugift, enke, fraskilt eller evt. gift, men hvor manden i disse tilfælde ikke optræder i tællingen - samt hendes eventuelle børn, slægtninge, logerende og tyende; og endelig en form, hvor en enlig mand er husstands-overhoved, og her gælder samme specifikationer som for kvindehusholdene.

At jeg har valgt disse 3 former i organiseringen af materialet er styret af, at det er disse former, der fremtræder mest markant. At jeg ikke har valgt en mere traditionel familiehistorisk klassifikationsmåde, hvor husstandene klassificeres efter familierelationer, - hovedsageligt tilstedeværelse af flere generationer f.eks. husstandsoverhovedets forældre eller gifte børn²⁵ - skyldes, som jeg vil vise nedenfor, at disse former spiller en meget lille rolle i materialet, og at benyttelsen af dem ville betyde en tilsløring af det, der fremstår som det mest bemærkelsesværdige træk ved kvarterets familiestruktur, nemlig den store andel af husstande med enlige forsørgere.

Ægteskabets forringede vilkår i kvarteret slår igennem i husstandsstrukturen. I periodens begyndelse udgør kernefamiliehusstandene 69% af alle husstande, i 1901 udgør de 52%. De fleste husstande i kvarteret er således hele perioden igennem kernefamiliehusstande, men de enlige husstande vinder kraftigt frem i slutningen af perioden. I 1885 er under 1/3 af husstandene eneforsørger-husstande, men disse er steget til næsten halvdelen i periodens slutning. Det er karakteristisk, at det især er kvindehusstandenes andel, der ligger bag denne stigning. Forøgelsen af de ugifte kvinders og enkernes andel af alle kvinder over 14 år fra 41% i 1885 til 56% i 1901 kommer her til udtryk i husstandsstrukturen.

Kvindehusstandenes andel af husstandene stiger fra 26% i 1885 til 40% i 1901. De enlige mandehusstande stiger fra 5% til 8% i perioden. (se bilag 2)

Selv om der bliver flere enker i perioden, falder enkehusstandenes andel af kvindehusstandene. I 1885 udgør de 54% af disse husstande, i 1901 50%. Derimod stiger de ugiftes andel af kvindehusstandene fra 31% i 1885 til 40% i 1901. De resterende procent fordeler sig på 6% fraskilte/separerede og 3% gifte, hvor manden er fraværende.

De tre husstandskategorier dækker over forskellige familiefomer, idet der i

Karreen Slotsgade, Baggesensgade, Todesgade, Blågaards Plads set fra det syd-vestlige hjørne (Bagergade). Billedet er fra 1971. Københavns Bymuseum.

alle 3 indgår slægtninge, omend i meget ringe omfang. I 1885 har 20 kernefamiliehusstande slægtninge boende, hvilket svarer til 3% af disse husstande. Det er fortrinsvis søskende og andre slægtninge, i mindre grad forældre. I de enlige-husstande er billedet det samme. Her er andelen af husstande med slægtninge lidt større, men heller ikke her er det entydigt forældre eller voksne børn, der dominerer slægtningekategorien. Som jeg senere vil vise, bliver en del voksne børn boende hos deres mødre. De er ikke medtalt her, fordi det ifølge børnenes alder ser ud som om, de bare er længere om at flytte hjemmefra. 3-generationsfamilier eller udvidede familieformer har således været meget sjældne i dette kvarter. Denne ringe udbredelse kan skyldes, at så stor en del af kvarterets beboere er 1.-generationskøbenhavnere - som nok ikke så tit bragte deres forældre med ved flytningen -, den kan skyldes den lille andel af ældre, som kvarteret generelt opviser, hvad enten dette er en konsekvens af en større dødelighed eller af, at det stadig er et ungt kvarter. Men måske er det i mere direkte forstand et udtryk for, at lønarbejdetilværelsens levevilkår sætter sig igennem (lave lønninger, stor arbejdsløshed, små boliger) og vanskeliggør denne familieform - på trods af de muligheder for gensidig hjælp, der ligger i bevarelsen af disse slægtsrelationer (f.eks. mht. børnepasning).

Meget få husstande har tyende, 2% af kernefamilierne, og denne kategori forsvinder næsten i perioden. Det er udelukkende kvarterets selvstændige, og hovedsageligt de handlende, der har tyende. Det betyder nok, at denne betegnelse både dækker over medhjælp i butikken og hjælp i husholdningen. Tyendekategoriens forsvinden skyldes muligvis, at betegnelsen ændres i perioden, eller at lønarbejderforholdet i højere grad slår igennem, således at disse personer flytter ud af de husstande, som de arbejdsmæssigt er tilknyttet.

Knap $\frac{1}{4}$ af kernefamiliehusstandene har logerende ved periodens begyndelse, men dette formindskes hen imod århundredets slutning, hvor kun 10% af disse husstande har logerende. En lidt større andel af kvindehusstandene har logerende, og denne andel falder ikke så kraftigt, i 1901 har 15% af disse husstande logerende. Generelt hænger denne nedgang i logerende nok sammen med den større velstand, reallønsfremgang, som sætter ind i slutningen af århundredet, men som måske ikke i samme grad slår igennem i kvindehusstandene.

Tendensen i perioden går således for kernefamiliehusstandene mod en konsolidering af kernen - ægtepar med deres evt. børn - på bekostning af logerende og tyende, og til dels slægtninge. I 1885 udgør de husstande, der kun indeholder et ægtepar og deres eventuelle børn $\frac{3}{4}$ af alle kernefamiliehusstande, i 1901 er det næsten 90%. Husstanden tenderer imod i endnu højere grad at blive identisk med kernefamilien. Det samme, omend i lidt mindre udstrækning, gør sig gældende i kvindehusstandene. Tallene for mandehusstandene er så små, at det er umuligt at tale om tendenser, de er derfor udeladt her.

Samtidig er der en tendens til, at antallet af personer i husstandene falder. Andelen af store husstande falder. Den mest almindelige husstandsstørrelse ligger på mellem 3 og 6 personer, dog forøges andelen af kvindehusstande med én kvinde kraftigt i perioden. Det hænger nok sammen med forøgelsen af de ugifte kvinders andel af kvindehusstandene. Dette er udtryk for et andet karakteristisk træk ved kvarterets familier, nemlig at de har få børn.

Omkring halvdelen af alle familierne i kernefamiliehusstandene og kvindehusstandene har et eller to børn. Men disse tal udtrykker antallet af hjemmeboende børn, og ikke hvor mange børn, der fødes ind i de enkelte familier, men hvor store familierne er på et givet tidspunkt.

Derfor giver disse tal heller ikke et realistisk billede af det faktiske antal børn, der fødtes i familierne, og dermed heller ikke et reelt indblik i den byrde, den generationsvise reproduktion har været i de enkelte husstande.

1901-tællingen giver mulighed for at udbedre noget af denne mangel, idet den indeholder oplysninger om antallet af fødte og døde børn i det ægteskab, der bestod på tællingstidspunktet. Det vil sige, at fødte og døde børn fra tidligere ægteskaber ikke er med i disse tal, og der er derfor stadig tale om minimumstal. Det samme sæt oplysninger findes i folketællingen for København fra 1880. Dette gør det muligt at anlægge et udviklingsperspektiv også på dette område omend med en forskydning på 5 år i forhold til de øvrige data.

På dette grundlag har jeg udregnet, hvor stor en andel af de fødte børn, der er hjemmeboende, da det er dem, der optræder i det øvrige folketællingsmateriale, og hvor stor en andel der er døde og ikke-hjemmeboende, for at få et overblik over, hvor skæve folketællingernes oplysninger om børnetallet og dermed om familiestrukturen er, og for at få et mere reelt billede af den byrde, svangerskab, fødsler og børnepasning har været for familierne og ikke mindst for kvinderne.

I kernefamiliehusstandene er det kun godt 60% af børnene der bor hjemme, mens 31% er døde, og resten ikke bor hjemme i 1880. Der er ingen bemærkelsesværdig variation i dette indenfor erhvervsgrupperne. Men i 1901 ser fordelingen anderledes ud. Andelen af ikke-hjemmeboende børn er steget indenfor alle erhvervsgrupper, mest hos de faglærte. Dette hænger nok sammen med ændringer i kvarterets alderssammensætning i perioden og dermed med børnenes alder.

Børnedødeligheden falder for kernefamiliehusstandene fra 31,4% i 1880 til 26% i 1901. Den er bemærkelsesværdigt lavere hos de selvstændige. Disse to bevægelser ophæver hinanden m.h.t.. deres effekt på andelen af hjemmeboende børn, som også i 1901 er ca. 60% i kernefamilierne.

Det billede folketællingerne giver af børnetallet i de enlige husstande er endnu mere skævt. Andelen af døde og ikke hjemmeboende børn er her langt højere. I kvindehusholdene er børnedødeligheden 40%, i de enlige mandehushold 37% i 1880, procenten er noget lavere i 1901, nemlig 36% og 35%. Kun

henholdsvis 35% og 26% af de fødte børn bor hjemme. I 1901 er dette tal endnu lavere, 27% i kvindehusholdene og 18% i mandehusholdene.

Betydningen af disse forskelle mellem antal fødte børn og antal hjemmeboende børn kan illustreres ved at beregne det gennemsnitlige antal børn pr. husstand.

Hvis man udregner det gennemsnitlige antal børn pr. kernefamiliehusstand ud fra antallet af hjemmeboende børn bliver gennemsnittet 1,2 barn pr. husstand. Hvis man udregner det på baggrund af total antal fødte bliver det 3,1 barn. For kvindehusstandene er de tilsvarende tal 1,2 og 3,6 barn i 1880.

Det reelle børnetal ligger omkring 40% højere end det, folketællingerne angiver. Det betyder, at det som i folketællingerne fremstår som ret små familier, dækker over en virkelighed med et langt større antal fødsler, dødsfald og opdragelse af og ansvar for børn. Denne virkelighed ser forskellig ud for de forskellige husstandstyper, idet både børnedødeligheden og andelen af ikke-hjemmeboende børn er større i de enlige husstande, således at der i disse husstande er tale om et reelt børnetal, der ligger omkring 60% højere end det, folketællingerne angiver. Denne forskel mellem kernefamiliehusstande og enlige husstande skyldes højere dødelighed og især en større andel af ikke-hjemmeboende. Man kunne på denne baggrund antage, at børnene flytter tidligere hjemmefra i de enlige husstande, men det ser ikke ud til at være tilfældet, ialtfald ikke for alle børn i en given husstand. Andelen af hjemmeboende børn over 15 år er langt større i de enlige husstande. Over halvdelen af børnene i de enlige kvindehusstande er over 15 år i 1901, $\frac{1}{3}$ er over 20 år, mens denne andel i kernefamilierne kun udgør 22%. Det er i lidt højere grad pigerne, der bliver tilbage i kvindehusholdene.

På ét punkt er fordelingen af børn på husstande dog overraskende, og det er den store andel af de enlige husstande, som har børn. Det gælder især kvindehusstandene, hvor 56% af husstandene i 1885 havde børn. I 1901 er denne procent faldet til 42%. For de enlige mandehusstande er procenten lidt lavere, idet den holder sig til omkring 30% i hele perioden.

Udviklingen i husstandsstrukturer og familieformer i kvarteret går i to retninger. På den ene side sker der en forøgelse af de enlige husstande, og dermed af en familieform baseret på en enlig forsørger, og på den anden side øges den rene kernefamilies andel af samtlige kernefamiliehusstande. Den store forekomst af enlige-husstande, som i 1901 udgør næsten halvdelen af alle husstandene i kvarteret, samt den store del af disse, som har børn, peger på opløsnings-tendenser i forhold til en traditionel familiestruktur. Samtidig er der en tendens til udskillelse af de personer i husstandene, som ikke er omfattet af forældre-barn-relation, og denne udvikling peger på en yderligere konsolidering af kernefamilien i løbet af perioden.

Kvindehusstande og kvindeoverskud

Det er eksistensen af de mange kvindehusstande og især deres forøgelse i slutningen af perioden, der fremtræder som et markant træk ved dette kvarters familieformer. Dette hænger sammen med flere faktorer. For det første, kvarterets relativt større kvindeoverskud. Dette er dels forårsaget af, at flere kvinder end mænd indvandrer til hovedstaden og til dette kvarter, dels af den højere dødelighed blandt mændene. Man kunne også spørge, om dette kvarter i særlig høj grad samlede enlige kvinder, fordi kvarteret i periodens løb relativt set var blevet socialt og økonomisk dårligere, og derfor gav kvinder, som jo generelt havde lavere indkomster og løsere og mere uregelmæssig beskæftigelse, mulighed for at slå sig ned.²⁶ Som jeg sagde indledningsvis, er kvarterets boligstandard på nogle punkter dårligere end gennemsnittet og forringes relativt i perioden. Det gælder f.eks. lejlighedernes størrelse. Som jeg senere vil vise, er der en sammenhæng mellem koncentration af kvindehusstande og 1-værelses lejligheder. Dette særlige træk ved kvarteret kan godt have haft betydning for den store andel af kvindehusstande. Men ud over dette er der ikke noget, der tyder på en socialøkonomisk forringelse af kvarteret i perioden: erhvervsstrukturen er stort set uændret, befolkningstætheden bliver mindre, andelen af logerende falder, andelen af børnerige husstande falder og børnedødeligheden går ned. Der er jo den mulighed, at disse ændringer er foregået relativt langsommere end i andre arbejderkvarterer, og det kan derfor ikke afvises, at en del af forklaringen på det større kvindeoverskud ligger her. Det må også tages i betragtning, at materialet ikke er specielt velegnet til at belyse dette område.

Men forekomsten af kvindehusstande hænger ikke kun sammen med kvindeoverskuddet. Det hænger også sammen med ændringer i ægteskabsmønstret, ændringer som betyder, at der bliver færre kernefamilier. Disse ændringer karakteriserer dette kvarter i forhold til resten af København og det øvrige land, og det er derfor nærliggende at kæde dem sammen med kvarterets sær egenhed: at det er et arbejderkvarter, og tolke nedgangen i andelen af kernefamilier som en reaktion på betingelserne for at danne kernefamilie blandt arbejdere i denne periode. Grunden til at dette resulterer i en øgning af kvindehusstandene, og ikke bare i en ligelig forøgelse af de enlige husstande, bortset fra den andel der kunne tilskrives kvindeoverskuddet, er, at mænd og kvinder vælger forskellige livsstrategier. Livsstrategier som kan knyttes til kønsarbejdsdelingens forskellige betingelser for kvinders og mænds liv.

Kvindes og mænds livsstrategier

Forskellen ligger i, at mændene i langt højere grad end kvinderne bliver logerende, mens kvinderne i højere grad danner selvstændige husstande.

Gadehandel. Udateret. Foto i Københavns Bymuseum.

I 1901 udgør mændene 73% af alle logerende, og selv om andelen af logerende generelt falder i perioden, stiger mændenes andel fra 63% til 73%. Den andel af kvinderne, som danner selvstændige husstande, stiger i perioden fra 21% til 33%, og som tidligere anført udgør de enlige kvindehusstande 40% af alle husstande i 1901 mod 26% i 1885.

Dette udtrykker en forskel i mænds og kvinders måde at organisere deres liv på, forskellige måder at opgive eller protestere imod kernefamilien på, eller forskellige måder at vælge den fra på. Mændene indgår i højere grad i andre hushold, i en mere perifer position, som er præget af den højere grad af midlertidighed, som er knyttet til det at være lejer. En del af disse mænd lejer sig ind i de enlige kvindehusstande. Dette kunne være et udtryk for, at de lever papirløst sammen, men når man ser på aldersforskellen mellem det kvindelige husstandsoverhoved og den mandlige lejer er den for det meste ret stor. Oftest lejer mændene sig ind hos de lidt ældre enker. Når man samtidig tager tidens fremherskende sexualmoral i betragtning, er det nok usandsynligt, at denne husstandsstruktur dækker over familielignende forhold eller papirløse samlivsformer. Det har nok snarere været en økonomisk overlevelsesstrategi for de enlige kvindehusstande at leje ud og samtidig en leveform, der har passeret en større del af de enlige mænd. På denne måde bidrager disse mænd økonomisk til opretholdelse af de enlige kvindehusstande, men i begrænset, ustabil og uforpligtende form, der står i modsætning til det, man kunne forvente af den gifte mands forsørgerposition i kernefamiliehusholdene. Omkring halvdelen af kvindehusstandene har børn, det gælder især enkehusstandene. 7% af husstandene med ugifte kvinder har børn. Herudover har nok en del husstande tidligere haft børn, f.eks. en stor del af de enkehusstande, som her figurerer som barnløse, og måske en mindre del af de ugifte kvinders husstande. Der er således en tydelig sammenhæng mellem ansvar for børn og opretholdelse af selvstændige husstande.

Men forekomsten af enlige kvindehusstande og forøgelsen af disse i perioden kan ikke udelukkende ses i sammenhæng med ansvaret for børn, især ikke da en voksende del af disse husstande ikke omfatter børn.

Denne forekomst kan måske også tolkes som et udtryk for en selvstændighedsbestræbelse blandt kvinderne, et ønske om et mere uafhængigt liv, hvor de ikke var underlagt en ægtemands eller husværts/værtindes autoritet, et liv hvor denne uafhængighed/selvstændighed tager en anden form end blandt mændene. Den er i højere grad centreret om eget hjem med de muligheder og begrænsninger det sætter.

Kvinderne opviser således en anderledes praksis i organiseringen af hverdagen end mændene. Dels danner de i højere grad selvstændige husstande, også selv om de ikke har børn, og dels fastholder de i højere grad end kernefamiliehusstandene logerende i husstanden, og en del etablerer, hvad der angives som fælleshushold i folketællingen: at to eller flere kvinder bor sammen,

uden at den ene lejer ud til den anden. Der forekommer husstande af denne art både med og uden børn. Endelig er der en tendens til, at kvindehusstandene klumper sig sammen i opgange og på etager. Nogle eksempler: I Todesgade nr. 5 er 53 husstande ud af 79 enlige kvindehusstande, i Bagergade nr. 3 er det 24 ud af 40, Slotsgade 27B består hele anden sal, 4 husstande af enlige kvinder, i Todesgade nr. 9,5. sal er det 4 ud af 5 lejemål. Både det at logerende i højere grad fastholdes i de enlige kvindehusstande, at fælleshushold etableres og at husholdene koncentrerer sig kan være og er nok også økonomisk begrundet. Det sidste fordi koncentrationen som sagt også er en koncentration i et-værelses lejemål, og i materialet som helhed kan man se, at koncentrationen af enlige kvindehusstande er størst, hvor koncentrationen af et-værelses lejligheder er størst, i Bagergade. Her er 40% af lejlighederne et-værelses og 53% af husstandene er enlige-kvindehusstande.

Men hvad enten det er økonomisk betinget eller resultat af bevidste valg, viser disse strukturer nogle særlige materielle rammer for kvindelivet og mandelivet i dette arbejderkvarter.

Materialet viser, at der er forskellige overlevelsesstrategier for kvinder og for mænd.

Kvindernes placering i arbejdsdelingen, som kommer til udtryk i deres erhvervstilknytning, og modsætningen mellem lønarbejde og moderskab, som i dette materiale konkret viser sig i, at det fortrinsvis er de ugifte barnløse kvinder, der har fast tilknytning til arbejdsmarkedet f.eks. i form af fabriksarbejde, stiller kvinderne i en særlig sårbar situation, som objektivt betraget gør dem afhængig af en familieform, som omfatter forsørgelsesmuligheder.

I det kvarter jeg har undersøgt, eksisterede denne mulighed kun for lidt under halvdelen af de voksne kvinder. Man kan desværre ikke ud fra dette materiale, der kun giver statistiske øjeblicsbilleder, sige noget om de enkelte kvinders livsforløb, hvorvidt ægteskab var en kortere eller længere fase i de fleste kvinders liv, eller hvorvidt det at være enlig i en kortere eller længere periode af livet var beskåret alle kvinder. Men materialet viser, at kernefamilien, som arbejderklassens altdominerende familieform i den tidlige industrialiseringsfase, er en myte. Det samme gælder forestillingerne om den mandlige familieforsørger og den økonomisk afhængige kvinde eller arbejderkvinden som hjemmegående husmoder. Det har nok været en realitet for nogen kvinder i perioder af deres liv, men ægteskabet som livslang forsørgelsesmulighed har ikke generelt været arbejderkvindens livsperspektiv.

Overfor de opbrud i det sociale liv, som den kapitalistiske industrialisering medførte og de modsætninger dette stillede kvinderne i, måtte de udvikle særlige overlevelsesstrategier, som kom til at forstærke den perifere position overfor den nye samfundsmæssige dynamik; forholdet mellem lønarbejde og kapital, som den samfundsmæssige arbejdsdeling allerede var ved at placere dem i. Kvinderne var ofte tvunget til at finde en løsere og mere fleksibel tilknytning

til arbejdsmarkedet, til at fastholde overhalede produktionsformer f.eks. hjemmearbejde, som øgede deres sårbarhed overfor udbytning, til at udvide deres omsorgsarbejde til loggerende og i nogen tilfælde plejebørn, til at holde egne voksne børn længere hjemme og til at leve i mindre boliger på trods af at disse strategier ofte var meget pladskrævende. Alle disse overlevelsesstrategier har krævet evner til at leve i tætte sociale relationer og har måske ofte bygget på gensidig hjælp og afhængighed, som har ligget som en mulighed i de materielle rammer for kvindelivet, som materialet peger på.

Men mit materiale tyder også på, at et stigende antal kvinder har kæmpet for en overlevelsesstrategi, som udnyttede de nyopdagede muligheder for et uafhængigt og selvstændigt liv, ved at undlade at gifte sig og få børn, med de begrænsninger af deres kvindelighed og kvindelige seksualitet, som dette indebærer i denne periode.

Kultursociologisk Institut
August 1984

Noter:

1. R. Willerslev: Sådan boede vi, Kbh. 1979, s. 13.
2. Poul Kjærgård m.fl.: Københavnske boligtyper fra 1856 til 1914 i Arkitekten nr. 38, 1936, s. 90.
3. Op.cit., s. 90.
4. Op.cit., s. 91.
5. Op.cit., s. 91.
6. Jens Erik Frits Hansen: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne.
7. Poul Kjærgård m.fl., 1936, s. 92.
8. Nis Nissen: Den kroniske bolignød og fremtidens boligpolitik 1971, s. 70-71.
9. Poul Kjærgård 1936, s. 93.
10. Alle disse nr. indgår kun i 1901, fordi Folketællingerne ikke er komplette. I 1885 mangler nr. 14-16 og 17-25 i Bagergade 1885 og 1890 mangler nr. 37 i Slotsgade og i 1895 mangler nr. 29 her, i Todesgade mangler nr. 2 i 1885.
11. R. Willerslev 1979, s. 15.
12. Enrico Hansen: Boligbyggeriets vilkår siden 1856. I arkitekten nr. 38, 1936, s. 130.
13. R. Willerslev 1979, s. 15.
14. Enrico Hansen 1936, s. 130.
15. Poul Kjærgaard m.fl. 1936, s. 95
16. Poul Kjærgaard m.fl. 1936, s. 95.
17. Poul Kjærgaard m.fl. 1936, s. 93.
18. Poul Kjærgaard m.fl. giver et eksempel fra Saxogade, hvor gårdene mellem forhus og bag-

huse er 6,5 m, hvor både forhus og baghuse er 6 etager høje, et etageantal, der svarer til husene i mit materiale.

19. Folketællingernes erhvervs-kategorier er meget uensartet udfyldt, fordi der ikke før 1901-tællingen explicit spørges efter både erhverv og stillingsbetegnelse. Det har derfor ofte været svært at finde ud af, hvorvidt de faglærte arbejdere var svende eller selvstændige, når der kun var opgivet en erhvervsbetegnelse. I nogen tilfælde har jeg kunnet tage bolig-tællingerne til hjælp, fordi der her oplyses, om der hører erhverv til boligen. I så fald er de registreret som selvstændige. Alle, som har betegnet sig selv som mestre, er talt med som selvstændige.
20. Beregnet efter Statistisk Tabelværk V, A, 5, Kbh. 1905, tabel 129. Den var i 1890 27,9% i 1901 30,7%.
21. Disse tal er fra folketællingerne i København i de anførte år. Her efter Birte Broch: Kvindearbejde og kvindeorganisering, Kbh. 1977.
22. Hvis vi her indregner de tilfælde, hvor stednavnene ikke har kunnet identificeres. J. P. Trap: Danmarks Stedregister, Bind II, er brugt ved bearbejdningen af stednavnene, og jeg går ud fra, at de stednavne, som ikke optræder her, betegner meget små steder på landet.
23. Udregnet efter Statistisk Tabelværk V, A, 5, Kbh. 1905, Tabel 50.
- 23a. Det kan også være udtryk for, at kvinderne i mindre grad end mænd udvandrer.
24. Statistisk Tabelværk 4. række A 5 s. III.
Statistisk Tabelværk 5. række A 6 s. 8.
25. Se Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. årh., Odense 1976, Jørgen Elklit: Husstandsstrukturen i Danmark 1769- ca. 1890, Fortid og Nutid, bind 27, 1977-78.
26. Om sammenhængen mellem fattige kvarterer og mange kvindelige husstandsoverhoveder se: Ellen Ross: Survival Networks: Womens Neighbourhood sharing in London before World War I, i History Workshop nr. 15, Spring 1983.

Bilag 1.

Undersøgelsens personer fordelt efter køn, alder og optællingsår.

Tællings- år	0 - 14 år			15 - 44 år			45 - 64 år			65 år		ialt	Total
	kvinder + i %	mænd + i %	ialt	kvinder + i %	mænd + i %	ialt	kvinder + i %	mænd + i %	ialt	kvinder + i %	mænd + i %		
1885	635 54%	543 46%	1.178	769 51%	726 49%	1.495	213 58%	157 42%	370	48 84%	9 16%	57	3.100
1890	577 51%	549 49%	1.126	698 53%	628 47%	1.326	208 58%	152 42%	360	61 73%	22 27%	83	2.895
1895	488 51%	469 49%	957	736 55%	602 45%	1.338	242 58%	173 42%	415	75 73%	28 27%	103	2.813
1901	391 49%	408 51%	799	696 54%	598 46%	1.294	298 64%	171 36%	469	75 72%	29 28%	104	2.666

Bilag 2

Kvarterets husstande fordelt på kernefamilie, enlige kvindehusholdninger og enlige mandehusholdninger samt år.

År	Kernefamilier	Enlige kvinder	Enlige mænd	I alt 100%
1885	586 - 69%	218 - 26%	45 - 5%	849
1890	506 - 64%	228 - 29%	58 - 7%	792
1895	482 - 60%	255 - 32%	69 - 9%	806
1901	458 - 52%	348 - 40%	67 - 8%	873

Summary

Family Forms in a Copenhagen Working Class Community.

The article discusses household structures and family forms and their development in the period of the breakthrough of the capitalist organisation of production and work 1885-1901. The study examines a Copenhagen working class community and is based on census material from the years 1885, 1890, 1895 and 1901, covering about 2800 persons and 800 households each year.

The most important result of the study was the finding of a high proportion of female-headed households, their increase in the period and the simultaneous decline of the nuclear-family households. In 1885 26% of all households has a woman as head of family. In 1901 the proportion had increased to 40%.

This development was not found to be due to changes in the age composition of the community, e.g. an increase in the number of widows, their proportion of the female headed households actually declined in the period. Nor was it found to be due to a socioeconomic decline of the community that might have accounted for a concentration of single poor women in the area, nor can the slight increase in the demographic surplus of women in the community in this period account for the changes.

The explanation for this dramatic increase in female-headed households is to be found in the changing marriage patterns of the community. People here married less and they married later by the end of the period, whereas in the beginning of the period they married earlier, and a larger proportion of the population was married in comparison to the population of Copenhagen and Denmark as a whole. By the end of the period this trend was reversed.

It is natural to connect this phenomenon to the most characteristic feature of this community, the fact that it is a working class community, and to conclude that the conditions for establishing nuclear families deteriorated during the period, in spite of the fact it was a period of improved economic conditions.

This development manifests itself in different life strategies for men and women. Men tended to become lodgers, whereas women established independent households, probably because they were responsible for the upbringing of children, but not only for this reason since a growing proportion of the female-headed households did not include children.

Women also established common households as opposed to lodging in each others households and the female households tended to concentrate in the same staircases and the same landings.

The article suggests that this can be seen as an indication of a growing wish for independence from family relations and male domination which became a possibility for women, perhaps for the first time in history, with the introduction of wage labour for women, and it exposes the myths of the working class family as a nuclear family with a male breadwinner and working class women as dependent housewives.

Det københavnske spekulationsbyggeri 1860-1908

Økonomiske strukturer og bygningsreglementer

Af Hammelene Toft Jensen

I 1870 boede der uden for voldene i København 42.000 mennesker. I 1880 var tallet fordoblet til 95.000. I 1890 var der atter sket en fordobling til 190.000. Ved århundredeskiftet boede der 208.000 mennesker på broerne, mens højdepunktet nåedes i 1920 med 304.000 mennesker.

Byggeriet på broerne og på Frederiksberg foregik i samme takt som befolkningstilvæksten frem til 1908 og er af såvel sam- som eftertiden blevet kaldt spekulationsbyggeri.

Jeg vil i artiklen gennemgå de økonomiske strukturer og bygningsreglementer, der lå bag udformningen af denne periodes byggeri, idet det var disse forhold, og ikke æstetiske, sundhedsmæssige eller byplanmæssige overvejelser der blev udslagsgivende.

Periodisering af boligbyggeriet

For at få en forståelse af de specielle faktorer, der gjorde sig gældende indenfor byggeriet i København i sidste halvdel af 1800-tallet, vil jeg foretage en periodisering af byggeriets udvikling bestemt ud fra de skiftende finansielle strukturer. Periodiseringen vil strække sig fra et tidspunkt før den kapitalistiske udvikling tager fart, d.v.s. første halvdel af 1800-tallet til perioden omkring 1. verdenskrig, hvor staten går ind som en af flere styrende faktorer i boligbyggeriet.

Det boligbyggeri, der her har interesse, er byggeriet af lejeboliger for mindrebedemlede, når der i det følgende tales om boligbyggeri, må man have denne indskrænkning in mente.

Boligbyggeriet vil blive anskuet som produktion af en vare, men ikke, som det er tilfældet ved andre vurderinger af boligbyggeriet,¹ som en vare hvis produktion er underkastet de almindelige udbuds- efterspørgselsesregler. Boligen som vare har den særlige egenskab, at den er et langvarigt forbrugsgode, at den kapital, der er bundet i boligen, er bundet i lang tid, med andre ord, at kapitalens omslagstid er for lang sammenlignet med omslagstiden i alternerende investeringer. Dette medfører, at kun i tilfælde hvor bygherrens egen-

kapital kan formindskes mest muligt (f.eks. ved udstrakte håndværkerkreditter) eller i tilfælde, hvor et hurtigt salg lader en anden overtage ulemperne ved den lange omslagstid, vil byggeriet på privat basis ekspandere.

Periodisering vil omfatte følgende afsnit, *bestillingsbyggeriets epoke*, *spekulationsbyggeriets epoke* og endelig *det statssubventionerede byggeris epoke*. Da både den første og den sidste periode falder udenfor den tidsramme, artiklen omfatter, vil disse perioder være oversigtligt behandlet, og kun fungere som optakt til og afslutning på en forklaring af spekulationsbyggeriet.

Bestillingsbyggeriets periode

Bestillingsbyggeriet² er knyttet til den periode af kapitalismens udvikling, hvor produktionen endnu overvejende er håndværksmæssigt organiseret. Operationelt kan man sætte en grænse ved året 1857. I dette år forbydes laugene, hvilket i tiden anses for at være dødsstødet for den håndværksmæssige produktion. Der kommer en byggelov for København, hvor man søger at hæmme den groveste udnyttelse af boligmangelen. Desuden oprettes Privatbanken dette år, og selvom der var oprettet banker i årene forud, er oprettelsen af netop denne bank optakten til den udbygning af det private bankvæsen, der er så vigtig for finansieringsstrukturen for den næste periodes boligbyggeri. Endelig sker frigivelsen af byggeri udenfor voldene på dette tidspunkt, og dermed er også de praktiske forudsætninger for et skift i byggestrukturen sat.

Bestillingsbyggeriet er ikke slut med dette år, (det eksisterer endnu) men det er ikke længere karakteristisk for boligbyggeriet.

Bestillingsbyggeriet er karakteriseret ved produktion af små enheder til kendt marked, af et stort indhold af egenkapital samt af sin specielle betalingsform.

I tiden op til 1850erne var København indenfor voldene fuldt udbygget, det meste byggeri bestod derfor af opfyldning af allerede bebyggede grunde med side- og baghuse eller af nybyggeri efter nedrivning. Der byggedes også på de udenbys grunde, men indtil demarkationsliniens ophævelse i 1852 kun en- etages huse, der principielt hurtigt skulle kunne nedrives.

Dette byggeri havde forskellig fysisk udformning alt efter behovet. De fleste håndværksmestre og detailhandlere havde deres ansatte boende hos sig, og skulle sørge for bolig til dem. En del huse blev direkte bygget til udlejning, gerne på den måde, at bygherren selv boede i en del af huset, mens resten udlejedes. Endelig kan nævnes byggeriet for de velhavende, der havde adskillige tjenestefolk boende. Fælles for dette byggeri var, at man kendte aftageren og at den enkelte enhed var lille.

Byggespekulation, forstået som byggeri med videresalg for øje, er dog ikke noget ukendt begreb i denne periode. Som eksempel kan nævnes, at ved genopførelsen af København efter branden i 1795 opførtes $\frac{3}{4}$ af husene på denne

måde.³ Et eksempel fra en senere tid er byggespekulanten H. P. Lorentzen, der bebyggede flere gadestrækninger omk. 1850.⁴ Fælles for denne form for byggeri og afvigende fra, hvad der senere kaldes byggespekulation, er, at der bygges for egne eller privatlånte penge, der findes ikke institutionaliserede muligheder for finansiering af byggeri.

Kreditmulighederne i tiden var begrænset til lån mod pant enten i fast ejendom eller håndpant. Det var først og fremmest Nationalbanken, der foretog disse udlån, men der fandtes også den formidlende institution, Kreditkassen for Husejere i København, denne havde dog ikke noget stort virkeområde. Som Sv. Aa. Hansen skriver i Dansk Pengehistorie »Bortset fra statens og nationalbankens virksomhed var det stadig den personlige kreditgivning - lånene mand og mand imellem - der var den almindeligste udlånsform«. ⁵

Betalingsformen indenfor byggeriet bar præg af, at håndværksmestrene ikke havde de store muligheder for kreditgivning. Der findes et trykt eksempel på betalingsformen indenfor bestillingsbyggeriet, det stammer fra opførelsen af Arbejdernes Byggeforenings huse ved Farimagsgade i 1882. Eksemplet er således anakronistisk i denne sammenhæng, men, som det skal vises senere, er netop byggeforeningshusene eksempel på, at bestillingsbyggeriet som byggetype glider med over i den kommende periodes byggeri. Betalingen for arbejdet skulle erlægges som følger:

»Når bjælkelaget er lagt på samtlige bygninger over stueetagen udbetales af tilbudssummen $\frac{1}{8}$ del. Når taget på alle bygninger er rejste udbetales af tilbudssummen $\frac{1}{8}$ del. Når de ere pudsede udbetales af tilbudssummen $\frac{1}{8}$ del« etc.⁶

Spekulationsbyggeriets periode

For at få en forståelse af spekulationsbyggeriet er det nødvendigt at gennemgå kreditvæsenets opståen og udvikling.

Kreditvæsenets udvikling

Medens Nationalbanken havde været næsten eneste kreditinstitution i første halvdel af det 19 årh., begyndte oprettelsen af de private kreditinstitutioner med oprettelsen af Privatbanken i 1857, senere fulgte oprettelsen af flere private banker, betydeligst af disse var Handelsbanken og Landmandsbanken fra 1870'erne.

Gennem den første halvdel af det 19 årh. var tanken om kreditforeninger blevet drøftet, behovet for sådanne foreninger kom fra det store landbrug, som i forbindelse med bøndergodsets overgang fra fæste til selveje lå inde med store mængder pantelån. Staten var i lang tid uvillig til at støtte ideen, men i 1850 forelå loven om oprettelse af kreditforeninger.

De kreditforeninger, der herefter oprettedes, tog oprindelig sigte på landejendomme, men dels på grund af det sene tidspunkt for oprettelsen, de fleste fæstegårde var allerede overgået til selveje, og dels på grund af vanskeligheder med at afsætte obligationerne, idet sparekasserne stod meget stærkt på landet, viste det sig, at interessen for kreditforeningerne var langt større i byerne.

Kreditforeningerne, der oprettedes, havde hver sit område at dække, og da byggeriet rigtig tog fart i København, oprettedes også her en speciel forening, Københavns Kreditforening. De samme kredse, der stod bag denne forening, arbejdede også på, at få oprettet en kreditforening, der kunne påtage sig belåning i 2. prioriteter. De bestående kreditforeninger var meget forsigtige i deres udlån og gik sjældent højere end 40% af taxationsværdien, selvom de lovligt kunne gå op til 60%. I 1895 oprettedes de første hypotekforeninger.

Omkring århundredeskiftet var således lånebehovet såvel i selve byggefasen som den endelige belåning dækket ind, bankerne tog sig af byggelån i byggefasen og kreditforeningerne og hypotekforeningerne sørgede for den endelige belåning.

Karakteristik af spekulationsbyggeriet

Spekulationsbyggeri er karakteriseret ved produktion af store enheder til ukendt marked, af ringe indhold af egenkapital samt af store håndværkerkreditter.

Ved spekulationsbyggeri fra denne periode forstås i fysisk forstand det meste byggeri mellem voldene og søerne, byggeriet på Nørrebro og Vesterbro samt byggeriet visse steder på Frederiksberg. Ved siden af den gunstige økonomiske udvikling, det store marked for boliger for mindrebemidlede og de nemme kreditvilkår fremmedes spekulationsbyggeriet af endnu en faktor, de store grundarealer, der af Københavns kommune var frigivet til privat spekulation. Fra gammel tid ejede byen København de fleste af jordene udenfor voldene. Omkring midten af århundredet begyndte kommunen at sælge ud af denne jord, i første omgang til de lejere, der havde bygget på grundene, men efter demarkationsliniens opgivelse i 1852 blev jorden tilbudt også de andre lejere til køb, og hermed var jorden ude i fri cirkulation.

Sagfører J. V. Møldrup holdt i 1907 et foredrag om københavnske byggeforhold i Nationaløkonomisk Forening. Den følgende gennemgang er baseret herpå.

Det finansielle initiativ bag bebyggelsen af de udenbys grunde lå hos byggekonsortiet.⁷ Deltagere i dette byggekonsortium kunne være grundejeren, en håndværksmester, en arkitekt, en sagfører eller folk, tilknyttet banken. Den praktiske leder var entreprenøren, desuden var der en finansiell leder, han havde oftest ikke selv skudt penge i foretagendet, men fungerede som stråmand.⁸

Baggrunden for spekulationen var dels at alt, hvad der kunne bygges, kunne udlejes, og dels at man ikke byggede for egne penge, men for lånte.

Ved byggeriets start kautionerede den finansielle leder i banken for et forskuds lån, som når byggeriet var tilstrækkeligt langt fremskredet konverteredes til et lån på den da opnåede brandforsikring. Taxationen lå her for det meste en del over den reelle endelige værdi. Denne brandforsikring kunne i bankerne belånes med 40-50%. Da systemet fungerede på udstrakte håndværkerkreditter, blev de penge, man lånte på en planlagt nybygning, brugt til at betale håndværkerkreditterne fra det forrige hus, man havde bygget. Denne fremgangsmåde havde en selvforstærkende virkning, der fik byggekonsortiet til konstant at øge byggeriet uanset markedsbetingelserne. Det banklån, baseret på taxationen, man fik det ene år, lå langt under halvdelen af summen af de reelle udgifter på forrige års byggeri. For at betale håndværkerne ud, måtte man det næste år bygge dobbelt så meget, for på den måde at få et dobbelt så stort banklån hjem og således være i stand til at betale alle kreditter.

Møldrup viser, hvorledes dette system fungerede risikofrit i normale tider, men at hvis markedet svigtede, var det håndværkerne, der hang på tabet. Den finansielle leder af konsortiet var stråmand for andre og kunne lade ansvaret gå videre til bankerne. Bankerne havde sikkerhed i kun at have lånt penge ud til halvdelen af taxationsværdien, så de ville altid få deres penge hjem ved den endelige prioritering. Den tidligere grundejer kom gerne ind som 2. prioritetshaver, men, som Møldrup siger, ved dette var risikoen som regel ikke stor, thi det var kutyme, at der ved tvangsauktioner blev budt lidt ind i 2. prioriteten, så grundejeren kunne altid købe huset og på den måde undgå tab. Hvis det imidlertid var sådan, at byggekonsortiet var gået konkurs, da havde håndværkerne, selvom de gik ind som 3. prioritetshavere, tabt deres penge, thi der var ikke mere et byggekonsortium, der kunne tage byggelån til planlagt byggeri for at dække de forfaldne kreditter i det fuldførte byggeri, og tvangsauktioner på det fuldførte byggeri gav ikke penge nok til 3. prioriteten.

Under den kraftige befolkningstilvækst fungerede systemet. Håndværkerne fik deres penge fra bankerne, bankerne havde sikkerhed i brandtaxationen og lånene blev senere konverteret til kreditforeningslån og byggekonsortiet fik dækket profit ved salg af bygningen til en passiv kapitalist.

I mit speciale har jeg lavet en empirisk undersøgelse af husejernes sociale sammensætning i arbejderkvarterer og desuden påvist i hvor høj grad dette at købe en udlejningsejendom blev betragtet som en art alderdomsforsikring.

Teoretisk forklaring på spekulationsbyggeriet

Mens der i det foregående er foretaget en beskrivelse og forståelse af samtidens forklaring på spekulationsbyggeriets mekanismer, vil jeg her på et mere teoretisk plan gennemgå disse mekanismer.

Den indledende tese om byggeriet var, at under kapitalismen er den kapital, der bindes ved produktion af boliger bundet i for lang tid i forhold til den kapital, der bindes ved produktion af andre varer, og at der er en tendens til, at privatkapitalen søger mod de produktioner, hvor kapitalens omslagstid er kortest. Heraf følger, at skiftende omstændigheders krav til egenkapitalens størrelse vil have afgørende indflydelse på byggeriets omfang.

Under bestillingsbyggeriet blev huset, for at mindske omslagstidens længde og størrelsen af det samlede kapitaludlæg for producenten, det vil sige håndværkeren, solgt så at sige stykvis, som det er vist i eksemplet fra Arbejdernes Byggeforening.

Under spekulationsbyggeriet sker der det, at der produceres for et marked, hvor konsumenten er ukendt og derfor ikke kan købe varen (huset) i små portioner. Den enkelte håndværksmester (eller entreprenør) har ikke så meget kapital, at han kan klare den derved stærkt forøgede omslagstid og de stærkt forøgede krav til kapitaludlæggets størrelse. Her kommer to centrale faktorer ind i billedet som formidlere:

1. Byggekonsortiet.
2. Kreditsystemet.

*Byggekonsortiet*⁹ er en sammenslutning af kapitalister, der ved at dele kapitaludlægget mellem sig kan mindske kapitaludlæggets størrelse for den enkelte. (Kapitaludlægget i perioden fra de første betalinger skal erlægges til grundejeren og håndværkeren indtil varen, huset, kan sælges til den enkelte konsument).

Håndværksmestrene kommer i realiteten til at fungere som en slags underleverandører til virksomhedsejeren, her byggekonsortiet. Det, der er karakteristisk, er imidlertid, at virksomhedsejeren (byggekonsortiet) ikke forestår produktion, men alene sikrer at kapitaludlægget kan ske. Byggekonsortiet sikrer således, at den ene af de faktorer, der er begrænsede for boligbyggeriets overgang til byggeri for et marked, ophæves, nemlig mangelen på tilstrækkelig kapital.

Den anden faktor, omslagstiden for kapitaludlægget, berøres imidlertid ikke direkte af, at byggekonsortiet kommer ind som et formidlende led. Her er det nødvendigt med et andet led, der kan mindske omslagstiden for den kapital, byggekonsortiet har bundet under produktionen. Dette andet led er kreditsystemet.

Kreditsystemet. For kapitalisten, her byggekonsortiet, er den større omslagstid ikke noget væsentligt problem, hvis han kan sikre at det ikke er en kapital, som kunne anvendes til andre produktive formål, der må bære den lange omslagstid. Kreditkapital i forskellige former kommer her ind i billedet.

At kreditkapitalen netop viser interesse i boligproduktionen, hænger sam-

men med to forhold. For det første opfattes huse som noget mere stabilt og sikkert end andre varer, for det andet sikrer jordrentens stadige vækst i byområderne, at der er større sikkerhed og mulighed for forrentning af kreditkapitalens udlæg. Kreditkapitalen optræder i form af bankkapital i den periode, hvor husproduktionen foregår. Dette sker dels i form af byggelån (forskuds-lån) og dels i form af lån til brandtaxationsværdien.

Omslagstiden for byggekonsortiets kapitaludlæg mindskes endvidere derved, at håndværkmestrene trykkes, således at betalingerne for det arbejde, der udføres, bliver udskudt i stadig stigende omfang efterhånden som spekulationsbyggeriet tager til i omfang og gennemorganiseres af byggekonsortier, således bliver omslagstiden for den kapital, håndværkeren har bundet i byggeriet, længere.

De to ovennævnte forhold, kreditvæsenet og håndværkernes kreditter, betyder at kravene til egenkapital for et byggekonsortium mindskes ganske betydeligt og der findes eksempler på, at egenkapitalen er så lille, at den reelt er forsvindende i forhold til det samlede kapitaludlæg.

Jeg har allerede peget på to faktorer, der forklarer at kreditkapitalen i form af bankkapital viser interesse i boligproduktionen, her skal yderligere en nævnes.

Banken har sin kapital bundet i relativ kort tid, det enkelte byggelån har ikke særlig lang løbetid, det ydes til et bestemt byggeri og løber indtil huset er færdiggjort og sælges og/eller indtil der opnås mere langfristede lån hos kreditinstitutionerne. De langfristede kreditter dækker imidlertid kun ca. 50% af det samlede kapitaludlæg, som byggekonsortiet har formidlet. Dette kapitaludlæg består dels af byggelånet dels af håndværkerkreditter. Muligheden for at få dækket de resterende 50% eksisterer kun i de tilfælde, hvor der kan opnås nye kreditter. Disse nye kreditter kan, som omtalt hos Møldrup, nemmest opnås ved at sætte nybyggeri igang, nybyggeri, der kan sikre forskuds- og byggelån. Herved kommer de nye byggelån til at finansiere og dække kapitaludlægget for det allerede færdiggjorte hus og til de første håndværkerkreditter i det nye byggeri er det altså nødvendigt at sætte mere byggeri igang end det, der netop er afsluttet, det vil sige, at det enkelte byggekonsortium for hele tiden at dække kapitaludlægget i det færdiggjorte byggeri må udvide sin kapacitet.

Dette system var naturligvis, som al anden varesalg, afhængig af markedsmekanismerne, men der var to forhold, der gjorde, at disse mekanismer slog igennem i en særlig form overfor boligbyggeriet. Dels havde spekulationsbyggeriet en selvforstærkende virkning indbygget, således at der byggedes langt udoover, hvad markedet kunne bære, den lange produktionstid gjorde, at salgsmarkedet var uoverskueligt, når byggeriet påbegyndtes. Dels var der to sæt aftagere, på den ene side køberen af ejendommen, den passive kapitalist og på den anden side de potentielle lejere. Disse faktorer gjorde, ved siden af den

lange produktionstid, boligmarkedet uigennemskueligt og medførte, at der i perioder blev bygget mere end det viste sig, der kunne afsættes.

Et voksende antal ledige lejligheder samt forskellige forhold på kreditmarkedet førte til bank- og byggekrisen i 1907-08. Jeg vil her belyse denne krise og se, hvilke forhold, der gør, at man kan tale om kriseårene som afslutningen på den periode, der her er kaldt byggespekulationsperioden.

Bygge- og bankkrisen

Årsagerne til bygge- og bankkrisen kom fra såvel ind- som udlandet.¹⁰ Det danske pengemarked var i høj grad afhængig af det udenlandske marked, staten havde i tidens løb optaget store lån i England og Frankrig, tildels til finansiering af det omfattende jernbanebyggeri, kreditforeningsobligationerne blev for størstepartens vedkommende afsat i udlandet og endeligt havde bankerne kortvarige lån i udenlandske banker. I 1907-08 opstod en bankkrise i USA, denne bredte sig til de lande Danmark var i debitorposition overfor, hvilket resulterede i at de kortvarige lån blev opsagt.

De første år af århundredet havde været præget af en konjunktuel opgangsperiode, som specielt havde givet sig udslag i en voldsom aktivitet indenfor byggeriet og som følge heraf indenfor bankvæsenet. De nyere københavnske banker, der havde specialiseret sig i byggefinansiering, Detailhandlerbanken, Grundejerbanken og Centralbanken, havde i løbet af tre år udvidet deres aktiekapital i størrelsesordenen fra 4 til 20 mio. kr.

Fra 1900 til 1907 var antallet af ledige lejligheder steget fra ca. 1200 til 11.000. Som det tidligere er vist, afhæng spekulationsbyggeriets succes af den kontinuerlige byggeproces. Der var således i erhvervet indbygget en træghed overfor normal tilpasning til markedet, desuden var de ledige lejligheder ikke udelukkende placeret i nybyggeriet, der var mange ledige lejligheder i den indre by, hvorfor markedet heller ikke af denne grund var ganske gennemskueligt.

Byggeriet fortsatte, men den store lejlighedsledighed koblet sammen med vanskeligheder med at få afsat kreditforeningsobligationer i Frankrig samt en bygningshåndværkerstrejke, medførte at byggevirksomhederne kom ud i krise. De to sidstnævnte punkter havde direkte indflydelse på likviditeten. Kunne der ikke afsættes kreditforeningsobligationer, kunne der ikke udstedes nye, når der ikke kunne udstedes nye, kunne byggelånene ikke konverteres og dermed var bankernes likviditet berørt. Det samme var tilfældet med bygningshåndværkerstrejken, kunne husene ikke blive færdiggjort kunne lånene ikke konverteres, bankernes likviditet blev også herigennem berørt.

Den ovenfor nævnte situation indtraf i 1907, og da samtidig den ene af de nye banker, Centralbanken, havde anbragt en del af sine midler direkte i byggeri, og således måtte se betydelige tab i øjnene, mens publikums tillid til ban-

ken sank, og man søgte at trække sine penge ud så hurtigt som muligt, var bankkrisen en realitet. I første omgang lykkedes det at afværge krisen ved hjælp af de ældre banker, men et halvt år senere, februar 1908, var situationen den samme, blot var denne gang alle tre byggebanker involveret. Krisen blev afværget, således at ingen indskydere mistede penge, men tilliden til bankerne var borte og den forretningspraksis, der lå i samkøringen af byggeforetagender og bankforretning ansås ikke længere for heldig.

Perioden 1870-1911

Efter bygge- og bankkrisen i 1908 sank byggeriets omfang til et minimum.

Antal fuldførte lejligheder 1876-1914

København	Antal	København og Frederiksberg	Antal	København og Frederiksberg	Antal
1876	1.978	1886	3.748	1900	4.721
1877	2.093	1887	2.844	1901	3.655
1878	2.187	1889	2.100	1902	5.735
1879	1.796	1890	2.333	1903	6.426
1880	2.460	1891	1.408	1904	5.829
1881	2.276	1892	2.075	1905	3.808
1882	2.647	1893	2.136	1906	4.425
1883	2.628	1894	2.103	1907	3.906
1884	4.181	1895	1.488	1908	3.814
1885	3.587	1896	2.379	1909	1.954
1886	3.109	1897	2.577	1910	823
		1898	1.767	1911	645
		1899	2.086	1912	1.388
			2.393	1913	2.657
				1914	3.201

Kilde: Erling Olsen: Danmarks økonomiske Historie siden 1750. 1962. p. 182.

Tabelnote: Se noten til næste tabel.

Det ses af tabellen, at allerede i 1876, hvor tabellen begynder, var byggeriet i København oppe på et niveau på omk. 2000 lejligheder om året. Dette niveau er kendetegnende for tiden helt frem til år 1900, med undtagelse af første halvdel af 1880'erne, hvor byggeriet enkelte år når op på ca. 4000 fuldførte lejligheder. Det omfangsrige byggeri i 80'erne svarer til, at 1880'erne er karakteriseret af en meget stor tilflytning og vækst i folkemængden, mens væksten i 1890'erne er mere moderat.

Det ses desuden, hvorledes der i de første år af århundredet var et byggeboom. Dette hænger snævert sammen med opkomsten af de deciderede byggebanker og hermed den udbredte interesse i at få del i byggesektorens profit.

Københavns og Frederiksbergs befolkningstilvækst mellem folketællingerne i perioden 1870-1911 i absolutte tal.

	Samlet vækst i perioden	Gennemsnitlig årlig tilvækst
1870-1880 ¹	63.191	6.319
1880-1885	53.207	10.641
1885-1890	45.246	9.099
1890-1895	30.122	6.024
1895-1901	47.083	7.847
1901-1906	37.328	7.466
1906-1911	45.264	9.053

1) Folketællingerne finder i denne periode sted d. 1.2.

Tabelnote: 1.1.1901 indlemmes Valby og Brønshøj distrikterne, 1.1.1902 indlemmes Sundbyerne i Københavns kommune. Befolkningstallene for perioden 1895-1901 har ikke medregnet befolkningstilvæksten i disse områder. Tallene for perioden 1901-1906 har medregnet befolkningstilvæksten i de indlemmede distrikter for hele perioden.

For antallet af fuldførte lejligheder gælder, at fra og med 1901 medregnes de fuldførte lejligheder i Valby og Brønshøj og fra og med 1902 medregnes de fuldførte lejligheder i Sundbyerne.

Kilde: Statistiske Oplysninger VII om København og Frederiksberg 1903-1907. Kbh. 1908. p. 2-3.

Folketal, areal og klima 1901-60. Kbh. 1964. p. 54 og 208.

Da den årlige befolkningstilvækst i perioden 1901-06 ikke er større end i det foregående tiår, og da den kun er ca. $\frac{3}{4}$ af den, der gjorde sig gældende i 1880'erne, forekommer det nærliggende at begrunde den store byggeaktivitet i 1880'erne med et stort efterspørgselspres og den eksplosive byggeaktivitet i perioden 1900-1907 med en omfattende spekulation uden et tilsvarende efterspørgselspres.

Oversigten over antal årligt fuldførte lejligheder viser faldet efter krisen, at dette først slår igennem i 1909 skyldes produktionstiden på påbegyndte lejligheder. En anden årsag var naturligvis, at antallet af ledige lejligheder var vokset fra at være 859 i 1899 til at være 10.032 i 1908.¹¹ At det ikke alene er de ledige lejligheder, der begrænser byggeriet, kan ses af, at boligbyggeriet ikke kommer igang, efter at hovedparten af de ledige lejligheder er udlejet. En forklaring på dette forhold må hentes i de meget stærkt ændrede betingelser for byggeriets finansiering: En af de væsentligste årsager til faldet i byggeriets omfang var, at byggeriets indhold af egenkapital, nu hvor man ikke længere så let kunne få de nemme byggelån, skulle være væsentlig større end i byggespekulationsperioden.

Den videre udvikling i byggeriet

Da det ligger udenfor nærværende artikels rammer at belyse boligbyggeriets

udvikling i den følgende periode, skal her blot nævnes, at denne periode kan beskrives under overskriften: Det statssubventionerede byggeris periode. Som allerede nævnt sattes kravene til egenkapitalens størrelse væsentligt i vejret efter bank- og byggekrisen i 1908 og dette medførte et fald i byggeriet. Boligbyggeriet var ikke nået at komme igang igen, før I verdenskrig indtraf og med den privatkapitalens mulighed for voldsomt øgede profitter i mere eller mindre direkte krigsproduktion. Det var under disse omstændigheder på ingen måde tillokkende at bygge huse, hvilket medførte en voldsom boligmangel og på dette tidspunkt trådte staten til.

Staten indledte i 1916 en støttopolitik, bestående af skattelempelser og direkte tilskud. Efter krigen fortsatte denne hjælp i Statens Boligfond. Dette var de første love, hvor staten gav tilskud til boligbyggeri ud fra en vurdering af erhvervets manglende evne til, under de givne forudsætninger, at opfylde den samfundsmæssige opgave, boligbyggeri også indebærer.

Der skal dog ikke her forsøges en analyse af statens rolle og dens indgriben i boligmarkedet, blot peges på, at staten ved subsidier af forskellig karakter påvirker de to forhold, som virker begrænsende på kapitalens engagement i produktion af boliger, nemlig kravet til egenkapitalens størrelse og omslagstiden for den involverede kapital.

Karakteristik af forskellige typer boligbyggeri

Medens det foregående afsnit har taget sigte på en periodicering af byggeriet, en periodicering, hvor den bestemmende faktor har været de finansielle strukturers indvirken på byggeerhvervets udvikling, vil dette afsnit indeholde en karakteristik af de produkter, erhvervet skabte, samt de ideer i tiden, der lå bag. Der vil ikke blive gennemgået individuelle eksempler, men anlagt en prototypebetragtning.

Bestillingsbyggeriets produkter

Som allerede nævnt er den periode af byggeriets historie, hvor bestillingsbyggeriet var det dominerende, slut omk. 1860. Holder man imidlertid fast ved de særlige kendetegn ved denne form for byggeri, produktion af små enheder til kendt marked, høj selvfinansieringsgrad og de særlige betalingsvilkår, er der flere forskellige former for byggeri, der i byggespekulationens periode stadig kan betegnes som bestillingsbyggeri.

Der er her tale om det byggeri, der byggedes for forskellige institutioner og foreninger til fordel for den mindrebemidlede del af befolkningen, nemlig filantropiske boliger og de forskellige byggeforeningers boliger.

Disse to boligformer ligger tidsmæssigt i forlængelse af hinanden og er hver bærer af sit sæt af moralske og idealistiske tanker.

Filantropiske boliger

Efter de revolutionære udladninger i 1848 var der, i fremsynede borgerlige kredse rundt om i Europa, ideer om, at man måtte kunne holde proletariatet i skak ved at foretage visse forbedringer af deres levevilkår, herunder specielt boligforholdene. Da ideen om staten samtidig var liberal, var det imidlertid udelukket, at staten kunne tage sig af disse forbedringer, og disse blev derfor overladt til det private initiativ.

Filantropi er privat velgørenhed. Når det gælder boliger, indskrænker det velgørende sig ofte til at tage en lidt lavere rente (og dermed pålægge lejerne en lavere husleje), end det var tilfældet i de almindelige udlejningsboliger. Hertil kom, at man mente, at velgørenheden skulle have en opdragende effekt, således at de fattige via bedre boligforhold blev ledt henimod flid, nøjsomhed og gudfrygtighed, altså småborgerlige idealer og bort fra socialistiske tanker.¹²

I England, hvorfra mønstret¹³ blev hentet til de senere københavnske bebyggelser, forsøgte man sig frem med model dwellings og model villages. Model dwellings var et London-fænomen, det var etageejendomme med forskellige fællesfaciliteter, mens model villages, som navnet viser, var sluttede »landsbysamfund« for industri- og minearbejdere. Disse var for det meste opført af en industriejer og tilknyttet dennes virksomhed. Model villages var selvforsynende enheder med butikker, vaskerier, børnehaver etc.¹⁴ Det var fra disse bebyggelser lægen Emil Hornemann og arkitekten Bindesbøll hentede ideerne til Lægeforeningens Boliger.

I København var det angsten for koleraen, der banede vejen for det første filantropiske boligbyggeri. Fremsynede folk, der dels havde indsigt i fattigfolks levevis og dels havde faglig viden (præster og læger) mente ikke, at de forebyggende foranstaltninger mod sygdommen var gjort med at sende et regiment soldater til grænsen for at standse den der.¹⁵ De talte og skrev derimod om de dårlige boligforhold i hovedstaden, som ville give rige muligheder for smittespredning. Der dannedes desuden en komite, der skulle arbejde for at få bygget bedre boliger for arbejderne. I 1852 var den første bebyggelse på 44 lejligheder, i Ovengaden oven Vandet, bygget.¹⁶

Da koleraen endelig kom, gjorde man - efter at have udflyttet en del af den fattige befolkning til en teltlejr på fælleden - den erfaring, at det var de dårlige boligforhold, der forværrede tilstandene, og initiativet til Lægeforeningens Boliger blev taget.

Boligerne blev bygget med hensyntagen til de forhold, man mente var befordrende for sundheden, luft, lys, renlighed, ro og orden. Disse forhold var også idealerne bag bygningen af de senere Classenske Boliger. Der var dog andet filantropisk byggeri, der ikke så nøje overholdt idealerne, bl.a. er dette tilfældet med bebyggelsen mellem Gernersgade 50-56 og Suensonsgade 55-

63, bygget på foranledning af »Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige arbejderboliger« under forsæde af Tietgen.¹⁷

Det, der adskilte filantropisk boligbyggeri fra privatkapitalistisk byggeri, var, som antydet ovenfor, at det filantropiske byggeri dels havde et andet formål og dels havde særlige økonomiske rammer, som det fungerede indenfor.

Formålet havde dels et praktisk (gode, sunde og billige boliger) dels et ideelt (moralstabiliserende, opdragende) indhold. Det praktiske formål udmøntede sig i tæt, lav bebyggelse med grønne områder imellem, og i fællesfaciliteter af praktisk art, såsom vaskerier, asylers, butikker og badeindretninger. De ideelle formål havde en positiv side, der udmøntedes i sammenslutninger som sygekasser, brugsforeninger og i oplysende foredragsarrangementer, men disse formål kunne få en negativ udformning, så livet i filantropisk byggeri kunne få et kaserneagtigt præg, med en kæft, trit og retning ånd,¹⁸ der ikke var medvirkende til at gøre filantropisk byggeri populært blandt arbejdere, slet ikke blandt politisk bevidste arbejdere.

Ved planlægningen af filantropisk byggeri blev de økonomiske rammer lagt således, at huslejerne skulle dække renter og afdrag af indskudt og lånt kapital, desuden skulle der samtidig være et mindre overskud. Dette overskud blev, når det var foreninger, det drejede sig om, brugt til yderligere opførelse af huse, mens det, når det drejede sig om forskellige fonds, indgik i fonden igen, som tilfældet var med de Classenske Boliger. I almindeligt kapitalistisk boligbyggeri er det imidlertid sådan, at lejen konstant stiger, også når startkapitalen er forrentet og afdraget. I filantropisk byggeri stiger lejen ikke, eller hvis den stiger, da kun i ringe grad. Filantropisk byggeri giver således afkald på den inflationsgevinst, som almindeligt kapitalistisk byggeri nyder. I og med at lejen ikke stiger, har boligerne indbygget en udvikling henimod slumbebyggelse. Efterhånden som lejen i andet byggeri stiger, vil disse boliger med den fastlåste husleje blive søgt af et stadig mindre betalingsdygtigt publikum, dette er tilfældet med såvel Lægeforeningens Boliger som De Classenske Boliger. Derudover kan der ofte være problemer med at få istandsættelser og forbedringer udført. Den lave leje giver ikke tilstrækkeligt stort overskud, og fonden eller foreningen, der står bag, er sjældent interesseret i at anvende flere midler på færdige bebyggelser, der skulle kunne hvile i sig selv.

Byggeforeningernes boliger

Det filantropiske boligbyggeri var startet af folk udenfor arbejdernes egen kreds og som en art formynderi overfor arbejderne. Med arbejdernes voksende klassebevidsthed begyndte forskellige former for organisering, hvilket på det bolig-mæssige område udmøntede sig i oprettelsen af byggeforeninger. Til en start blev disse foreninger dog hjulpet igang af socialt bevidste menne-

sker, men efter loven i 1887 om støtte til opførelse af boliger for mindrebemidlede,¹⁹ tog arbejderne i stigende grad selv initiativet til disse foreninger.

Byggeforeningernes byggeri opfylder nogle af de betingelser, der er opstillet for bestillingsbyggeri, der er således stadig tale om små, sluttede enheder til en aftager, der har indflydelse på produktet. Med hensyn til bygherrens egenkapital stiller sagen sig lidt anderledes.

I tidens selvforståelse ansås disse byggeforeninger for et væsentligt led i bestræbelserne på at op hjælpe arbejderklassen moralsk, sundhedsmæssigt og politisk. Man mente, at beskæftigelsen med eget hus og have ville holde mændene borte fra værtshuset. Det var allerede tilstrækkeligt påvist, at lys og renlighed var et væsentligt middel mod epidemiske sygdommes spredning, og endelig håbede man, at den private ejendomsrets udbredelse til arbejderklassen ville afskrække den fra socialistiske tanker.

I de tidlige byggeforeninger, dem der bliver oprettet før lovens ikrafttræden²⁰ er det mænd fra mere velstillede sociale lag, der optræder som garant overfor bankerne, altså skaffer banklån, mens man efter lovens ikrafttræden i det væsentlige klarer sig med stats- og- eller kommunelån. Det vil derfor være rigtigst, når man udelukkende ser på finansieringsformen, at kalde byggeforeningsbyggeriet for en overgangsform mellem bestillingsbyggeriet og det stats-subventionerede byggeri.

Udformningsmæssigt indeholder byggeforeningstanken et normsæt, der gør bebyggelserne uforenelige med profitkrav i almindelige, privatkapitalistisk drevne boliger. Det tilstræbes at bygge tæt-lavt, enten i form af række-huse eller dobbelthuse, helst kun i to etager og i alle tilfælde med have til. Denne planlagte, ekstensive udnyttelse af arealet medførte, at bebyggelserne som oftest blev placeret i udkanten af allerede eksisterende byområder, dels fordi der her var plads, dels fordi grundene her var billigere.

Lejlighedernes grundareal var generelt lidt større i byggeforeningshuse end i de private udlejningsejendomme. Dette var til dels begrundet i en lov fra 1873, hvor det skattefrie lejlighedsareal i byggeforeningslejligheder sættes op til 90 kvadratalen, mod normalt 80.²¹ Arealskattebestemmelsernes indflydelse på udformningen af boliger vil blive gennemgået senere.

Arbejdernes Byggeforening, stiftet 1865, der var den første større byggeforening, havde langt flere medlemmer, end der kunne bygges huse, og tildelingen af husene hvilede derfor på et lodtrækningsprincip. Det var pligtigt for alle, også dem der ingen huse fik, at lade deres ugentlige indbetalinger blive stående i foreningen i en vis årrække. Foreningen virkede således som en opsparingsforanstaltning og fik på denne måde dækket en del af den fornødne egenkapital.

De byggeforeninger, der startede efter loven i 1887, var i de fleste tilfælde ad hoc-foreninger, d. v. s. foreninger startet med det formål at bebygge et bestemt område. Forretningsgangen var, at foreningen forestod byggeriet og de

første års administration, men at husene efter en årrække blev tilskødet medlemmerne. På det sociale plan var dette ikke nogen heldig disposition, dels medførte det fra en start, at der blev et skel mellem lejere og potentielle ejere, dels medførte den almindelige prisstigning, at husene hurtigt blev genstand for handel, hvorved klientellet skiftede fra arbejdere til funktionærer og småborgere.²²

Opsummering om det filantropiske og om byggeforeningernes byggeri

I tidens debat blev fordelene ved at bygge gode og sunde arbejderboliger efter mønster fra byggeforeningerne stærkt fremhævet, men kvantitativt havde dette byggeri ikke megen styrke. Trap²³ anslår, at de filantropiske og de kooperative bebyggelser udgør ca. 5% af det samlede byggeri i sidste del af 1800-tallet.

Omkring selve den økonomiske form, hvorunder byggeriet fandt sted, sagde jeg i begyndelsen, at boliger bygget af filantropiske foretagender og byggeforeninger begrebsmæssigt faldt ind under bestillingsbyggeriet, dette på trods af at selvfinansieringsgraden til tider var meget ringe. Ved bygningen af disse boliger var det det brugsværdimæssige sigte, der talte og ikke, som tilfældet var med spekulationsbyggeriets boliger, det bytteværdimæssige aspekt. Da sigtet så godt som udelukkende var brugsværdiorienteret, var kapitalens omslagstid underordnet, idet den kapital, der var bundet i bygningerne var hensat og derved havde mistet en del af sin karakter som kapital. Den var trukket ud af den aktive kapitalens kredsløb, og var passiv kapital, hvor forrentningen endog var underlagt stærke begrænsninger.

Spekulationsbyggeriet og byggelovene

Mens både det filantropiske og byggeforeningsbyggeriet hvilede på nogle ideale fordringer til boligstandarden, kan det samme ikke siges at være tilfældet med spekulationsbyggeriet. Dette byggeri blev som oftest bygget så snævert på den gældende lovgivning som muligt.

Bygningslovgivningen indeholder dels almene bestemmelser af brandteknisk og konstruktiv karakter, men derudover er lovgivningens væsentligste sigte en regulering af de billigste og dermed dårligste former for beboelsesbyggeri. Byggelovgivningen er for store deles vedkommende udformet prohibitiv. Det må derfor formodes, at en bestemt periodes lovgivning kaster lys over en tidligere periodes uheldige praksis.

Endvidere opstiller byggelovgivningen udelukkende minimumskrav. Der blev bygget både større og bedre end loven krævede, men byggespekulanterne

havde deres interesse i at gå så tæt på loven som muligt, hvorfor lovkravene i dette byggeri snarere blev normen.

På baggrund af ovennævnte betragtninger vil beskrivelsen af spekulationsbyggeriet tage form af en gennemgang af periodens bygningslovgivning.

Byggeriet efter 1856-loven

Før demarkationsliniens ophævelse i 1852 og koleraepidemien i 1853 havde byggevedtægterne for København bestået af lejlighedsvist udgivne rådstueplakater, væsentligst indeholdende brandtekniske bestemmelser.

Med de to ovennævnte begivenheder og med lægernes henvisninger til den dårlige boligstandard som roden til koleraens udbredelse blev behovet for en ny samlet boliglovgivning åbenbart.²⁴

Allerede i 1852 var der blevet nedsat en kommission til forberedelse af en ny lovgivning. Denne kommission udarbejdede i 1854 nogle foreløbige retningslinier, der blev ophævet til lov. Den endelige lov kom imidlertid først i 1856.

Det bør nævnes, at denne byggelov er baseret på bestillingsbyggeriets erfaringer, der fandtes spekulationsbyggeri allerede i denne periode, men det var endnu ikke blevet reglen. Desuden må det erindres, at tiden var udpræget liberalistisk, man ønskede så få indskrænkninger på det private initiativ som muligt.

Lovens væsentligste bestemmelser handlede om husenes højde i forhold til gadens bredde, lofthøjden i beboelsesrum, forholdet mellem det bebyggede og det ubebyggede areal, om antallet af trapper samt om beboelseskældre.

Forholdet mellem husenes højde og gadens bredde skulle være $\frac{5}{4}$, hvor husene højst måtte være 25 alen. Dette gjaldt både for-, bag- og sidehuse. Samtidig sattes en undergrænse for lofthøjden i beboelsesrum (4 alen) hvilket begrænsede antallet af etager.

Det ubebyggede areal måtte ikke være mindre end $\frac{1}{4}$ af hele grundens areal. Anbringes der vinduer ud til en gårdsplads, må denne gårdsplads ikke være mindre end 10 m^2 (25 kvadratalen) og endelig må afstanden fra ethvert af disse vinduer til gårdspladsen ikke være mindre end 1,88 m (3 alen).

Disse bestemmelser var et stort fremskridt i forhold til tidligere tiders praksis. Før loven gaves »intet forbud for gårdens forhold til det samlede areal«²⁵ og »12,5-24 tommer blev godkendt som fortove eller lysafstand, når blot ikke de pågældende døre eller vinduer ved at åbnes ville rage ind over skellet til nabogrunden«²⁶.

I en by, der måtte holde sig indenfor et begrænset areal, gav dette en meget generende beboelsestæthed. En nyskabning var endvidere, at der i enhver ny bygning krævedes to trapper. Denne bestemmelse var kommet til af brandtekniske grunde. Tidligere havde kun herskabshuse haft to trapper.

Endelig forbød loven med udgangen af året 1865 at der indrettedes nye be-

boelseskældre. Den påbød desuden, at der i eksisterende kældre skulle forefindes bræddegulve og en ovn. Forbuddet var kommet til efter en vedholdende kritik fra lægernes side over beboelseskældre som de mest usunde steder, folk kunne bo. Reglen kom kun til at gælde i 5 år, for i 1871 var angsten for koleraen på så tilpas lang afstand, at man igen kunne tillade indretning af boliger i kældre.

I det store og hele var loven et fremskridt.²⁷ Hvad lovgiverne ikke kunne tage højde for, var byggespekulanternes praksis på basis af loven. Kravet om adgang fra hver lejlighed til to trapper fremkaldte den såkaldte korridorhus-type. I denne type hus anbragtes huset gerne på langs af grunden og det byggedes meget langt. Trapperne anbragtes i hver ende, og lejlighederne anbragtes ved siden af hinanden, stødende ud til en lang korridor, således at færdsel fra et værelse til et andet i lejligheden skete »offentligt«. En anden udbredt type anvendtes på grunde med lang facadelængde. Her anbragtes tre lejligheder mod facaden. Man lod to trapper støde ud til gården, hvor de var anbragt således, at beboerne for at komme fra den ene trappe til den anden måtte passere lejligheden i midten, som derfor til stadighed forlangtes passabel.

Byggeriet efter 1871-loven

Loven fra 1856 havde til en begyndelse kun omfattet København indenfor demarkationslinien, men udvides efterhånden til at omfatte mere og mere af det areal, der efterhånden bebyggedes. Med loven af 1871 udvides lovens område til alle forstæder.

Hvis der foretages en sammenligning på de punkter, der blev nævnt ved gennemgangen af 1856-loven, skal følgende områder behandles: Husenes højde i forhold til gadens bredde, lofthøjden i beboelsesrum, forholdet mellem det bebyggede og det ubebyggede areal, antallet af trapper samt regler for beboelseskældre. Det vil ses, at loven på flere punkter medførte tilbageskridt. Her nævnes kun de ændringer, der skete.

Det ubebyggede areal skulle for ejendomme udenfor voldene være $\frac{1}{3}$ af grundens areal, for hjørnegrunde tillodes dog $\frac{1}{4}$, indenfor voldene som hidtil $\frac{1}{4}$. Dette kunne se ud som en forbedring, men samtidig indeholdt lovteksten udtrykket, ubebygget plads, i stedet for gårdareal. Ubebygget plads blev i praksis tolket som ethvert stykke jord, hvorpå der ikke blev bygget, hvadenten det drejede sig om en hjørneafskæring, tilbagespring i facaden eller fortove. Man kunne bygge en ejendom med åben gård til gaden. Dette gav flere forhuslejligheder, og det kunne betale sig. Ved store bebyggelser kunne det ubebyggede areal placeres som en passage midt gennem bebyggelsen, en mistænkelig genoplivning af »gangene« i det gamle København.²⁸

Der skulle stadig være to trapper, men nu var det ikke længere tilladt at lade en lejlighed fungere som passage.

Beboelseskældre blev tilladt, dog måtte disse ikke indrettes i sidehuse, medmindre dette var en del af lejligheden i forhuset.

Der kom mindre ændringer af bygningsloven i 1875, men disse ændringer videreføres i loven af 1889, og bliver behandlet under denne.

Byggeriet efter 1889-loven

På ovennævnte punkter ses følgende ændringer og videreførsler: Det indføres, at ingen ny gade må have en bredde, der er mindre end 30 alen, dette er en forbedring i forhold til de 20 alen, der tidligere var grænsen, men samtidig blev det tilladt magistraten at dispensere for regelen.

Det forlanges stadigvæk ikke, at det ubebyggede areal skal være en gårdsplads. Dette betyder, som nævnt, at det ubebyggede areal kan anbringes efter forgodtbefindende, og at selve gårdspladsen bliver meget lille. Kravet var her, som i 1856, 10 m². Som ny regel indførtes, fra 1875, at det ubebyggede areals tværmål ikke måtte være mindre end 2,5 m. (Der må altså have forekommet mindre tværmål, siden det er nødvendigt at præcisere dette). Nævnte regel gælder kun for mure uden vinduer. For mure med vinduer regnes fra 1875 med 1,88 m plus $\frac{1}{4}$ af bygningens højde. Hertil kommer nøje bestemmelser om forholdet i tilfælde af, at to bygninger ligger overfor hinanden etc.

Der forlanges stadig to trapper, men loven er udformet således, at korridorhustypen ikke længere er mulig. Reglerne for beboelseskældre er fortsat som efter 1871-loven.

Lofthøjden er stadig den samme, men i 1889 forlanges tillige, at et beboelsesrum skal have oplukkelige vinduer samt at gulvfladen skal være mindst 6 m² (15 kvadratalen).

At lovgiverne i 1856, hvor man byggede på en kommissionsbetænkning fra 1854, ikke kunne forudse den eksplosive vækst, der skete i byggeriet i de næste mange år, er forståeligt. I 1889 havde man set resultaterne af en for lempelig bygningslovgivning. Man havde i tidens løb, specielt fra lægeside, modtaget kvalificeret kritik såvel af lovgivningen som af det byggeri, som denne regulerede. Ikke desto mindre er resultatet af 1889-loven, at der stadig bygges meget tæt. Et forhold der viser, at udgangspunktet for reguleringen af boligbyggeriet alene var at afhjælpe de allermest uacceptable forhold. En anden faktor, som har betydning her, er, at en mere arealkrævende lovgivning ville betyde større afstande, et problem, som transportforholdene endnu ikke var egnede til at løse.

Undtagelser fra bygningsafgiften

Bygningsafgiften var en skat på bygningers beboelsesareal, dog kun for sådanne bygninger, der ikke beboedes af landbrugere. Den indførtes i 1802, og

var ment som modvægt til de byrder, der blev pålagt landbruget via hartkornsskatterne.

Ved siden af de bestemmelser i byggelovene, der mere eller mindre direkte var afgørende for udformningen af de mindrebedragede boliger, var der i denne bygningsafgift nedlagt en bestemmelse, der i næsten højere grad var dirigerende for udformningen af disse boliger.

Som en undtagelse til de almindelige regler om bygningsafgift var det bestemt, at lejligheder under 64 kvadratalen (ca. 25 m²) i København var fritaget for afgift. I købstæder var grænsen 100 kvadratalen og på landet 120 kvadratalen. Bestemmelsen var ophævet for København i tidsrummet 1857-1866 og grænsen for fritagelse hævedes, ligeledes for København, i 1873 til 80 kvadrat.²⁹

Frederiksberg og Gentofte kommuner regnedes som landdistrikt og grænser var altså her 120 kvadratalen.

Bygningsafgiften, der er en statsafgift, blev ophævet i 1904 1) ved indførelsen af grundskyld, men som kommunalskat videreførtes arealskatten, der havde samme undtagelsesbestemmelser for Københavns kommunes vedkommende indtil 1926 2), d.v.s. at der i Københavns kommune stadig var et svagt incitament til at bygge små lejligheder.

Disse undtagelsesbestemmelser fra reglerne om bygningsafgift, om hvilke allerede Emil Hornemann sagde, at de tværtimod deres hensigt virkede som »en præmie på at sammenhobe folk i små rum« 3) har altså, på grund af den administrative opdeling af Københavnsområdet, været medvirkende til dannelsen af de skel, der også i vore dage er kendetegnende for området: Den »fattige« Københavns kommune og de »rige« kommuner, Frederiksberg og Gentofte.

Jeg har i denne artikel søgt at vise grundene til, at de spekulationsopførte kvarterer i København kom til at se ud, som de gjorde. Hvordan den ene hastigt opførte lejekaserne trak den anden med sig, alene på grund af de økonomiske strukturers nødvendighed, og hvordan lovgivningsmagten, hvadenten det var staten eller kommunen, ikke magtede eller ønskede at inddrage den ekspertise, der kom til udtryk ved opførelsen af de filantropiske boligbyggerier, men blot vedtog en skrabet minimumslovgivning, der i mange tilfælde blev omgået.

Jeg har endvidere gennemgået betingelserne for og nogle af de moralske og sundhedsmæssige tanker, der lå bag nogle af de bebyggelser, der både i samtiden og senere har påkaldt sig opmærksomheden og blevet kaldt mønsterbebyggelser.

Disse bebyggelser havde den offentlige interesse, men kom aldrig til at udgøre mere end ca. 5% af bygningsmassen, og havde desuden den skæbne, rela-

tivt hurtigt at blive udråbt til slumbebyggelser. Dette sidste betinget for en stor del af mekanismerne omkring huslejeberegningerne.

Størsteparten af arbejderbefolkningen boede i boliger, der var opført ud fra profitmotiver, og kun med den aller nødtørftigste overholdelse af de i forvejen ikke specielt stramme byggelementer.

Artiklen er et delelement fra mit speciale: Tre arbejderboligkvarterer på Frederiksberg - Deres etablering og deres befolkning - 1906. I specialet er endvidere foretaget en social undersøgelse af befolkningen: Sammensætning, erhverv, arbejdspladser, pendling, indtjening, familiesammensætning, kvindeerhverv, fattighjælp m.m. Kildematerialet er mandtalslister og protokoller for skatteudskrivning, alderdomsunderstøttelse og fattighjælp. Specialet kan lånes på ABA eller på Københavns Universitet, Specialebiblioteket.

Noter

1. Se f.eks. Bjørn Jacob Andersen: En analyse af boligbyggeriet i København 1850-1970. (Fagligt Forum. Kulturgeografiske Hefter nr. 1. 1973) p. 52-53.
2. Beskrivelsen af bestillingsbyggeriet vil have form af en Max Webersk idealtipebeskrivelse. Det er tendenser og karakteristika ved fænomenet, der beskrives.
3. Politikens Danmarks historie. Bd. 10. p. 152.
4. Knud Millech: Danske Arkitekturstrømninger 1850-1950. 1951. p. 74.
5. Knud Erik Svendsen m.fl.: Dansk Pengehistorie. 1968. p. 189.
6. Beskrivelser og Conditioner over Opførelsen af Arbejderboliger (22 huse) ved Østerfarimagsgade. 1882. p. 22.
7. Denne gennemgang af de københavnske byggeforhold er som nævnt baseret på omtalen af et foredrag J. V. Møldrup holdt i Nationaløkonomisk Forening, gengivet i Nationaløkonomisk Tidsskrift, 3. række. Bd. 15. 1907. p. 271 ff. Det er ikke mange steder, der findes en samtidig omtale af mekanismen bag byggespekulationen, så en nærlæsning af netop dette foredrag har været nødvendig. Desværre en denne andenhåndsgengivelse ikke ganske gennemskuelig og senere omtaler og henvisninger til artiklen har ikke gjort noget for at opklare de dunkle punkter (se: Dansk Pengehistorie p. 368 samt Sv. Aa. Hansen: Økonomisk vækst i Danmark. Bd. 1. p. 302).
8. Møldrup. p. 274.
9. Om byggekonsortiet i dets historiske form: I byggekonsortiet indgik ofte flere af de parter, der var impliceret i produktionen og finansieringen af huse:
 1. Bankerne. Deltagelse gav dem mulighed for at få en større del af den profit, der skabtes indenfor byggeriet end en egentlig forrentning af lån kunne give, dette i sig selv er med til at forklare bankernes stærke engagement i boligproduktionen og byggelångivning.
 2. Grundejerne. Grundejernes kapitalindskud i byggekonsortiet var grundens værdi og som almindelig grundspekulant så han muligheden for at hæve prisen på grunden ved først endelig at sælge denne i bebygget stand.
 3. Håndværksmesteren. Som kapitalist havde håndværksmesteren tre interesser at varetage i forbindelse med boligproduktion. For det første at produktionen overhovedet kom igang, for det andet, at det var ham, der fik ordrene og for det tredje var der herigennem en mulig-

hed for at få en større profit end den profit, det var muligt at opnå som producent, thi udover en almindelig profit kunne der skabes en ekstraprofit i form af spekulationsprofit. Til gengæld blev håndværksmesteren tvunget til at acceptere en forøgelse af omslagstiden for den kapital, han havde bundet i byggeriet.

4. Endelig kan nævnes arkitekten og byggesagføreren, hvis erhverv, som håndværkerens, var direkte knyttet til byggeriet.

10. Den følgende behandling af krisen bygger på Dansk Pengehistorie. Bd. 1. p. 373ff.
11. Statistiske oplysninger VII om Kbh. og Frdb. 1903-07. 1908. p. 31.
12. Denne tankegang udtrykkes af E. Hornemann i fortalen til »Danske arbejderboliger ...«, Kbh. 1876 samt af arkitekt A. J. Rådvald i »En arbejderforstad ved Kjøbenhavn«, Kbh. 1887.
13. Her tænkes udelukkende på bebyggelses mønstret, idet der naturligvis er klare grunde til, at »sikre sin arbejdskraft gode og billige boliger«, når der er tale om, at en virksomhed bygger boligerne og lejer dem ud til arbejdskraften. Ved siden af en del af de grunde, der også gør sig gældende for det filantropiske boligbyggeri, kommer den kontrol, man får over arbejdskraften, når virksomheden ikke alene kontrollerer arbejdskraften i arbejdstiden, men også udenfor denne.
14. Oprettelsen af mønstersamfund i England er behandlet i W. Ashworth: The Genesis of Modern Town Planning. London. 1965. kap. 5.
15. Politikens Danmarkshistorie. Bd. 11. p. 381.
16. Knud Millech: Danske Arkitekturstrømninger 1850-1950. Kbh. p. 77.
17. Lejlighederne i denne bybyggelse er ensidige d.v.s. at der ikke er ordentlig udluftningsmulighed. Se Knud Millech. p. 133.
18. Se Socialdemokraten 1907. 26.11. samt Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang: Det Classenske Fideikommis gennem 150 år. 1942. p. 160.
19. Loven blev i 1898 forlænget i 10 år. Nis Nissen: Den kroniske bolignød. 1971. p. 136. Samt Millech: p. 241, note.
20. F.eks. Arbejderforeningen af 1860. Arbejdernes Byggeforening. 1865.
21. Knud Millech. p. 187.
22. Se Nis Nissen p. 137. Desuden berøres emnet hos Kjeld de Fine Licht: En arbejderboligkoloni på Frederiksberg. Kbh. 1977. p. 45.
23. Cordt Trap: Arbejderboliger i København og nabokommuner. Tabelværk til Københavns Statistik. 13. 1903. p. 36.
24. Som kilde til afsnittet er benyttet lovstoffet. Som litteratur Millech og Nis Nissen.
25. Knud Millech. p. 62-
26. do.
27. do. p. 64.
28. Millech. p. 192.
29. Ang fritagelse for bygningsafgift, se: Jens Warming: Håndbog i Danmarks Statistik. Kbh. 1909. p. 605. Desuden Nis Nissen. p. 70.

Summary

Jerry-Building in Copenhagen 1860-1908. Economic Structures and Building Regulations.

This study contains an exposition of the development of housing construction in Copenhagen in the period 1860-1908 including the economic, financial and market conditions pertaining to the sector. In terms of data, the development of housing construction is illustrated by the expansion of the large workingclass suburbs in the period during which the population of the capital rose from approx. 150,000 to approx. 700,000. This drastic expansion of dwellings in the metropolis forms the background of the analysis.

In the study importance is attached to considering dwellings as a commodity. An analysis of housing construction and its changing type of financing is made on the basis of the special nature of dwellings as a commodity with a very slow rate of consumption compared to other commodities. On the basis of market conditions and financing of housing construction, the analysis subdivides the development of construction into different periods. At the same time housing construction of the different periods is characterized by the ideas behind the dwellings and their physical form.

The periodicalization of the study is the following:

The period of housing made to order. This period is characterized by dwellings being made to order exclusively, and by the commodity, the house, being sold to the future proprietor by the piece. The future proprietor is more often than not a master artisan, a civil servant, an independent businessman or a person engaged in one of the professions. He has a house built with a view to living there himself and in many cases with a view to safe-guarding his old age by letting those parts of the house which are not occupied by he himself.

This period was succeeded by *the period of jerry-building*. This period is characterized by houses being built for an unknown market. Houses are built solely with a view to obtaining a high return of invested capital. Alongside of jerry-building a new phenomenon occurs, viz. the building joint venture, which is a consortium of e.g. property lawyers, building contractors, architects and landowners. This consortium acts as the builder and in this connection it also obtains bank and fire taxation loans during the period of construction. It is characteristic that the builder, the consortium, rarely provides a large share of the risk capital for the construction work, but because of its role as intermediary receive the profits involved in the sale of the property.

The study shows that as long as the houses find a ready market the system works well, but the moment the market is glutted the system breaks down. The inherent effect of the system is that far more houses are built than can be absorbed by the market as the houses built in one year - via the mortgage loans that can be raised on it - must finance building costs involved in previous years' building activities. The study demonstrates that the 1908 bank crisis led to the break-down of the jerry-building system as confidence in the system evaporated for which reason the banks would no longer grant building loans.

After this period building activities came to a halt for a time, partly because many flats remained unoccupied, partly because of the outbreak of W.W.I leading to war-production, far more attractive to capital than housing construction. After the War there was a serious shortage of dwellings and in order to speed things up, the government intervened by means of various support measures. This initiates the period which in the study is termed *the period of government subsidized housing construction*. This period is not dealt with in depth as it falls outside the time limits of the study.

After an exposition of the economic structures of housing construction the study contains an exposition of the buildings of the various periods examined from the points of view of user value

and ideological analysis. Under the products of buildings made to order, philanthropic building and building societies are discussed with reference to the origin of ideas behind them, their physical form and the moral and ideological ideas on which they rested.

An exposition of jerry-building products is made by going through the building legislation of the period and it is argued that housing for the poor provided no facilities beyond those strictly required by law, except in those cases where the letter of the law was directly infringed in order to provide less.

Lejerkamp - lejerorganisering

Et rids af dansk lejerbevægelses historie i det 20. århundrede

Af Carsten Brønden Poulsen og Knud Knudsen

Indledning

Sigtet med denne artikel har været at give et oversigtsmæssigt rids af den danske lejerbevægelses historie i det 20. århundrede. Det skal understreges, at artiklen har karakter af en oversigt - en oversigt over hovedtræk i lejerbevægelsens og lejerkampens historie herhjemme på nationalt plan.

Den historiske perspektivering af den aktuelle lejerbevægelse og lejerkamp forekommer i vore øjne særdeles relevant. Da artiklen oprindeligt blev skrevet, i juni 1980, stod slaget om »Byggeren« i frisk erindring. Kampen om »Byggeren« - et af de største slag, som Kongens København havde oplevet siden krigen - var kulminationen på de foregående års opsving i lejerkampen og en misforstået totalsaneringspolitik fra Københavns kommunes side. Frem til sommeren 1980 havde det i særlig grad været højrentebyggeriets problemer og ejerlejlighedsproblematikken, der havde stået i forgrunden i de forudgående års aktive lejerkamp. Vi forsøgte i få streger at tegne et portræt af denne lejerkamps og lejerbevægelses forhistorie. Det var vort mål at få frem, hvordan lejerne og deres organisationer historisk har reageret imod forringede boligforhold og kæmpet for egne (lejer)interesser. Det historiske tilbageblik viser, hvordan nogle af aktionsformerne fra den aktuelle boligkamp har været anvendt og praktiseret historisk. Ligesåvel som det viser sig, at også lejerbevægelsens organisatoriske problemer rummer gammelkendte træk. Man vil i denne historiske oversigt genfinde den kendte blanding af »gammelt og nyt«.

Hovedtemaerne i denne artikel er »lejerkamp« og »lejerorganisering«. Artiklen igennem er fremstillingen bygget op omkring 3 temaer: (a) En kort omtale af forholdene på boligområdet - for derigennem at belyse, hvilke kampopgaver lejerne historisk blev konfronteret med. (b) En behandling af lejernes organisering i de forskellige faser - for at belyse, hvordan lejerne organisatorisk rustede sig til at tage disse udfordringer op. (c) En gennemgang af lejerkampe og lejeraktioner i de forskellige faser.

De to krigssituationer er viet en særlig plads, da det som for så meget andet

snart viser sig, at i en oversigt over lejerbevægelsens udvikling i det 20. årh. indtager de to krigs- og efterkrigssituationer en fremskudt rolle.

Artiklens karakter af en oversigt bør understreges. Artiklen blev oprindelig, d.v.s. i forsommeren 1980 skrevet i en anden sammenhæng, hvor dens funktion skulle bestå i at præsentere en generel baggrundsramme for andre artikler, som tog boligmæssige problemer af forskellig art og til forskellig tid op til mere detaljeret undersøgelse. Vi foregiver da heller ikke at fremlægge nye og originale forskningsresultater i denne artikel. En stribe mangler og utilstrækkeligheder vil uden tvivl kunne påpeges: bl.a. kunne det nævnes, at den bredere samfundsmæssige baggrund for lejerbevægelsens udvikling og i særdeleshed den boligpolitiske sammenhæng kun er nødtørfigt inddraget; på en række konkrete punkter kunne der være gået langt dybere i den historiske empiri; ligesom artiklen givetvis kunne kritiseres for en utilladelig overfladiskhed på flere punkter. Ikke desto mindre er det vort håb, at artiklen alligevel har sin berettigelse i kraft af, at den i relativ kort form forsøger at give en oversigt, over lejerbevægelsens historie i Danmark i det 20. årh. Muligvis kunne artiklen også inspirere og tilskynde andre til at tage nogle af de emner op til grundigere studium, som kun er skitseagtigt berørt her.

Der findes andre, bedre og grundigere fremstillinger af lejerbevægelsens udvikling i det 20. århundrede. Nævnes kunne bl.a. et par gode og solide arbejder fra RUC: Peter Lyngse: »Lejerforeninger i Danmark 1917-78« (RUC 1979) og Annette Birch m.fl.: »Boligkampens organisering« (RUC 1979). Det er arbejder, som vi i høj grad har trukket på, og kan anbefale. De er desværre ikke publicerede - men kan fås ved henvendelse til RUC.

Hvad angår den boligpolitiske udvikling kunne der henvises til mere udtømmende fremstillinger som eksempelvis Jens V. Svendsen: »Dansk boligpolitik og krisen« (Modtryk 1977), Hans Skifter Andersen & Jens Bonke, »Boligsektorens fordelingsmæssige virkninger« I-II, Arbejdsnotat 9 og 10 fra lavindkomstkommisionen, og Svend Bislev, »Staten og boligreformerne«, Aalborg UC 1979.

Lejerbevægelsens første opsving omkring 1. verdenskrig

I april 1918 fortalte det syndikalistiske dagblad »Solidaritet« om en episode på Nørrebro i København: om fogeden, der satte en lejer på gaden, hvorefter arbejdsløse i kvarteret slæbte indboet tilbage i lejligheden, lige så hurtigt som fogedens mænd kunne få det ud. Udsættelsen blev til en indsættelse.¹

»Solidaritet« 6. april 1918.

En udsættelse og en indsættelse

De arbejdsløse i København bærer de af fogeden udsatte møbler op i lejligheden igen

En hensynsløs vært

I tirsdags eftermiddags er der sket en begivenhed ude i Nørrebro arbejderkvarter i København, som påny taler om solidaritetens ånd, der mere og mere gør sig gældende blandt Danmarks arbejdere, og som, hvis vore hjemlige magthavere overhovedet er modtagelige for forståelse af tidens ånd, kunne lære dem uendelig meget.

Sagen er i korthed følgende:

Ude i Slotsgade 10, 1. sal, bor en enke, fru Clara Wikke, med 4 børn.

Værten, som ejer stedet, havde - som så mange andre værter - ønsket, at denne lejer skulle flytte, for at han - i strid med lovens formål - kunne få en ny lejer og noget *større* husleje!

For ikke at komme i direkte konflikt med loven, benyttede han enkens uvidenhed til at få hende lokket til at underskrive en opsigelse allerede i november måned.

Da enken opdagede, at værten havde narret hende, henvendte hun sig til huslejenævnet. Resultatet heraf var, at værten sammen med hende blev tilsagt til at møde i nævnet, hvor det bl.a. blev betydet værten, at hans opførsel mod lejeren var et *moralsk bedrageri*, idet han ved urigtig fremstilling havde benyttet hendes uvidenhed til at slippe udenom loven!

Værten tog dog ikke hensyn hertil, men tilskrev enken, at hun skulle fraflytte lejligheden hurtigst muligt! Efter sigende var det ikke alene værten, men også viceværten, der skulle profitere ved historien, idet han skal have modtaget en dusør - man siger i huset 100 kr. - af den nye lejer!

Enken løb forgæves rundt for at skaffe sig og børnene tag over hovedet, men ingen steder ville man leje ud til hende.

Hun kunne ingen steder få husly, og selv om hun stod med huslejen og gerne ville betale, nægtede værten at modtage den - *hun skulle kastes på gaden!*

Værten havde rekvireret »kongens foged« til i tirsdags, og denne kom og begyndte på udsættelsen.

Bragt til denne yderlighed, hvor man begyndte at bære hendes møbler ned på gaden, henvendte hun sig til de arbejdsløses organisation om hjælp.

Som i så mange andre tilfælde søgte de arbejdsløses udvalg at få fogedforretningen udsat. Udvalgets formand tog øjeblikkelig ud til værten og forsøgte at få ham til at se menneskeligt på sagen og opsætte udsættelsen, eventuelt til enken fik en anden lejlighed.

Men derom kunne der ikke være tale, og formanden måtte vende tilbage med uforrettet sag.

Imidlertid havde der på selve udsættelsesstedet samlet sig flere hundrede arbejdsløse foruden mængder af nysgerrige.

Da det rygtedes, at værten havde vist sig hjerteløs nok til at kræve udsættelsen fuldbyrdet, steg harmen ganske naturligt, og uden man ret vidste af det, begyndte møblerne, der stod på gaden - hjulpet af snese af beredvillige stærke arme - at vandre op i lejligheden igen!

Det hele skete i løbet af nogle få minutter så pludselig og hurtigt, at de betjente, som var posterede i gadedøren for at forhindre det, knapt mærkede, at det skete, idet møblerne, symaskine, kommode osv. bogstaveligt blev løftet op over deres hoveder og forsvandt op i lejligheden igen.

»Kongens foged« og det tilstedeværende politi var fornuftige nok til under disse omstændigheder at opgive denne *udsættelse*, der altså blev en *indsættelse!*

»De arbejdsløses udvalg« vil nu søge gennem huslejenævnet at rejse en retsforfølgelse mod værten, da man mener, at hans udsættelse hviler på en retskrænkelse!

Men selve det spontane udtryk af *klassemotstand*, som de arbejdsløse her udviste ved at bære den fattige enkes møbler op i lejligheden igen, er dog det mest bemærkelsesværdige i denne sag. Det bevidner at *den direkte aktion* ikke er eller kan være et opagiteret kunstprodukt, men et di-

Efter Udsmidningen.

Er Sundholm optaget, eller hvad Satan venter De paa? Tror De jeg holder Udstillingsplads for deres gamle Kluns?

rekte, naturligt udslag af den skærpede klassemodsatning, der i sit skød avler og levendegør solidaritetsfølelsen og arbejdernes handlingskraft.

Udsættelsen i Slotsgade er et nyt vidnesbyrd herom.

Men kan magthaverne forstå dette? Nej, sikkert ikke! De lider af den samme fejl, som kongerne; disse vil aldrig høre sandheden, før det er for sent.

Bolignød omkring 1. verdenskrig

1918 var det år, hvor boligproblemerne for alvor begyndte at melde sig under krigen. Allerede fra 1917 var befolkningen begyndt at mærke krigens mørke sider. Arbejdsløshed og knappe rationeringer på de vigtigste fødevarer m.v. var de former, hvorunder arbejderbefolkningen først og fremmest blev ramt. Men også boligforholdene gik det ud over. Boligbyggeriet gik næsten i stå. Der var brændselsmangel, og huslejerne steg.²

Det stod værst til i København, hvor boligproblemet forstærkedes af en stærk tilstrømning fra landet ind til hovedstaden. Men også i de fleste større provinsbyer hærgede boligproblemerne.

Husejerne udnyttede de muligheder, situationen bød: huslejerne blev sat op, og selv det ringeste blev lejet ud. Københavns Grundejerforening proklamerede i foråret 1916 almindelige lejeforhøjelser på op til 50% begrundet med forøgede driftsomkostninger. Denne bekendtgørelse fik regeringen og rigsdagen til at tage huslejespørgsmålet op. Regeringen foreslog en lov om huslejefastsættelse, som bemyndigede kommunalbestyrelser til at nedsætte huslejeudvalg; huslejeforhøjelser i lejligheder på op til 4 værelser skulle have huslejeudvalgets godkendelse. »Det er meningen at udvalget kun undtagelsesvis skal meddele tilladelse til forhøjelse og kun, når det er godtgjort, at forhøjelsen er nødvendig under hensyn til, hvad der ville være rimelig leje under normale forhold med passende beløb for virkelig påvist stigning af driftsudgifter siden 1914«, sagde ministeren under forelæggelsen i folketinget. Han fandt det vigtigt, at reguleringsbestemmelsen ikke begrænsedes til de mindste lejligheder, »idet der er store dele af middelstanden, hvis boligforhold det må anses for lige så vigtigt at betrygge som arbejderstandens«.³ Stauning anbefalede forslaget, men: »Det lovforslag, der her foreligger, afhjælper ikke bolignøden, det afhjælper ikke den tilstand, der er fremkaldt af profitbegærlige spekulanter«. Det gjorde kun et større boligbyggeri, og Stauning foreslog, at staten iværksatte et offentligt byggeri.⁴ Trods modstand fra Venstre og Konservative blev den første huslejelov gennemført i juli 1916. Samme år blev »Boligkommissionen af 1916« nedsat; især for at følge boligforholdenes udvikling for »de mindre bemidlede samfundsklasser«. Kommissionens 4 betænkninger (1916-19) gav et godt overblik over boligforholdenes udvikling i krigsårene. I løbet af 1916 og 17 blev der nedsat huslejenævn i de fleste større byer.⁵

Hverken huslejelov eller huslejenævn kunne dog forhindre huslejestigningerne.

Tabel 1: Huslejestigninger 1916-20

	Gennemsnit. årlige husleje i lejligh. med:								sæmtdige	
	1 vær.	2 vær.	3 vær.	4 vær.	5 vær.	6 vær.	7 vær.	8 vær.		
Hoved-	1920	182	341	487	615	898	1208	1597	2857	547
støden	1916	131	264	380	497	705	943	1208	1908	421
% stign.		38,9	29,2	28,2	23,7	27,4	28,1	32,2	49,7	29,7
Sæmtl.										
provins	1920	124	225	339	461	605	744	888	1133	346
byer	1916	74	152	230	312	408	510	622	862	236
% stign.		67,6	48,0	47,4	47,8	48,3	45,9	42,8	31,4	46,6

Kilde: Statistiske Meddelelser 4. rk.63. bd. 2hft. Kbh. 1922.

For »de mindre bemidlede samfundsklasser« blev boligproblemet til »bolignød«, og i den offentlige debat blev bolignøden et samfundsproblem af største betydning. »Dagspressen bringer den ene Meddelelse efter den anden om alle de Besværligheder, Kommunen har med at skaffe Husly til Byens Borgere. Skolerne må lukkes, Undervisningen suspenderes til ubodelig Skade for den opvoksende Slægt; alt for at skaffe Husrum. Nedlagte Fængsler, der betragtes som sundhedsfarlige for Fangerne, tages i Brug for at skaffe Husly til Byens lovlydige Borgere. Staten lovgiver. Den ene Huslejlov efter den anden vedtages med Akklamation af de lovgivende Forsamlinger - og stadig i skærpet Form«. Sådan hed det i en pjeces fra 1922.⁶ »Husvildeproblemet« var én side af bolignøden.

For den familie, som ikke længere kunne klare huslejen, som blev sat på gaden og ikke havde andre steder at gå hen, var der kun tilbage at melde sig til kommunen som »husvild«. Antallet af »husvilde« steg særligt faretruende fra 1919. I København var det Magistratens 3. afdeling, der måtte klare problemet med at skaffe tag over hovedet til det voksende antal husvilde. Ved årets begyndelse havde der i Københavns og Frederiksberg kommuner, i 1917 været 345 husvilde familier (1879 personer); ved begyndelsen af 1918 var det 569 familier (2863 personer), 1919: 1505 familier (6299 personer), 1920: 1825 (7314 personer), 1921: 2242 familier (8428 personer), og 1922: 2865 familier (10.848 personer) - altså små 11.000 husvilde i de to hovedstadskommuner.^{6a}

I første omgang blev husvildebarakkerne på Sundholm taget i brug. Senere indlogeredes de husvilde i skolerne. Eleverne blev sendt hjem på ubestemt tid. Det var dog ikke nogen holdbar løsning.

Det blev så galt, at borgmester Kaper på borgerrepræsentationens møde i april 1920 erklærede, »at før skulle snegelegangen i Rundetårn fyldes med husvilde, end han ville gå med til at flere skoler toges i brug«. I april 1920 flyttede de første 70 familier ind i det tidligere Kristianshavns kvindefængsel. Fængslet var blevet lukket pga. sundhedsfare for fangerne.⁷ Alt i alt blev de husvilde

budt nogle miserable boligvilkår fra kommunens side. »De tilstande, kommunens administration byder barakkernes beboere at leve under, er i mange henseender så modbydelige, at man kvier sig ved blot at skrive om dem« skrev syndikalist Christian Christensen i »Solidaritet« efter et besøg i husvildebarakkerne på Sundholm i 1918. Om »retiradeforholdene« i barakleiren kunne han fortælle, at der kun var »ét potterum for 45 familier«: »Vi har konstateret dette utrolige svineri ved selvsyn og må erklære, at vi aldrig nogensinde, selv i de værste private fattigkaserner har set noget, der blot tilnærmelsesvis kan måle sig med disse modbydelige tilstande - og vi har som fattige arbejdere dog set noget i den retning. Disse tilstande i Københavns kommunes barakker ved »Sundholm« er en topmålt skandale, og var det en privat husvært, der havde ansvaret for dette modbydelige og aldeles ulovlige svineri, var han forlængst mulkeret og straffet derfor«. ⁸

»Overbefolkede lejligheder« var en anden side af bolignøden. En lejlighed blev regnet for »overbefolket«, når der var mere end 2 beboere pr. værelse. Antallet af »overbefolkede« lejligheder voksede stærkt mellem 1916 og 1920. I København og Frederiksberg kommuner boede mere end 30,5% af befolkningen i overbefolkede lejligheder og 6,2% boede i lejligheder med mere end 4 personer pr. værelse (mod henholdsvis 17,7% og 1,2% i 1916). (For hele hovedstaden var der tale om, at 20% af samtlige beboere i 1921 boede i »overbefolkede« lejligheder; for specielt 1. værelses-lejligheder drejede det sig om 49% af samtlige beboere. I provinsbyerne stod det ikke bedre til: i 1920 boede 23% af samtlige beboere i »overbefolkede« lejligheder. I 1924 stod det stadig slemt til: i hovedstaden boede 19% og i provinsbyerne godt 21% af samtlige beboere i »overbefolkede« lejligheder. Først i sidste halvdel af 20'erne begyndte situationen at bedres. ⁹

»Slumboliger var en tredje side af bolignøden omkring 1. verdenskrig. Her kunne nævnes to eksempler fra Århus, hentet fra sundhedspolitiets rapporter:

»Et kælder-»hjem« består af et rum, hvortil knytter sig et spisekammer uden lys eller luftadgang. I denne lejlighed, der er fugtig og rå i højeste grad, lever endnu: mand, kone og 5 børn, hvoraf det mindste er 6 måneder. Det ene barn ligger om natten på en madras i »spisekamret«. Der findes kun én seng, rummet er så lavtloftet, at hver beboer kun har 2,35 kubikmeter rum - sundhedsvedtægten fordrer - fuldt berettiget - 12 kubikmeter ... En anden lejlighed består af to usle snavsede humre, fugtige så vandet driver af væggene, lys er der kun såre lidt af. Der lever 2 forældre og 11 børn. Børnene sover om natten i hængeskøjler over sengene«. ¹⁰

Lejerorganisering og -kampe

»Lejernes Værn«

Sådanne elendige og ydmygende boligforhold var baggrunden for den lejeror-

ganisering, som opstod i 1917: »Lejernes Værn«. »Lejernes Værn« var en organisering af lejere i Københavns kommunale ejendomme - og dermed også i en vis udstrækning en organisering af husvilde. Efter 3 år blev »Lejernes Værn« i stand til at udgive medlemsbladet »Lejernes Værn«. I det første nummer hed det: »vi må slutte os sammen og i fællesskab søge at forbedre vore kår, ved en samlet optræden at lægge et pres på kommunen, således at der hurtigst muligt findes en vej ud af dette uføre«; kravet lød: »Øjeblikkelig indgriben fra statens side til afhjælpning af disse fortvivlede forhold«. ¹¹ Iflg. bladet var medlemstallet i 1920 oppe på ca. 1000, svarende til 1/3 af kommunens omkring 3000 lejere. Men foreningen arbejdede for også at få organiseret alle de husvilde i »Lejernes Værn«. Der opstod også andre »husvildeforeninger« og lokale beboergrupper, som virkede i tilknytning til »Lejernes Værn«.

»Lejernes Værn« stod frem som den proletariske lejerbevægelse i årene omkring 1. verdenskrig. Den havde et klassemæssigt udgangspunkt; det udgangspunkt, at bolignøden først og fremmest ramte arbejderklassen: »Den klasse, bolignøden trykker mest, er gennemgående arbejderklassen; derfor er det ret naturligt at vi nu vil søge at oplyse den del af arbejderklassen, som endnu har haft held til at undgå at komme ud i denne elendighed, om de husvilde klassefællers fortvivlede boligforhold. Vi opfordrer dem til at støtte os i vort krav, for så hurtigt som muligt igen at komme tilbage til menneskelige forhold.« ¹² Måske ville det være rigtigst at karakterisere »Lejernes Værn« som pjalteproletarernes organisation; de allerfattigste og underkuede grupper i samfundet. Det gav foreningen nogle særligt vanskelige arbejdsbetingelser. Det var lag i arbejderklassen, som var vanskelige at organisere; folk og familier, for hvem den umiddelbare eksistenskamp let fyldte alle dagens timer ud; folk, som lod sig byde meget for at få tag over hovedet og brød på bordet; der var det graverende eksempel med en familie, på 6 personer, som bad om nattey i arresten, ¹³ for blot at give en enkelt illustration af nødens karakter. Man får et indtryk af dette gennem den bittert-ironiske forside-artikel i det 2. nr. af »Lejernes Værn«:

»Hvad er bolignød? For os husvilde er de år en lidelses tid, som vel aldrig vil glemmes. Og det må man vel lade den danske husvilde, som man gennemgående kan kalde arbejder, han er tålmodig, finder sig i skæbnen, med andre ord, er han ellers i mangen retning gået tilbage, er han det ikke i denne, ingen havde vel for 8-10 år tilbage troet, at man kunne byde en arbejder sligt, dengang blev fattighuset lavet til alderdomshjem, i dag laves et fængsel om til beboelsessted for en arbejder, og det er ikke for den dovne eller tyven - drankeren, nej det er for den arbejdende mand, som fylder de stores lommer, som bygger de fine huse, i hvis lejligheder de skal bo - den klasse som ikke kan blive husvild. De danske husvilde spørger ikke, hvor er årsagen, hvem bærer skylden, eller hvor slemt kan det blive eller hvor længe vil det vare; nej, han er glad ved et hummer i en barak eller en celle i et fængsel, det er for ham nok, han er tilfreds, han gider ikke være andet.« ¹⁴

Da det danske kommunistparti kom til verden i 1919/20, kunne man se »Le-

jernes Værn« i samarbejde med kommunisterne. Kommunisternes hovedkrav var »boligrationering«; ved en opdeling (rationering) af de 23.497 lejligheder i København med over 5 værelser, kunne det blive til 11.500 nye lejligheder, skrev »Arbejdet«. ¹⁵ I valgprogrammet op til aprilvalget i 1920 taltes om en boligrationering »således at de velhavendes overflødige værelser beslaglægges til fordel for de husvilde«. ¹⁶ Boligkampen indtog en helt central placering i venstresocialisternes/kommunisternes arbejde. Ernst Christiansen og Thøger Thøgersen talte sammen med formanden for »Lejernes Værn«, Chr. Larsen, på det store boligmøde i København i september 1920. Boligrationering indgik i resolutionerne fra mødet; i resolutionen til stat og kommune hed kravene:

»1) Intet byggeforetagende, som ikke går ud på tilvejebringelse af boliger til de husvilde, må påbegyndes før der er skaffet tilstrækkeligt husrum til alle husvilde, hermed menes også de ulykkelige mennesker, som er indlogeret i Kristianshavns fængsel og andre steder, hvor selv den mindste hensyntagen til almindelige kulturelle og sanitære krav er udelukket.

2) En øjeblikkelig boligrationering efter reglen, at ingen husstand har ret til mere end et værelse for hver person, så længe der findes mennesker, som ingen bolig har.« ¹⁷

Et nyt møde fulgte i oktober med »Lejernes Værn« som indkalder. Mødet besluttede, at »Lejernes Værn« skulle arrangere en demonstration til rigsdagen, og at denne demonstration burde forme sig som en almindelig arbejdsnedlæggelse. ¹⁸ Målet var ganske klart at få boligsagen og de husvildes kamp gjort til en del af den organiserede (faglige) arbejderbevægelses kamp. »De ulykkelige husvilde sætter deres lid til de organiserede arbejderes magt og vilje« hed det i resolutionen fra boligmødet i oktober til fagforeningerne i København. ¹⁹

Offentlige møder og demonstrationer var en af de boligpolitiske kampformer i disse år. Fra slutningen af oktober 1920 startede det venstresocialistiske dagblad »Arbejdet« en »gratis boliganvisning«: tomme ejendomme og lejligheder blev opstøvet og annonceret i bladet m.h.p. at husvilde skulle flytte ind og overtage dem. ²⁰

Den største aktion, som »Lejernes Værn« selv organiserede, var huslejestrejken i kommunens barakker på Utterslev- og Bachersvej. Huslejestrejken startede i januar 1921 på et krav om nedsættelse af huslejen i nogle elendige barakker, som ikke var blevet vedligeholdt gennem lang tid. Den borgerlige presse faldt over huslejestrejken og hævdede snart, at strejken var brudt sammen. »Lejernes Værn« måtte også erkende, at ikke alle beboere kunne holde stand over for kommunen. Men resultatet blev dog huslejenedsættelser i Utterslev fra 70 kr. til 48 kr. om måneden og på Bachersvej fra 50 kr. til 37 kr. mdl. »Når dette nu er en kendsgerning skyldes dette naturligvis al det postyr med huslejestrejken« skrev »Lejernes Værn« i juni 1921, »så selv om strejken

ikke blev ført igennem (grundet på at en stor procentdel ikke kunne betale huslejen selv, men var afhængig af fattigvæsenet og understøttelsesforening og lignende) er virkningen ikke udeblevet, hertil nok er det jo muligt, at man havde fået tilstrækkelige beviser for umuligheden i at få denne opskruede leje ind«. ²¹

Huslejestrejken blev anvendt i enkelte andre lokale boligkampe mod huslejestigninger. En sådan kamp i Smallegade 48 i juni 1921 førte til oprettelsen af »Lejerforeningen «48« .²² En anden kendt boligkamp var »Gaskrigen på Frederiksberg« : i en kommunal ejendom lukkede en kontorchef i kommunen for gassen, fordi beboerne ikke kunne betale gasregningen. »Gaskrigen« førte til dannelsen af »Frederiksberg Husvildeforening« .²³ Ud over de større og kendte boligkampe førte lejerne sager for huslejenævnet og i byretten mod »huslejeåger« .²⁴

I forbindelse med lejerkampene foregik der i flere tilfælde en organisering af lejere: lejerne i en karré eller ejendom organiserede sig, og enkelte af disse lokale beboergrupper viste sig levedygtige. »Lejernes Værn« eksisterede videre i nogle år. Bladet gik ind i sommeren 1921 efter de første 5 numre. Det kom igen med en årgang i 1923, men forsvandt samme år.

»Københavns Huslejerforening« og »De samvirkende danske Lejerforeninger«

»Lejernes Værn« repræsenterede imidlertid kun den ene del af lejerbevægelsen i disse år. Næsten samtidig med dannelsen af »Lejernes Værn« stiftedes »Københavns Huslejerforening« i november 1917. Foreningen præsenterede sig som en »forening af lejere i videste forstand uden hensyn til socialstilling eller politisk standpunkt«. Foreningen havde 4 formål på programmet:

1) »At varetage medlemmernes interesser overfor husejerne, bl.a. ved gennem forhandling med grundejerorganisationerne eller forslag om ved særlig lovgivning at sikre lejerne rimelige lejekontrakter.

2) At yde medlemmerne bistand ved huslejelovgivningens anvendelse, især ved gennem foreningens kontor vederlagsfrit at meddele mundlig konsultation.

3) At gøre sin indflydelse gældende med hensyn til lovgivningen om fastsættelse af husleje, og den lovgivning, som efter krigen ventes at skulle fortsætte denne.

4) At medvirke ved boligspørgsmålets løsning, såvel hvad dets økonomiske, sociale, hygiejniske som dets æstetiske side angår, samt støtte og fremkalde institutioner, som arbejder for almennyttig byggervirksomhed og for andre i forbindelse med boligområdet stående opgaver, derunder også fremskaffelser af tjenlige jordarealer under former, der udelukker spekulation« .²⁵

Foreningens hovedopgave bestod i at sikre lejerne i huslejespørgsmål, dvs.

mod huslejeforhøjelser. Rådet til medlemmerne lød: »Indgå ikke på nogen frivillig overenskomst om lejeforhøjelse med Deres vært, men benyt altid, når Deres underskrift forlanges, følgende formel: Undertegnede indgår på at betale den leje, som nævnet efter sit frie skøn fastsætter og fra den flyttedag, hvortil jeg efter min kontrakt under dags dato kunne have været opsagt.«²⁶

Københavns Huslejeforening var i foråret 1920 oppe på omkring 16.000 medl. (mod 12.000 i 1919), altså et langt større foretagende end »Lejernes Værn«.²⁷ Medlemsskaren var også en anden i KH end i »Lejernes Værn«. Selv om foreningen talte medlemmer fra alle samfundslag, var den domineret og præget af den københavnske over- og middelklasse. For så vidt kunne det ikke undre, at huslejestigninger på godt 32% for 7 værelses-lejligheder og små 50% for 8 værelses-lejligheder fik lejerne af disse store og dyre lejligheder til at organisere sig. Krigsårenes store huslejestigninger havde fået borger- og middelstanden til at organisere sig.

»Københavns Huslejeforening« blev en afdeling af »De samvirkende danske Lejerforeninger«, som opstod ved slutningen af krigen. I 1920 talte organisationen iflg. egne oplysninger ca. 50.000 medlemmer, organiseret i 81 lokalafdelinger. (Det oplystes på sendemandsmødet i august 1920).²⁸ Ligesom KH var De samvirkende danske lejerforeninger (Dsd) en i altovervejende grad borgerlig lejerorganisering. Foreningen havde ikke noget snævert partipolitisk tilhørsforhold.²⁹ Grundskyldstanken havde tydeligvis mange tilhængere i foreningen.

I det større historiske perspektiv var det denne borgerlige del af lejerbevægelsen, der blev den historiske indledning til lejerbevægelsen i Danmark; den der levede videre og som senere lejerorganiseringer udsprang af. Den havde karakter af en moderne interesseorganisation, både i forhold til grundejerne og i særdeleshed i forhold til staten.

I anledning af Dsd's sendemandsmøde i august 1920 skrev det venstresocialistiske dagblad »Arbejdet«, at arbejderne ikke kunne være tilfredse med en sådan borgerlig lejerbevægelse. Arbejderne måtte selv tage fat på en virkelig »rationel« organisering af lejerne: Lejerne skulle organisere sig ejendom for ejendom i et lejerråd, som tiltvang sig indflydelse på ejendommens administration og vedligeholdelse, og med det formål at få lagt en dæmper på husejerenes enevældige spekulation i bolignøden; lejerrådene skulle slutte sig sammen i fællesorganisationer i hver by og udbygge organisationen nationalt.³⁰ En sådan lejerorganisation kom ikke i stand i disse år.

Mellem to verdenskrige

Lejerbevægelsen døde ikke bort i mellemkrigstiden. Men det var år præget af tilbagegang for den organiserede lejerbevægelse. Det skyldtes hverken, at bo-

ligproblemet blev løst, eller at bolignøden blev afskaffet. Således var antallet af husvilde stadig stigende i første halvdel af 1920'erne.¹

Boligforhold i mellemkrigsårene

Boligbyggeri og huslejer

Før krigen havde boligbyggeriet helt været overladt til private bygherrer. Efter krigen ændredes dette, idet staten og kommunerne gik aktivt ind i boligbyggeriet for at afhjælpe den (kroniske) boligmangel. I årene 1916-31 var det offentlige under den ene eller anden form involveret i næsten to tredjedele af det lejlighedsbyggeri, som opførtes i hovedstaden.² Problemet var imidlertid, at huslejen i det nye byggeri efter 1916 lå væsentlig højere end i det gamle. De dårligst stillede havde ikke råd til at betale, men måtte nøjes med de ældre smålejligheder, hvor de til gengæld måtte betale en uforholdsmæssig høj leje - specielt når man tog hensyn til lejlighedernes »dårlige udstyrelse med moderne bekvemmeligheder og øvrige mangler«. ³ Efter en drastisk nedgang i byggeriet i de første kriseår 1931-32 steg byggevirksomheden stærkt i 1933 og 34; en stigning, som især skyldtes nye statslige støtteordninger.⁴

Boligbyggeri var imidlertid kun den ene side af sagen, den anden var spørgsmålet om huslejerne. Allerede fra 1922 begyndte Venstre-regeringen at ophæve huslejereguleringen. Fra 1923 søgtes lovgivningen endeligt afviklet over en 2 års periode. For storkøbenhavns vedkommende indførtes dog i april 1925 en lov om huslejeregulering.

Fra 1916 til 1930 steg huslejen i gennemsnit med 71% i hovedstaden og med 100% i provinsbyerne - i kroner og øre var det i provinsbyerne en stigning fra 230 kr. (1916) til 459 kr. (1930).^{4a}

Fra 1931 blev huslejereguleringen helt ophævet, og fra 1931 til 1937 eksisterede der ingen egentlig huslejelovgivning i Danmark. Lejernes eneste juridiske beskyttelse (f.eks. mod lejestigninger) fandtes i de mere almene lovbestemmelser, bl.a. i lovgivningen mod åger. Årene 1931-37 var en periode med fuldstændigt anarki på det danske boligudlejningsmarked, skriver Hans Andersen i sit tilbageblik på lejerbevægelsens udvikling. Huslejerne steg gennemsnitligt med 100%.⁵ Situationen bedredes lidt efter 1937, da den radikale indenrigsminister Bertel Dahlgårds forslag til »lov om leje« blev gennemført - efter at flere forslag fra regeringen om huslejeregulering siden midten af 30'erne var faldet. I loven nedfældedes en række bestemmelser om den retslige regulering af ejer-lejerforholdet, som med en del ændringer stadig gælder idag, bl.a. den abstrakte bestemmelse, at »lejen ikke må overstige det lejedes værdi«. Lejerbeskyttelsen var dog på mange måder illusorisk, idet der fortsat var aftalefrihed, dvs. ejer og lejer havde mulighed for »frit« at aftale andet end lovens bestemmelser. Fra 1938 blev der givet adgang til særlig støtte til boligbyggeri og huslejenedsættelse for mindre bemidlede børnerige familier.

Husvilde og »hjemløse«

For den mindrebemidlede del af befolkningen var boligproblemerne store igennem hele mellemkrigstiden. Husvildeproblemet kulminerede i midten af 1920'erne: Ved årets begyndelse var der i 1925 2671 husvildefamilier i de tre hovedstadskommuner (København, Frederiksberg og Gentofte), det drejede sig om 10.635 personer; i 1926 var tallene: 2438 familier og 10.207 personer.^{6a} - I anledning af en landsindsamling til de boligløse i maj 1927 fremmanede »Social Demokraten« det truende perspektiv:

»Den frygtelige bolignød, der i en årrække har hærget hovedstaden, har affødt tilstande, som vi snarest mulig må ud af, hvis der ikke skal opvokse et proletariat, således som vi kender det fra de store verdensbyer«. Bolignødens ofre eksisterede ikke blot i de kommunale husvildebarakker. Bolignødens ofre »findes mange andre steder. Gå en tur gennem Saksogade, hvor baghusenes fængsler udelukker enhver solstråle. Tag med en sporvogn til byens yderdistrikter, hvor lysthusbeboelsen flourer mellem nælder og alskens skrammel. Lysthusfolkene holder ofte til i deres faldefærdige rønner vinteren igennem og ødelægges af fugtigheden og kulden, som siver ind gennem de dårligt opbyggede skure, der benyttes til boliger«. Det drejede sig om tusinder af familier.⁶

Hjemløsetoget året efter var til en vis grad udtryk for det samme sociale problem. »Det synes, som om autoriteterne ikke har forstået, at der går fem tusinde hjemløse mænd på Danmarks landeveje« hed det i et opråb fra de hjemløse i 1928.⁷

Bolignødens gammelkendte former viste sig igen under krisen i 30'erne. Husvilde fandtes i stort tal; skure, barakker og kolonihavehuse benyttedes til beboelse, folk klumpede sig sammen i overbefolkede lejligheder, mens andre stod tomme, fordi de var for dyre. »Der står under de nuværende forhold ca. 2000 lejligheder ledige, mens der er overbefolkning i en meget stor del af byens lejligheder. Omtrent 8000 københavnere bor i lejligheder, hvor der er over 4 personer pr. værelse« sådan skrev arkitekten Edvard Heiberg i bogen »2 værelser straks«, som kom på Mondes forlag i 1935;⁸ en bog, som kan regnes for et pionerarbejde inden for marxistisk empirisk forskning på dette område herhjemme.

Lejerorganiseringen

Mellemkrigstiden blev en vanskelig periode for den organiserede lejerbevægelse. Fra midten af 20'erne oplevede De samvirkende danske lejerforeninger (Dsdl) en stadig tilbagegang. Op igennem 20'erne havde Dsdl rejst krav om en varig lejelov og støtte til byggeriet. Tilbagegangen for lejerbevægelsen hang utvivlsomt sammen med afviklingen af huslejelovgivningen. Uden for hovedstadsområdet kunne Dsdl ikke længere føre sager for huslejenævnene. For en forening som Dsdl, der arbejdede så snævert på systemets og lovgivningens grundlag, fjernedes mulighederne i takt med afviklingen af den lovmæssige

lejerbeskyttelse. Det måtte være svært for medlemmerne at se berettigelsen af et apparat, som ydede retshjælp og rettede apeller til rigsdagen, når man i virkeligheden ingen rettigheder havde og når rigsdagen så det som sin hovedopgave at afvikle al huslejelovgivning.

Det kunne måske ses som et symptom på DsdL's og de legale metoders magtesløshed, at der i 1926 optræder en »Forening til Værn for de opsagte lejere«, som virkede for at opsagte lejere skulle nægte at flytte og »for at kusk og flyttemænd skulle gøre skrue på flyttedagen«;⁹ en forening som det iøvrigt er vanskeligt at finde oplysninger om. Krisen i 30erne gav ikke DsdL et nyt opsving. DsdL sygnede hen og holdt sit sidste sendemandsmøde i 1937. Provinsafdelingerne opløstes.

I København bevarede lejerbevægelsen en vis styrke. »Københavns Huslejerforening« virkede fortsat. Men også den havde vanskeligheder: »I denne periode var det meget vanskeligt at holde medlemstallet oppe«, sagde KH.s formand i 30erne, Ingvar Dahl, på foreningens 25-års jubilæum i 1942.¹⁰ Med 1937-lejeloven fik KH et grundlag at arbejde ud fra. Samtidig truedes foreningen imidlertid af interne politiske uoverensstemmelser; bl.a. brød en del medlemmer ud og dannede »Upolitisk Lejerforening«. »Upolitisk Lejerforening« vendte dog tilbage i folden et par år senere.¹¹

I 1937 var KH ikke ene om at repræsentere den københavnske lejerbevægelse. Rundt om i København eksisterede en del lokale karré- eller gadelejerforeninger. Nogle af dem havde eksisteret siden 1920, andre var nye. Allerede i 1930 gik 4 af disse lokalforeninger i samarbejde med dannelsen af »De samvirkende Lejerforeninger« - bl.a. den velfungerende Jægersborggade Lejerforening, som blev forbillede for mange lokalorganiseringer.¹² »De samvirkende Lejerforeninger« (DsL) var decentralt opbygget. Grundlaget var den enkelte lokalforening og dennes aktivitet. Kun en beskedent del af kontingentet gik til det centrale arbejde. DsL's tillidsmænd var ulønnede, i modsætning til KH, som var begyndt at aflønne de sagsbehandlende bestyrelsesmedlemmer - tilsyneladende efter en større strid internt om spørgsmålet.¹³ DsL' voksede fra starten i 1930 med 4 foreninger (700 medlemmer) til i januar 1939 at omfatte 55 foreninger (9000 medlemmer).¹⁴

Lejerbevægelsens andet opsving omkring 2. verdenskrig

Under 2. verdenskrig ændredes boligsituationen radikalt - til det værre. Endnu i 1940 havde der været et ret stort udbud af lejligheder i forhold til efterspørgselen; en »passende boligreserve« som det hed i bureaukratsproget! Ved udgangen af 1940 havde der været 16.000 ledige lejligheder i landet; ved begyndelsen af oktober 1943 var tallet nede på 42. Boligbyggeriet var faldet

stærkt. Mens der forud for krigen blev omkring 20.000 lejligheder færdig pr. år, lå tallet nu nede på det halve eller mindre.¹ Det var umuligt at få lejligheder. Samtidig begyndte de store årgange fra 20'erne at søge egen bolig.

Bolignøden under 2. verdenskrig

Bolignøden meldte sig for alvor fra 1942. Særlig grelt stod det til i de første krigsvintre, hvor klimaet nærmede sig arktiske tilstande. Ikke blot lejerforeningernes blade, men også dagbladenes spalter svømmede over af grupvækende historier om fugt drivende lejligheder og syge spædbørn. I enkelte gamle, utætte lejligheder rapporteredes det, at man ligefrem havde målt kuldegrader. Varmtvandsforsyningen til bad- og køkkenbrug var fuldstændig lukket, hvilket selvfølgelig kun voldte problemer i den nyere del af boligmassen, som havde centralvarme.

Med henvisning til erfaringerne fra 1. verdenskrig gennemførtes i 1939 ved krigsudbruddet et generelt huslejestop - i stil med en række andre maksimalpris- og rationeringsordninger. Bolignøden stillede imidlertid grundejerne så stærkt, at huslejestigninger ikke kunne undgås - trods huslejestop og lejermobilisering.

I en karakteristik af bolignødens konsekvenser opridsede DsL, Kbh. centraldistrikt 43, følgende punkter:

1.»Indflytning i baggårdslejligheder, som det ellers ikke i mange år har været muligt at få lejet ud«. Sammenstuvning af folk i 2 vær. lejligheder, udflytning til kolonihavehuse o.l.

2.Ulovlige huslejeforhøjelser. Udlejeren udnyttede boligmangelen, bl.a. fordi straffebestemmelserne var for lemefældige og fordi lejerne ikke kendte nok til deres rettigheder.

3.Manglende vedligeholdelse: »... var det før svært at få værten til at istandsætte lejligheden, er det nu på det nærmeste umuligt. Overalt er svaret: De kan jo flytte«.

4.Manglende genhusning i forbindelse med sanering af Adelgade-Borgergade-kvarteret; de knappe byggematerialer blev anvendt til luksusbyggeri på tomterne, i stedet for almindelige lejligheder.²

Huslejerne steg - og det gik især ud over den fattigste del af befolkningen, som efterspurgte de små lejligheder. For 1 værelseslejligheder var der i København tale om huslejestigninger på godt 20% fra 1940 til 1943, og i Københavns forstæder på 44%.^{3a} Priserne på brændsel og lys steg. Folk flyttede ind i baggårdslejligheder, i kolonihavehuse og hvad man kunne få. Eller de stuede

sig sammen i 1 og 2 værelseslejligheder. Det var bolignødens gammelkendte former. De, der ikke kunne klare problemet ad disse veje, blev direkte husvilde og kom under kommunal boligforsorg. D. 1. januar 1943 var 2093 familier (9.885 personer) under kommunal boligforsorg; d. 1. januar 1944 var det oppe på 2572 familier og 11.991 personer; d. 1. januar 1945 var det 3134 familier og 14.086 personer.^{3b}

Ligesom under 1. verdenskrig blev skolernes gymnastiksale fyldt op med husvilde. Om de husvildes forhold i Ålborg hed det i »Lejernyt« i 1942:

»De fleste af Ålborgs gymnastiksale er fulde af husvilde. Disse bor i båse indrettet i de store sale. Båsenes vægge er godt og vel mandshøjde, således at når man står op på en stol i sin egen stue, har man et godt overblik over samtlige naboers privatforhold, så man er lige så ugenert i sin egen bolig som en guldfisk i et stueakvarium.«^{3c}

Om de husvilde i Esbjerg kan man læse i Hans Jørn Niensens »Besættelse og befrielse«:

»I Esbjerg Badmintonhal boede f.eks. 15 familier med 35 børn. Hver familie havde sin egen lille »lejlighed«, dvs. en lille afskærmning, hvor madlavning, søvn og familiehygge skulle varetages. Henimod aften steg duften og osen fra 15 forskellige gryder eller stegepander op mod badmintonhallens loft, og råbene fra de mange børn mindede om badmintonhallens kronede dage som badmintonhal.«⁴

I november 1945 opgjordes antallet af husvilde under kommunal boligforsorg til 16.541.⁵ Det var ud af en samlet lejerbefolkning i 1945 på godt 2.2 mill.

I de på initiativ af DKP opstillede »arbejderlister« indtog boligkampen en central plads i det kommunalpolitiske arbejde.⁴ I Ålborg opstilledes desuden en selvstændig lejerliste til kommunalvalgene. – Politiske skillelinjer (mellem socialdemokrater og kommunister) var på det tidspunkt også begyndt at gøre sig gældende i lejerbevægelsen.

Lejerbevægelsen

I slutningen af 30'erne havde der været tale om et vist samarbejde mellem de to lejerforeninger. I 1940-41 var egentlige sammenlægningsforhandlinger igang. DsL's forhandler, formanden Lars E. Halvorsen, udarbejdede sammen med KH.s formand Hans Andersen et forslag til organisatorisk samling, som imidlertid blev forkastet af DsL's bestyrelsesflertal, der mente, at Halvorsen klart havde overskredet sine beføjelser. Denne havde tidligere gjort sig til talsmand for tillidsmandsafløsning inden for DsL - i stil med KH. Egentlig sammenlutning lagde forslaget heller ikke op til, snarere DsL-indmeldelse i KH, idet en passus i forslaget lød: »Af praktiske grunde gælder foreløbig KH's love for de samlede foreninger«. Halvorsen gik eller 'blev gået' fra DsL, og røg lige

over i KH's hovedbestyrelse, hvor han fik det lønnede hverv, han hele tiden havde ønsket sig. - Sådan lød DsL's udlægning af sagen. Fra den anden side var forklaringen, iflg. L. E. Halvorsens søn Hans Halvorsen (senere formand for LLO), denne: »det kommunistiske indslag i De samvirkende Lejerforeninger var blevet markant ... Kommunisterne i De samvirkende Lejerforeninger havde fundet en platform, som de mente at kunne beherske og derfor ikke ønskede en enhed«. ⁶ Korrekt eller ej, så blev kommunisten Leth Mouritsen valgt som ny formand for DsL. 39 lokalforeninger med 5.222 medlemmer fulgte iflg. DsL's egne opgivelser L. E. Halvorsen ud af DsL. ⁷ Efter sammenbruddet i sammenlægningsforhandlingerne blev tonen og de gensidige beskyldninger de to lejerforeninger imellem stadig grovere.

Samtidig indledte KH en landsomfattende kampagne. Hans Andersen drog land og rige rundt som agitator - efter i forvejen skriftligt at have opfordret fællesorganisationer i provinsbyerne til at indkalde til møde. Ved en sådan lejlighed genopstod f.eks. Randers Lejerforening. De følgende aftener gik turen videre til Hobro, Silkeborg osv. Overalt skød lejerforeninger op, og KH blev til Danmarks Lejerforbund (DL). Der var ingen tvivl om, at DL fra starten var tænkt som et integreret led i den samlede socialdemokratiske bevægelse; selvom vi ikke spørger om medlemmernes partitilhørsforhold, som Hans Andersen sagde. I beretningen til DL's kongres i 1942 hed det: »Det var naturligvis de små i samfundet, der først var interesseret, og vore opfordringer til oprettelse af lejerforeninger blev ikke mødt med velvilje andre steder end i arbejderorganisationerne, og derfor meldte vi os hos arbejdernes fællesorganisationer i byerne om støtte til forarbejdet, og resultatet blev, at godt en snes afdelinger er oprettet siden 1941«. ⁸

Hans Andersen blev senere indvalgt i Københavns Borgerrepræsentation for Socialdemokratiet. Andre aktive socialdemokratiske lejerforeningsfolk fra denne tid gjorde det også helt pænt senere; f.eks. stifteren af Nykøbing Mors Lejerforening, Axel Ivan Pedersen, der blev borgmester og boligpolitisk ordfører for Socialdemokratiets folketingsgruppe. I 1944 indgik DL en samarbejdsaftale med De samvirkende Fagforbund - som til gengæld afslog »splittelsesorganisationen« DsL's opfordringer om samarbejde. ^{8a}

DsL forblev i overvejende grad en københavnsk forening. I nogle provinsbyer blev det dog DsL, der kom til at organisere lejerne. I byer som Odense, Helsingør, Esbjerg og Ålborg fik DL først foden inden for mange år senere.

Fra 1941 var lejerbevægelsen således igen blevet en landsomfattende bevægelse. Trods DL's tilknytning til Socialdemokratiet og massiv opbakning i den socialdemokratiske presse, lykkedes det ikke at udradere DsL.

Metoderne, som DL tog i anvendelse for at mistænkeliggøre DsL, var ikke altid lige smagfulde; især ikke hvis man har interneringen af kommunisterne i juni 1941 i baghovedet. Som eksempler kunne nævnes en løbeseddel fra DL til samtlige handlende i Brønshøj i januar 42: heri advaredes de handlende

mød at annoncere i et lokalt DsL-blad; DsL beskyldtes for at være »politisk eensidig« og for »nedrakning af regering og myndigheder«. De handlende skulle være opmærksomme på, hvilke kræfter, de støttede ved at annoncere i bladet. Topmålet var tilsyneladende, at den lokale DsL-formand skulle have nægtet orkesteret ved en lejerfest i Brønshøj at spille nationale melodier. »En sådan udansk optræden tager vi på det bestemteste afstand fra« sluttede løbesedlen.⁹

Efter interneringen af de danske kommunister begyndte grundejerne også at vejre morgenluft. Københavns Grundejerforening udsendte således i september 1941 to cirkulærer til medlemmerne. I det første opfordredes medlemmerne til at lade Grundejerforeningen overtage varmesagerne, således at man på passende vis kunne imødegå »lejernes uberettigede fordringer og mangel på forståelse«. Det andet lød i sin helhed:

»Forskellige uheldige bestemmelser i huslejeloven, og den stadige udskydelse af opsigelsesrettens ikrafttræden har medført, at det mange steder har været forbundet med de største vanskeligheder at opretholde den fornødne ro og orden i ejendommene.

Lokale lejerforeninger under ledelse af mere aggressive elementer har i forskellige ejendomskomplekser tvunget lejerne til at afgive kollektive opsigelser for derigennem at true ejerne til eftergivelse.

Københavns Grundejerforening har i nogen tid fulgt denne udvikling med opmærksomhed. De stadigt stigende vanskeligheder, ikke mindst med brændslet, synes at foranledige visse lejere til fortsat at rejse urimelige krav. Det bliver derfor mere og mere påkrævet at skaffe sig oplysninger om en lejer, før man lejer en lejlighed ud.

I den anledning tillader Københavns Grundejerforening sig at henlede Deres opmærksomhed på, at foreningen for nogen tid siden har oprettet en assistance-afdeling, hvor man kan få oplysning om den enkelte lejers forhold.

For at dette arbejde kan få den størst mulige betydning, henstiller man til Dem at gøre brug af denne service i det videst mulige omfang, ligesom De bedes tilstille afdelingen de oplysninger om uheldige lejere, hvorom de måtte have kendskab.

Man ville ligeledes sætte pris på at erholde meddelelse om de tilfælde, hvor lejerne enten direkte eller gennem en lejerforening optræder kollektivt for derigennem at lægge pres på ejeren.

Med højtælse

P. B. V.

J. E. Snog Christensen.¹⁰

Allerede i december 1941 kunne »Huslejerbladet« under overskriften »Jagten går ind« meddele om to tilfælde, hvor grundejere, inspireret af cirkulæret, forsøgte at smide lejertillidsmænd ud af deres lejligheder!

Lejerbevægelse og lejerkampe

Boligkampen skærpedes i krigsårene. De to cirkulærer fra Grundejerforeningen var i sig selv et vidnesbyrd herom. Den organiserede lejerbevægelse kon-

fronteredes med et væld af opgaver og problemer. (Den indbyrdes rivalisering var kun et af problemerne). Disse års boligkampe gav lejerbevægelsen i Danmark dens andet opsving.

Det største problem for lejerne i de første krigsår, og samtidig det vigtigste mobiliseringsgrundlag for lejerbevægelsen, var varmeregningerne. Begge de to konkurrerende lejerforeninger mobiliserede mange nye medlemmer i forbindelse med varmeregningerne. I en resolution fra DsL's kongres i 1943 hed det om varmeregningerne: »Den katastrofale brændselsituation - og de sidste vintres varmeregninger - har gjort spørgsmålet om levering af varme til et problem, der for lejerne i betydning kan ligestilles med spørgsmålet om huslejernes størrelse«. ¹¹ I sit 'tilbageblik over lejerbevægelsens udvikling' »Som vi bor« fra 1967 skrev KH's formand Hans Andersen: »Resultatet for tusinder af lejere blev formidable varmeregninger, men kun varme i ringe grad i radiatorerne«. ¹²

Kampen om varmeregningerne viste, at forskellen mellem de to foreninger ikke blot var af organisatorisk art. Der aftegnede sig også forskelle i politisk strategi og taktik. DsL kørte tydeligt en mere radikal kamplinje end KH, hvis mere moderate socialdemokratiske profil trådte for dagen. I varmesagen fremførte DsL f.eks. et krav om generel huslejenedsættelse på 33%. Når lejerne ikke kunne få den vare, de kontraktligt havde krav på, skulle de selvfølgelig heller ikke betale den samme pris! Sådan argumenterede f.eks. Carl Madsen. ¹³ Hvis en kaffegrosserer får forsyningsvanskeligheder, kan han vel ikke give kunderne dårligt kaffe istedet for den topkvalitet, de har betalt for? DsF vandt ikke de forskellige retsinstanser for denne argumentation. Men mange steder kæmpede lokale DsL-foreninger en huslejenedsættelse på 33% igennem ved kollektive aktioner; f.eks. i »Blokhusene«, hvor 300 lejermål samlet deponerede deres opsigelse i forbindelse med kravet. I oktober 1940 kunne DsL's blad, »Huslejerbladet«, meddele, at aktioner og kontrol ialt havde sparet medlemmerne for ¼ mill. i varmeudgifter.

Begge foreningerne kørte en række sager om varmespørgsmålet for boligretten (oprettet med 37-loven). - Det fremgik, af de talrige referater fra boligretten i lejerbladene fra denne tid, at der var mange måder, grundejerne kunne lave fusk på; et læs tørv kunne f.eks. påføres samtlige den pågældende grundejers ejendomme, som leveret o.l. - KH ydede også medlemmerne service med kontrol af varmeregnskaberne. Modsat DsL lagde KH stor vægt på at være på forhandlingsfod med grundejerne. ¹⁴ KH indgik f.eks. et 'fornuftsægteskab' med grundejerne, dvs. dannede et fællesudvalg, hvor problemerne kunne søges ordnet i mindelighed. ¹⁵

Lejerbevægelsen måtte naturligvis også tage kampen op mod huslejestigninger. Huslejestoppet kunne omgås af opfindsomme grundejere på forskellig vis; bl.a. kunne ejeren opsigse lejermålet (eller true med det) under henvisning til at skulle benytte det lejede selv. »Lejernyt« refererede eksempler på, hvor-

dan grundejere kunne gå fra dør til dør med en sådan opsigelse i hånden, og på den måde true lejerne til at betale en højere leje. Det var oplagt for lejerbefolkningen at organisere sig kollektivt for at imødegå den slags prisjobberi og for overhovedet at overvåge grundejernes dispositioner. Et virksomt middel, som DsL anvendte i den forbindelse, var en registrering af samtlige lejligheder i lokalforeningerne. Hver lejligheds udstyr, vedligeholdelse og pris blev påtaget et kartotekskort, hvorefter eventuelle forringelser af lejevilkårene og lejestigninger let kunne checkes.¹⁶

Det må uden tvivl regnes for et resultat af den offensive lejerbevægelses kamp, at det under 2. verdenskrig trods den katastrofale boligmangel lykkedes at forhindre grundejerne i at presse store huslejestigninger igennem.

Tabel 2: Stigning i den gennemsnitlige husleje fra 1940 til 1945 for samtlige lejligheder.

	Samtlige Lejligheder	Heraf Lejligheder med				Samtlige Lejligheder	
		2 Vær.	3 Vær.	4 Vær.	5 Vær.	med Centralvarme	uden Centralvarme
	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.	pCt.
Hovedstaden	4,2	3,9	3,9	2,8	3,9	3,2	3,3
Hovedstadens Forstæder . . .	8,4	11,9	9,5	5,0	4,0	4,3	12,5
Provinsbyerne	6,3	8,8	8,2	4,9	2,7	3,0	7,8
Provinsbyernes Forstæder . .	9,5	14,1	9,4	5,7	5,3	7,4	11,0
Bymæssige Bebyggelser	14,2	20,8	15,2	9,8	7,9	12,0	14,8
Samtl. { Summarisk Gnsnt.	4,4	6,0	6,1	2,9	1,1	2,7	5,0
Komm. { Korrigeret —	5,2	5,8	6,2	3,0	3,4	3,3	6,5

Kilde: Statistiske Meddelelser, 4. rk. 133. bd. 5. hft. s. 60.

Som andre foranstaltninger mod bolignøden under krigen krævede lejerforeningerne bl.a. en boligrationeringsordning. Denne skulle sikre at de store lejligheder blev forbeholdt børnerige familier, muliggøre opdeling af de store lejligheder, give adgang for kommunal tvangsudlejning m.m. En del bestemmelser af den art blev indført i besættelsesårene, men først efter krigen blev der gennemført en samlet »lov om boliganvisning« (1 august 1945). Denne var obligatorisk for hovedstadsområdet og frivillig for de øvrige kommuner.¹⁷ De to lejerorganisationer var iøvrigt ikke enige om, hvor omfattende en ratione-

ringsordning skulle være. DL kaldte f.eks. DsL's forslag om opdeling af de store lejligheder for »oprettelse af slumlejligheder«. ¹⁸ I 1945 fremførte DL og »Social Demokraten« dog kravet om opdeling. ¹⁹ Der var ialt 19.000 lejligheder i København på 5 værelser og derover. Desuden havde DL tilsyneladende - ialtfald indtil befrielsen - større tiltro til en frivillig boliganvisningsordning end DsL. »Den har succes, trods demagogerne i DsL's påstande om det modsatte« skrev Hans Andersen. ²⁰

Et andet krav, som lejerbevægelsen kom igennem med under krigen, var »reparationslovene«. ²¹ »Reparationslovene« løste dog ikke problemet omkring ejerens vedligeholdelsespligt. På DL's kongres i 1946 krævede en delegeret, »at ejernes vedligeholdelsespligt blev nærmere lovmæssigt præciseret, så arbejderne ikke skulle nyde deres fyraften i en lejlighed, der ligner Jerusalems ødelæggelser«. ²²

Besættelsestidens sidste år gjorde slemme afbræk i lejerarbejdet. Spærretiden, de låste fordøre og Hipo-terroren vanskeliggjorde den del af lejerarbejdet, som foregik på trappeafsætterne efter fyraften. DsL mente desuden, at de aktives engagement i »større begivenheder«, dvs. frihedskampen, svækkede interessen. ²³

Lejerbevægelsen i tiden efter befrielsen

Efter befrielsen genvandt lejerbevægelsen hurtigt sin tidligere styrke. De første par år efter krigen voksede lejerbevægelsen sig så stærk som nogensinde. Baggrunden herfor var dels bolignødens fortsat uformindskede hærgen. I 1950 var antallet af husvilde stadig så højt som 17.500 iflg. den officielle statistik. ²⁴

Dels var baggrunden den voldsomme radikalisering af arbejderklassen ved krigsafslutningen. Arbejderklassen var i offensiven. Lejerbevægelsens opsving og styrke var et moment i denne offensiv. Arbejderoffensiven pressede Socialdemokratiet over i mere radikale positioner. I en vis forstand kunne Socialdemokratiets efterkrigsprogram »Fremtidens Danmark« ses som udtryk herfor. I »Fremtidens Danmark« opstilledes som mål en årlig produktion på 25-30.000 lejligheder. Endvidere hed det, at cementfabrikker, kalk- og teglværker burde overgå til det offentlige og boligselskabernes eje i fællesskab. ²⁵

DKP stod ved krigsafslutningen stærkere end nogensinde før. Der var i arbejderklassen et formuleret krav om enhed i arbejderbevægelsen, og på DKP's initiativ indledtes der i årene omkring krigsafslutningen enhedsforhandlinger mellem Socialdemokratiet og DKP. Tilsyneladende indtog boligproblemet dog ikke nogen fremtrædende plads under enhedsforhandlingerne. ²⁶ Såfremt enhedsforhandlingerne havde ført til et positivt resultat, ville det formentlig også have fået konsekvenser for den splittede lejerbevægelse.

Som bekendt førte enhedsforhandlingerne imidlertid ikke til enhed i arbejderbevægelsen.

For DsL blev tilknytningen til DKP tydeligere efter befrielsen. Formanden Leth Mouritsen blev indvalgt i folketinget fra 1945 til 47 for DKP. Han blev DKP's boligpolitiske ordfører, og omtaltes i medlemsbladene konsekvent som »folketingsmedlem Leth Mouritsen«. Der kunne i DsL spores en stigende tendens til at vende opmærksomheden mod rigsdagen og lovgivningsspørgsmålene. De senere så kendte DKP-aktionsformer - som underskriftsindsamlinger, protestresolutioner (helst med støtte fra fagbevægelsen) o.l. - blev almindelige i DsL-regi efter krigen. Til gengæld leder man forgæves i medlemsbladene efter omtale af mere kollektive aktionsformer, som f.eks. varmeaktionerne under krigen.

I stigende grad tillagde DsL de store monopoler inden for bygge- og anlægssektoren hovedansvaret for den fortsatte bolignød.²⁷

Begge lejerorganisationer gik inthusiastisk ind i arbejdet med at formulere krav og forslag til en samlet boligløsning efter krigen. Og den offensive lejerbevægelse var utvivlsomt drivkraften bag den hidtil mest progressive danske boliglovgivning, som gennemførtes i disse år omkring krigsafslutningen. Både DL og DsL var af den mening, at den hastigt voksende lejerbevægelse indgik som en væsentlig faktor i politikernes overvejelser, da Byggestøtteleven blev vedtaget i 1946. Loven sikrede statsfinansiering af boligbyggeriet til fast lav rente, og havde som målsætning opførelse af 30.000 boliger årligt. (Reelt blev denne målsætning dog langt fra opfyldt; først i 60'erne kom boligbyggeriet op over 30.000 boliger). Byggestøtte-loven tilfredsstillede langthen DL's krav til en boligpolitisk løsning. Derimod var DsL ikke tilfreds med Byggestøtteleven. DsL's utilfredshed gjaldt bl.a. den manglende kontrol med bygge- og materialepriser. DsL ønskede desuden statslig overtagelse af alt byggeri.

Efter vedtagelsen af byggestøtteleven i 1946 koncentrerede ledelsen i DL megen energi omkring »Lejerbo« - »lejerbevægelsens eget boligselskab«. Planerne om et sådant var undfanget af Hans Andersen under besættelsen; og i sommeren 1945 kunne »Lejerbo« indvie sin første afdeling med 90 lejligheder i Lyngby.²⁹

DsL stillede sig kritisk over for 'Lejerbo-projektet'. DsL mente, at DL via Lejerbo ville komme til at indtage en dobbeltrolle: dels som lejerorganisation, dels som grundejer. Denne interessemodsatning var ikke ren og skær DsL-propaganda: Netop i Lyngby opstod der i foråret 1949 åbenlys konflikt mellem Lejerbo og den lokale DL-afdeling.³⁰ Og året efter kunne DsL under overskriften »Grundejernyt« meddele, at Lejerbo trods huslejestoppet ønskede 10% lejerforhøjelse sammesteds.³¹ DsL krævede, at Lejerbos direktør Hans Andersen fratrådte sin plads som lejerrepræsentant i boligretten.³²

I disse sidste år af 40'erne så DsL det som et mål at »kvalificere« den boligpolitiske debat. I 1950 vurderede DsL, at dette var lykkedes: »Det agitatoriske

standpunkts styrke: blot af egeninteresse at afvise tanken om lejeforhøjelse, aflæstes direkte gennem lejerbevægelsens voksende medlemstal under og efter krigen, og blev sikkert registreret af de politiske partier som en stærk advarsel mod at forhøje lejen«. De seneste års linje, hed det videre, havde heroverfor været, at afklæde grundejernes krav til skindet vha. økonomiske undersøgelser og velunderbyggede argumenter imod lejeforhøjelsernes nødvendighed.³³

Denne tiltro til det saglige arguments styrke - og modsvarende nedvurdering af den organisatoriske - var måske ikke tilfældig. Måske var der tale om en efterrationalisering fra DsL-ledelsens side: Netop i 1950 kunne man registrere den første medlemsmæssige stagnation og tilbagegang - efter at organisationen havde toppet med 37.554 medlemmer i 1948.³⁴

I takt med at arbejderoffensiven tog af, mærkede lejerbevægelsen også tilbagegangen.

Træk af udviklingen i lejerbevægelsen i efterkrigstiden

Huslejer og husvilde

Efter krigsafslutningen kom så nogle af de huslejestigninger, som krigsårenes reguleringslovgivning og offensive lejerkamp havde formået at holde i ave. Fra 1945 til 1950 steg huslejerne gennemsnitligt med 4,1% i hovedstaden, med 27,4% i hovedstadens forstæder, med 13,4% i provinsbyerne, med 17% i provinsbyernes forstæder og med 20,4% i øvrige bymæssige bebyggelser.

Husvildeproblemet forblev af betydning langt op i 1950'erne. D. 1. januar 1946 havde der været 3.811 familier (16.707 personer) under kommunal boligforsorg; i januar 1949 var tallet steget til 4.262 familier (18.631 personer); hvorefter tallet begyndte at falde så småt; i januar 1956 lå det dog stadig så højt som 3.407 familier (14.342 personer) under kommunal boligforsorg.^{1a}

Huslejestigninger og boligmangel var boligproblematikkens gammelkendte træk. Nye skulle komme til i efterkrigstiden.

Frem mod samlingen i Lejernes Landsorganisation (LLO) i 1966

Allerede i de sidste år af 40'erne erfarede DsL, at »antikommunismen« langtfra var død og begravet med befrielsessommerens rus. Således afviste borgmester Julius Hansen (København) i 1948 at medvirke ved et DsL-møde under henvisning til den kommunistiske magtovertagelse i Tjekkoslaviet.¹ Antikomunismen mærkedes også på anden vis: Samme år gjorde »Lejer-

Tillidsmanden« opmærksom på, »... at politiet sidste år viste vore gårdfester en interesse, der var en bedre sag værdig ...« Med nidkærhed og omhu lykkedes det ofte politiet at finde frem til en festdeltager, som ikke boede i den pågældende ejendom/karré; hvorefter det kunne konstateres, at festen og ølsalget reelt var offentligt og dermed ulovligt. Overskuddet konfiskeredes og formændene idømtes bøder.²

For lejerbevægelsen blev 50'erne et stagnationens årti.

For DsL's vedkommende var der tale om, at der sideløbende med den aktivitetsmæssige nedgang skete en organisatorisk omlægning i retning af en centralisering inden for foreningen. Centraliseringen indledtes allerede i slutningen af 40'erne. I »Lejerbevægelsens Årbog« fra 1956 hed det om DsL's organisatoriske forhold bl.a.: »I årene omkring 1950-51, hvor fortolkningen af loven (dvs. den nye lejelov forf.) og de mange retssager nødvendiggjorde det, koncentreredes arbejdet igennem en omlægning af distrikterne til større områder, hvis opgave det var at søge etableret distriktskontorer med juridisk og organisatorisk service ... Kontoret blev det centrale i arbejdet ... Kontakten med lokalforeningerne svækkedes ... Resultatet heraf kunne noteres igennem et antal opløste lokalforeninger ... samtidig med et stigende antal enkeltmedlemmer, der dog ikke kunne bevare status quo.«³

Den organisatoriske (og aktivitetsmæssige) forskel mellem DL og DsL udviskedes efterhånden mere og mere.

Den organiserede lejerbevægelse pressesedes over i defensiven, i takt med at liberaliseringen - dvs. udviklingen frem imod et stadigt »friere boligmarked«⁴ - vandt overhånd i den statslige boligpolitik. Essensen i dansk boligpolitik var siden begyndelsen af 50'erne 'liberalisering' - også kaldet »normalisering af boligmarkedet«.⁵ Statslåneordningen blev gradvist forringet i løbet af 50'erne; for endelig at blive ophævet ved lov i 1958. Långivningen overgik herefter til obligationsmarkedet. Den anden 'liberaliseringstendens', som også satte sig igennem fra starten af 50'erne, angik huslejeafstættelsen. I den eksisterende boligmasse blev der givet tilladelse til generelle huslejeforhøjelser i 1951, 1955, 1958, 1962 (alene ved genudlejning) og igen i 1965 - således at huslejeniveauet i det regulerede private udlejningsbyggeri i 1965 lå 90-125% over 1939-niveauet.⁶

Også inden for Socialdemokratiet kunne der konstateres en boligpolitisk ændring; en ændring, som allerede kom til udtryk i forbindelse med afviklingen af byggestøtteleven i 1958. Hvor Socialdemokratiet i årene efter krigen havde formuleret selvstændige boligpolitiske målsætninger (bl.a. en styrkelse af det almennyttige byggeri), var der i Socialdemokratiet en voksende tilbøjelighed til at betragte boligbyggeriet som en konjunkturregulator i statens økonomiske politik. - Dette forøgede naturligvis problemerne for den socialdemokratiske lejerbevægelse i DL.

Den organiserede lejerbevægelse var ikke i stand til at bremse op for udvik-

lingen i retning af et frit boligmarked. I første omgang reagerede DL ikke særlig skarpt mod liberaliseringspolitikken (statslåneordningens ophævelse i 58). Det var egentlig først følgelovgivningen, huslejeforhøjelserne i den gamle boligmasse, der fremkaldte protester.

I 1963 skrev den senere formand for LLO, Hans Halvorsen om »fejltagelsen, der blev gjort i 58. Erkendelsen heraf er langsomt kommet. Har liberaliseringen i 1958-loven ikke ført andet godt med sig, så har den givet det positive resultat, at befolkningen har fået anskuelighedsundervisning i 'liberaliseringsens vidunderligheder'.«⁷

Den socialdemokratiske lejerbevægelse stillede sig imidlertid ikke totalt afvisende over for en afvikling af huslejespændingen gennem huslejestigninger. Blot var kravet fra DL's side, at stigningerne skulle opsamles i en fond, som foreslået af boligminister Kjærboel. Sammen med de 4 øvrige socialdemokratiske interesseorganisationer udsendte DL i november 1965 et forslag til løsning af problemerne omkring huslejespændingen og nybyggeriets finansiering. Iflg. forslaget skulle der oprettes en boligfond, hvis midler skulle tilvejebringes gennem gradvise lejeforhøjelser i den eksisterende boligmasse; boligfonden skulle bruges til at financiere nybyggeriet og subsidiere de dårligst stillede.⁸

»Huslejespændingen« var sammen med problemerne for det almennyttige byggeri (udlejningsvanskeligheder og stærkt stigende finansieringsomkostninger) de to altoverskyggende problemer, som boligforliget af 1966 forsøgte at løse.⁹ Boligforliget af 1966 havde følgende ingredienser:

- en »huslejetilpasning« m.h.p. en gradvis afvikling af alle huslejerestriktioner over en 8 års periode
- en rentesikringsordning m.h.p. at sikre det almennyttige byggeri - 12.000 boliger årligt.
- en boligsikringsordning.
- mulighed for udstykning i ejerlejligheder; undtagen i det almennyttige byggeri.
- en gradvis forhøjelse af lejeværdiprocenten for ejerboliger.

Fra lejerbevægelsen side blev der protesteret imod 66-forliget. DL's afgørende kritik var, at boligfonden skulle have været oprettet m.h.p. en ekspropriation af lejestigningerne. Muligheden for ejerlejlighedsudstyknings bandede i DL's øjne vejen for en »legaliseret boligspekulation«. Ejerlejligheder havde lejerbevægelsen altid vendt sig imod.

Lejerbevægelsen kunne nu se frem til at skulle kæmpe mod alle det »frie boligmarkeds velsignelser«.

66-forliget måtte betragtes som den væsentligste forklaring på, at den splittede lejerbevægelse i efteråret 66 blev samlet i Lejernes Landsorganisation (LLO).

Der havde været sammenlægningsforhandlinger mellem DsL og DL i

1962. I DsL's pjese »Forhandling eller diktat« fra 1963 blev der gjort rede for forløbet af disse sammenlægningsforhandlinger. Tilsyneladende havde stridens kerne været uenighed om de store københavnske afdelingers repræsentation på kongressen. Fra DsL's side blev det endvidere krævet, at de to foreninger samledes på et fælles bolig- og lejerpolitisk grundlag.¹⁰

Fra DL's side havde viljen til indrømmelser været ringe under forhandlingerne. Utvivlsomt hang det sammen med, at DsL tydeligvis var på retur (faldende medlemstal).

DsL svækkedes i 1963 yderligere ved, at 6-7 københavnske lejerforeninger meldte sig ud og dannede »Lejerforeningernes Fællesråd«. Udmeldelsen blev bl.a. begrundet med utilfredshed med den stærke administrative og politiske styring fra DsL's side over for lokalforeningerne; samt at DsL-foreningerne i offentlighedens øjne til stadighed blev slået i hartkorn med DKP.¹¹

Nye sammenlægningsforhandlinger i 1966 resulterede endelig i sammenlutningen i LLO - og stort set på DL's betingelser. Dog skete der en forholdsmæssig forbedring af de store (københavnske) afdelingers repræsentation på kongressen.

Utvivlsomt lå en væsentlig del af forklaringen på sammenlægningen i 1966 i de to foreningers fælles kritik af boligpolitikken. En boligpolitik, som trængte lejerbevægelsen yderligere ud i defensiven og gjorde en samlet optræden så meget desto mere påkrævet. Hvortil kom, at de organisatoriske og aktivitetsmæssige forskelle mellem DsL og DL siden slutningen af 40'erne var blevet mere og mere udviskede. Sammenlutningen lå ikke længere så fjern, som da lejerbevægelsen var i offensiven.

»Soveby« og »ligusterkvarter«. Nye tendenser i boligudviklingen

Den nye forenede lejerbevægelse måtte virke i en tid, hvor vinden udpræget blæste imod lejerbefolkningen, og hvor ejerboligen i høj grad havde vinden i ryggen. Der blev bygget meget nyt - så meget, at Det økonomiske Råd i rapporten, »Boligmarkedet og boligbyggeriet« (fra 1970) fandt grund til at konkludere, at landet nu, måske med undtagelse af hovedstadsområdet, endelig havde »bygget sig ud af bolig mangelen« - hvormed forudsætningen for en liberalisering af boligmarkedet, iflg. »vismændene«, skulle være tilstede.¹² Sammenlignet med andre lande var boligforsyningen i Danmark absolut blandt de bedste.¹³

Det mægtige boligbyggeri var en del af den generelle proces, som afgørende omformede det danske samfund i perioden fra 1960 og frem. I storbyernes forstæder og udkantsområder tonede boligblokkene frem, i form af højt og ofte fantasifuldt elementbyggeri. Nær de centrale trafikforbindelser placeredes butikcentre, almindens mange små detailforretninger i de ældre bolig-

kvarterer led »butiksdøden«. I andre forstadskommuner og rundt om provinsbyerne skød de gulstensbyggede parcelhuse frem. »Soveby« og »ligusterkvarterer« kunne være en passende overskrift på disse års boligmæssige udvikling. Den fysiske omformning af det danske samfund var iøjnefaldende i disse år, hvor samtidig interessen modsætningen mellem ejere og lejere blev fremtrædende i den politiske debat. Erhard Jakobsens Centrum-Demokrater, som kom ind i Folketinget i 1973, gjorde parcelhusejernes sag til sit partis mærkesag, sammen med privatbilen!

Ejerboligen, i form af énfamilie-parcelhuset, var i vælten. »Fra 1955 til 1970 voksede enfamiliehusenes andel af de samlede boliger fra 31 til 41 pct.«¹⁴ Tendensen fortsatte op igennem 1970'erne. Det florerende parcelhusbyggeris modstykke var stigende vanskeligheder for udlejningsbyggeriet. Lejerne i det private udlejningsbyggeri havde hurtigt mærket virkningerne af 1966-forliget i form af stigende huslejeudgifter. Umiddelbart havde det almennyttige boligbyggeri nydt godt af 1966-forliget. Men snart, første gang i 1971, begyndte vanskelighederne at melde sig, i form af udlejningsvanskeligheder. I den betænkning, som en arbejdsgruppe under boligministeriet udsendte i 1972, fremhævedes bl.a. den stærke prisudvikling i byggesektoren som en årsag til vanskelighederne.¹⁵ For den almindelige lønmodtager blev tiden efter 1966 en periode, hvor bolig- og varmeudgifter beslaglagde en stigende andel af den disponible indkomst.¹⁶

Der var således nok af udfordringer og opgaver at tage fat på for den nys forenede lejerbevægelse.

LLO og boligpolitikken, 1966-1978

Fra stiftelsen i 1966 opstillede LLO 2 arbejdsområder for lejerbevægelsen:

»Lejernes Landsorganisations mange foreninger og afdelinger hjælper medlemmerne med de konkrete problemer, der kan opstå, når man bor til leje. Men da ingen er i stand til at hjælpe mere end lovgivningen giver mulighed for, er det Lejernes Landsorganisations hovedopgave at søge at forbedre boliglovene.«¹⁷

Lokalt lå LLO-afdelingernes hovedopgave i et omfattende retshjælpsarbejde, hvor igennem foreningen hjalp lejerne med at håndhæve de rettigheder, som boligloven gav.

På landsplan så LLO det som sin hovedopgave - »med alle demokratiske midler« - at få indflydelse på lovgivningen for der igennem at forbedre lejerbefolkningens retslige og økonomiske vilkår. Dette sidste betragtede LLO som sin hovedopgave. Men bestræbelserne på at få indflydelse på boligpolitikken var en svær opgave i en tid, som var præget af en stigende liberalisering på boligmarkedet. Resultaterne blev da heller ikke til at prale af.

To af LLO's mærkesager gik på vedligeholdelsesspørgsmålet og beboerdemokrati.

Under parolen: »Vi vil bo godt. - Vi betaler for det!« slog LLO til lyd for, at de midler, som i henhold til 66-forliget skulle henlægges til vedligeholdelseskonti, også blev brugt efter forskrifterne. Lejerne havde ret til at gennemgå kontoen en gang årligt og kræve pengene anvendt, samt mere til, hvis det var nødvendigt for en rimelig standard. Resultatet af denne kampagne kunne et par år senere gøres op til, at udlejerne fra 1. jan. 1971 var forpligtet til at fremsende genpart af vedligeholdelseskontoens regnskab til lejerne.¹⁸

»Beboerdemokrati« blev fra 1969 en af LLO's hovedparoler - en parole, som i »Bolignyt« kunne lanceres så bombastisk som: »afskaf ejendomsretten til udlejningsejendomme!«¹⁹

I 1971 indgik LLO i forhandlinger med Grundejerforeningen om beboerdemokrati. Det skete på opfordring af den nytiltrådte socialdemokratiske boligminister Helge Nielsen. Forhandlingerne sluttede i 1973 med et »skitseforlig«, som lagde op til en ny lejelovgivning generelt. Det var lykkedes LLO at få grundejerne til at give afkald på en del af ejendomsretten, hed det i »Bolignyt«. Elementerne i dette beboerdemokrati var: beskyttelse mod opsigelse, fri bytteret (i ejendomme med over 24 lejligheder) og valg af beboerrepræsentanter (i ejendomme med mere end 12 lejemål). LLO's modydelse til grundejerne var den »omkostningsbestemte husleje«.

Grundejerne gav: de gav lejerne ret til at blive orienteret, hørt og taget med på råd. Grundejerne tog: de tog den omkostningsbestemte husleje. Og grundejerne løb: de løb fra det hele, da Fremskridtsfolkene og Centrumdemokraterne kom stærkt repræsenteret ind i folketinget med de gamle partiers »katastrofevalg« i december 73.

Ikke desto mindre indgik væsentlige dele af »skitseforliget« i 1974/75-boliglovene. Hovedpunkterne heri var:

- øget selvfinansiering af det almennyttige byggeri via landsbyggefonden.
- nedsættelse af det almennyttiges byggeris årlige kvote fra 12.000 til max. 8000 boliger.
- omkostningsbestemt husleje i den private udlejningsmasse.
- regler for beboerdemokrati m.m.

LLO fik »beboerdemokratiet« og »den omkostningsbestemte husleje«! Med »skitseforliget« i 73 havde LLO accepteret begge dele. LLO's bestræbelser på at få indflydelse på den statslige boligpolitik blev ikke i denne omgang den store succes. LLO's accept af den omkostningsbestemte husleje udviklede sig til et sandt trauma for LLO-ledelsen. Med 74/75-forliget var der taget endnu et skridt i retning af det »frie boligmarked«. En prisspiral var blevet indført med den omkostningsbestemte husleje. En stikprøveundersøgelse (foretaget af boligministeriet i 1975) viste huslejestigninger på gennemsnitlig 42% pr. lejemål.²⁰

»Miniboligforliget« i 1976 betød fornyede muligheder for ejerlejlighedsudstyknings af størstedelen af den bestående private udlejningsmasse. Blot skulle nogle minimale »kvalitetskrav« opfyldes. I »miniboligforliget« lå endvidere, at lejerne i ejendomme med mere end 8 lejemål skulle have tilbud om at overtage ejendommen på andelsbasis (til handelsprisen + 25%), inden udstykning kunne finde sted.

Under folketingsdebatten gav socialdemokraten Winnie Russel udtryk for den opfattelse, »at andelsboligtanken og det kollektive eje vil få en renaissance«; blot lejerne forstod at udnytte mulighederne i loven. Venstremanden Peter Brixtofte havde en anden vurdering: »... med disse lovforslags vedtagelse vil der åbnes mulighed for, at flere hundredetusinder familier efterhånden vil få mulighed for at eje deres egen bolig. Det er Venstres målsætning, og den målsætning opfylder man med dette forlig«. ²¹ Allerede i løbet af det første år efter lovens vedtagelse blev der udstykket ca. 35.000 nye ejerlejligheder. Med »miniboligforliget« havde Socialdemokratiet taget endnu et stort skridt i retning af at acceptere de borgerliges liberaliseringsbestræbelser på boligområdet.

For den socialdemokratiske dominerede lejerbevægelse, som havde set det som en hovedopgave at fastholde Socialdemokratiet på den »rene« socialdemokratiske boligpolitik, måtte Socialdemokratiets defensive accept af »liberaliseringen« stå som et meget trist monument over LLO's forsøg på at præge boligpolitikken.

En offensiv reformistisk boligpolitik

Efter 10 års virke for at forbedre lejerbefolkningens retslige og økonomiske stilling via lovgivningen havde LLO kun beskedne resultater at holde frem - og så var der det med »den omkostningsbestemte husleje«! Fra 1976 og fremefter begyndte LLO noget stærkere at markere en alternativ reformistisk boligpolitik. Dette må betragtes (og forstås) som en reaktion på to forhold: for det første LLO's egne »dårlige« erfaringer m.h.t. at presse lejerbefolkningens interesser igennem i den statslige boligpolitik; for det andet presset fra basis - dels fra LLO's egen medlemsskare og dels fra den »nye« beboerbevægelse, som gik uden om LLO og som lå uden for den socialdemokratiske lejerbevægelses kontrol.

På »Boligselskabernes Landsforening«s konference i april 1976 oprettedes BL's koordinationsudvalg. Formålet var at samle og koordinere lejerprotesterne; samt desuden at skabe en offentlig debat om lejerbevægelsens krav til en langsigtet boligpolitik. ²²

De socialdemokratiske krav til en sådan langsigtet boligpolitik blev fremlagt i den »boligpolitiske hvidbog«: »En solidarisk boligpolitik«, som udsendtes i 1977. I forordet til denne »hvidbog« - som var udarbejdet af: LO, Bolig-

selskabernes Landsforening, LLO, Det kooperative Fællesforbund og Arbejderbevægelsens Erhvervsråd - hed det bl.a.:

»Målet for en solidarisk boligpolitik må være aktivt at medvirke til at bedre levevilkår for de økonomisk svage samfundsgrupper, Det skal være overkommeligt for alle at bo i en lejlighed efter familiens behov.

Ejendomsretten til eget hus skal ikke angribes. Derimod må man fjerne de uligheder, der er skabt til ugunst for lejerne og til skade for de sidst tilkomne på boligmarkedet, både i ejet og lejet bolig.

Af hensyn til beskæftigelsen og samfundsøkonomien må boligbyggeriet styres ind i varig og stabil byggerytme på et niveau, som imødekommer de langsigtede behov for nybyggeri. Dette indebærer, at samfundet til en overkommelig pris må sikre en stabil årlig produktion for de kommende år på mindst 40.000 boliger.

Hvis byggeriets vilkår helt overlades til kræfternes frie spil, vil de nuværende skævheder til stadighed forstærkes, boligpolitikens sociale mål forsørges og de helt urationelle svingninger i beskæftigelsen og byggeaktiviteten fortsætte.

De sidste 20 års boligpolitiske udvikling har været en bekæftelse heraf²³

Den nye beboerbevægelse

Ved siden af og udenom denne mere offensive reformistiske tendens tegnede der sig fra 1976 andre stadig stærkere bevægelser i bolig- og lejerkampen:

Det var for det første huslejeaktionerne i højrentebyggeriet. 1. april 1976 indledtes Galgebakkens huslejeboycot. Aktionen kom til at løbe i godt 2 år! Sidenhen fulgte en række andre aktioner inden for højrentebyggeriet.²⁴

Fra disse aktioner udgik initiativer til en organisatorisk og politisk samling af lejerkampen. 2 organiseringer opstod i 1976:

- I foråret 1976 blev »Boligaktion 76« dannet. Bag »Boligaktion 76« stod en række organisationer: bl.a. »Byggefagenes Samvirke«, »Faglig Ungdom« og DUS. Grundlaget var følgende 6 hovedkrav til boligpolitikken: 1) stop for huslestigninger, 2) stop for jordspekulation, 3) stop for salg af ejerlejligheder, 4) statsfinansiering af boligbyggeriet, 5) kollegiebyggeriet øges, og 6) vedligeholdelsesarbejde skal sættes igang.²⁵

- På den »Lejeraktionskonference« i oktober 1976, som en række aktionerende byggerier, bl.a. Galgebakken indkaldte til, blev der nedsat et sekretariat, »Lejeraktion«; målet var at udbrede og koordinere højrenteaktionerne, samt diskutere lejernes krav til en samlet løsning af højrentebyggeriets problemer. Perspektivet var en landsomfattende højrentebevægelse. Det politiske parolegrundlag var krav om fastfrysning af huslejen, statsfinansiering, stop for udstykning og salg af ejerlejligheder m.v. Hovedparolen var: »De laver lønstop - Du laver huslejestop«.²⁶

For det andet var der også fra 1976/77 tale om et opsving i beboerkampen i den gamle boligmasse. Blandt de største og mest kendte af beboerkampene i den gamle boligmasse hørte kampene i Godsbanegade og Todesgade (i København); i Århus var det bl.a. kampen i Ny Munkegade 89, og i Randers Borggården. Under disse boligkampe markerede den »nye beboerbevægelse« sig som en anden form for organiseringen af lejerkampen end den som den etablerede lejerbevægelse i LLO repræsenterede.²⁷

Starten på den nye beboerbevægelse var knyttet sammen med bevægelserne i slutningen af 60'erne: »ungdomsoprøret« m.v. og selvfølgelig »slumstormerbevægelsen«. I starten af 70'erne gik dele af disse bevægelser over i en egentlig organisering i beboergrupper. Opsvinget i beboerbevægelsens kampe fra 1976 var tæt forbundet med udviklingen i den statslige boligpolitik (sådan som den er skitseret ovenfor).²⁸ Kampområderne var først og fremmest mod »fupmoderniseringer« og ejerlejlighedsudstykninger - »ejereren vil sælge - vi lejer« - for »sociale saneringer« og »beboerstyrede moderniseringer«.²⁹

Udover de lokalt organiserede »beboeraktioner« eksisterede i København »Fælleskoordineringen af Københavnske Beboerforeninger«, og i 1976 stiftedes på initiativ af Nørrebro Beboeraktion »Samarbejdsudvalget mod ejerlejligheder« (SME).

Kendetegnende for den nye beboerbevægelse var i sammenligning med den etablerede: dels at den tog andre opgaver op end dem, der direkte gik på ejerlejer forholdet; dels at den ikke afholdt sig fra at tage 'udenomsparlamentariske' metoder i brug; og dels at den lagde store vægt på en høj aktivitet i medlemsbasis.³⁰

Inden for LLO var der imidlertid også lokalafdelinger, som tog den nye beboerbevægelses principper og metoder til sig; f.eks. Vesterbro Lejerforening i København, og Randers Lejerforening.

LLO mærkede radikaleringen af boligkampen i form af en opposition blandt medlemmerne mod den traditionelle form at føre lejerkamp på: nemlig som en interesseorganisation, der på systemets betingelser satte hele sin lid til de »saglige argumenters« kraft i en forhandling med modparten, grundejerne og staten - uden en aktiv mobilisering af medlemmerne mod den førte boligpolitik. LLO's holdning til den nye beboerbevægelses metoder (inden for og uden for LLO's egne rækker) har imidlertid røbet en blanding af både sympati/forståelse og afstandtagen; f.eks. som det kom til udtryk i en udtalelse af Hans Halvorsen efter LLO's landsmøde i oktober 78: »Selvom jeg stadigvæk foretrækker at forhandle, så må en lejerorganisation arbejde på lejernes præmisser, hvis der er flertal for det i et område«.³¹ Men den herskende opfattelse i LLO var nok den, som Per Laursen lagde frem i »Bolignyt« i juni 78 - med tydelig adresse til Randersafdelingen:

»Vi må ikke tage aktionsformer i anvendelse, der er så avancerede, at vi mister bredden i vor organisation og dermed risikerer at blive en lille sekterisk gruppe.

Vi skal holde fanen højt, nemlig den fane hvorpå der står: Lejernes Landsorganisation er tværpolitisk. Vi skal ikke være halehæng til noget som helst parti, og vi skal heller ikke være en organisation, der misbruges som platform for politiske synspunkter, eller som platform for politiske 'charlataner'. Den tillid, man får som formand eller som bestyrelsesmedlem i en lejerforening, forpligter dels over for medlemmerne i foreningen, men også over for den lejerbevægelse, man er med i.«³²

Siden er Per Laursen blevet ny landsformand for LLO. I hans tid må den organiserede lejerbevægelse i LLO siges at have befæstet sin position som den samlende repræsentant for lejerbevægelsen herhjemme.

Der er gennemført flere revisioner af ejerlejlighedslovgivningen, hvorigennem der er sket indskrænkninger i adgangen til ejerlejlighedsudstykningsret. De forudgående års aktive lejerkamp har således gjort deres virkning.

De nye beboerbevægelser har i de seneste år været inde i en stagnationsperiode.

I 80'erne har BZ'erne genoplivet slumstormerbevægelsens gamle aktionsmidler, først og fremmest husbesættelserne. Efter 'Byggeren' startede husbesættelserne for alvor med kampen om 'Abel-Kathrine ungdomshuset'. Siden har der været flere aktioner, deriblandt det berømmelige slag om Allotria.

Sammenfatning: Hovedtræk af den danske lejerbevægelses udvikling i det 20. århundrede

Den danske lejerbevægelses udvikling i det 20. årh. har haft to knudepunkter: de to krigs- og efterkrigssituationer - to perioder, som også har været knudepunkter i klassekampens historie herhjemme i det hele taget. Lejerkampen og lejerbevægelsens udvikling må betragtes som et moment i klassekampens udvikling generelt i Danmark. Det var to perioder med skærpede klassekonflikter og -kampe i samfundet; med arbejderne som den offensive part. Som et led i disse tilspidsede klassekampe tog lejerkampen til i styrke; og det førte til opsving for den organiserede lejerbevægelse.

I begge disse krigssituationer forringedes folks boligforhold afgørende. En væsentlig årsag hertil var i begge tilfælde, at boligbyggeriet stagnerede eller gik helt i stå; hvortil også kom vanskeligheder med brændselsforsyningen. Der opstod en bolig mangelsituation, som grundejerne forsøgte at presse og udnytte til det yderste.

Boligproblemet havde i begge krigssituationer en umiskendelig klassekarakter. Hvor der for middelstand og overklasse var tale om mere pressede boligforhold, var arbejderbefolkningen udsat for regulær bolignød!

Der lå i disse års forringelser af boligforholdene en kraftig tilskyndelse til en organisering af lejerne mod de ellers egenmægtige grundejere. Kampen måtte i første omgang være en defensiv kamp og modstand mod grundejernes udnyttelse af situationen.

Samtidig må man huske på, at der i begge de to krigssituationer gennemførtes en statslig reguleringspolitik på boligområdet. Den organiserede lejerbevægelse fik dermed en lovgivning og offentlige retsinstanser at henholde sig til, hvorigennem de kunne søge at beskytte og varetage lejernes interesser.

Boligproblemet klassekarakter satte også sit præg på lejerorganiseringen. Omkring 1. verdenskrig stod den proletariske »Lejernes Væm« (og lejerforeningerne i tilknytning hertil) over for den moderate borgerlige DSdL. Den proletariske lejerbevægelses kamp- og organisationsformer knyttede an til den offensive bevægelse i arbejderklassen. Den støttede denne offensiv; dens gennemslag stod og faldt med denne. Det var den proletariske del af lejerbevægelsen, der satsede på de kollektive aktioner, basisarbejdet og offentlige arrangementer osv; samtidig med at den førte forhandlinger med kommunen og sager for huslejenævnene.

Heroverfor stod den borgerlige del af bevægelsen, der holdt sig til de legalistiske metoder: retshjælpen og forhandlinger med politikerne, med stat og kommune. Den »legalistiske« form for lejerkamp måtte i sagens natur være stærkt bundet op på eksistensen af en progressiv statslig reguleringspolitik på boligområdet.

I ingen af de to efterkrigsperioder lykkedes det den organiserede lejerbevægelse at fastholde den mere progressive statslige reguleringspolitik fra krigsårene. Utvivlsomt måtte det ses i sammenhæng med, at klassekampen gled ind i mere rolige vande. Der var ingen offensiv lejerbefolkning, der var rede til at tage den aktive kamp på boligen.

Ved 2. verdenskrig havde begge de to fløje inden for lejerbevægelsen deres rod i arbejderbevægelsen. Splittelsen i lejerbevægelsen gik da på de samme leder som inden for den øvrige (faglige og politiske) arbejderbevægelse: skellet mellem socialdemokrater og kommunister. Trods lejerbevægelsens klare (arbejder)klassepræg gik skillelinjerne mellem de to fløje i lejerbevægelsen også i disse år på nogle af de samme punkter som ved 1. verdenskrig.

DsL kørte den mere radikale kamplinje i krigsårenes defensivt betonedede kamp. DsL formulerede de mere offensive lejerkrav ved krigsafslutningen. Organisatorisk stod den på en decentraliseret struktur med tyngdepunktet ude i de lokale foreninger. Den var en del af arbejderoffensiven i disse år.

Heroverfor repræsenterede DL den mere traditionelle interesseorganisation. Man gik forhandlingsvejen - både i forholdet til grundejerne og de politiske myndigheder - og ikke aktionsvejen.

Fra slutningen af 40'erne udviskedes de organisatoriske og aktivitetsmæssige forskelle mellem de to foreninger mere og mere. Blot var kommunisterne i DsL overbevist om, at de »kvalificerede« den boligpolitiske debat (i kraft af deres antimonopolistiske strategi). Ved sammenslutningen i 1966 var DsL den svage og DL den stærke part. LLO blev reelt en af de 5 store socialdemo-

kratiske interesseorganisationer - trods dens proklamerede tværpolitiske karakter.

Fra 50erne pressedes lejerbevægelsen over i defensiven, efterhånden som »liberaliseringen« satte sig igennem i den statslige boligpolitik. Lejerbevægelsens politiske mærkesager led en trang skæbne i den politiske mølle. Lejerbevægelsens bestræbelser på at præge den statslige boligpolitik kastede kun beskedne resultater af sig. Lejerbevægelsens socialdemokratiske bindinger kunne være en problematisk sag - fordi det var en binding til et parti, der i stigende grad havde opgivet tidligere proklamerede selvstændige boligpolitiske målsætninger og erstattet dem med forestillinger om goderne ved et »frit boligmarked«. Det var »goder«, som lejerbefolkningen fik et mere og mere negativt syn på.

Under krisen i 70erne antog lejernes protester en mere omfattende karakter. 70ernes nye »beboerbevægelse« - både bevægelsen inden for højrentebyggeriet og kampene inden for den gamle boligmasse - genoplivede kamp- og organisationsformer fra tidligere tiders radikale lejerbevægelse.

Kampen om boligen er kørt videre i 80erne. Men det er som om boligproblematikken og boligkampen i nogen grad har ændret karakter. Boligproblematikken er i høj grad blevet koblet sammen med problemerne omkring lokalplanlægning og byudvikling i bred forstand, og den er i højere grad blevet forbundet med alle de af den langvarige økonomiske krise affødte sociale problemer og dens »forværring af de fysiske, sociale og økonomiske rammer for dagligheden«, som der stod i en artikel i »Politisk Revy« (fra oktober 1981), hvori der blev slået til lyd for en ny »Bybevægelse NU«.

Lavindkomstkommissionen har i sin endelige betænkning fremhævet boligproblemet som ét element i lavindkomstproblematikken. Det påpeges, »at det danske boligmarked ikke fungerer således, at alle får en god og moderne bolig. Især ser det ud til, at lavindkomstfamilier, arbejderfamilier og enlige med børn har vanskeligt ved at opnå tilfredsstillende boligforhold. Det er endvidere blevet vist, hvorledes netop disse gruppers placering i den dårligste - og hyppigere end andre grupper også i den lejede - del af boligmassen har afgørende betydning for familiernes samlede økonomiske forhold.

Den samlede virkning af boligmarkedet og boligfordelingen ser således ud til at have en fordelingseffekt til fordel for de bedst stillede.«

De (familier), som i særlig grad har de boligmæssige problemer helt tæt ind på livet, er samtidig de (familier), som i forvejen på mange andre områder er svagt stillet og uden stærke påvirkningsmuligheder. - De unges boligaktioner i de seneste år kunne for så vidt ses som udtryk for det samme forhold. For dem er boligforholdene ét problem, som er uløseligt forbundet med de andre af krisen affødte problemer, så som ungdomsarbejdsløsheden og de manglende uddannelsesmuligheder etc.

Boligproblemerne eksisterer stadig, men krisen har vanskeliggjort betingel-

serne for en aktiv boligkamp. Også lejerbevægelsen og lejerkampen har mærket de ændrede politiske og økonomiske konjunkturer.

Noter

Lejerbevægelsens første opsving omkring 1. verdenskrig

1. her fra »Christian Christensen og den danske syndikalisme«, ved Carl Heinrich Petersen (red.) m.fl. Århus 1979, bd. 2, s. 377 (fra »Solidaritet« d. 6/4 1918).
2. generelt om boligforholdene, se »Betænkning fra Boligkommissionen af 1916«, C. V. Bramsnæs, »Nogle statistiske oplysninger om boligforholdene i Danmarks byer« (1916), K. Vedel-Petersen, »Københavns kommune i årene 1914-21« (Kbh. 1931) og H. V. Rygner, »Bolignøden i danske købstæder« (1919), de to sidste specielt om husvildeproblemet.
3. »Rigsdagstidende«, 1915/16, Folketingets Forhandlinger, sp. 4464-66.
4. ibid. 1. beh. sp. 4513.
5. »Betænkning fra Boligkommissionen af 1916«, betænkning 4 (1919), s. 26-27.
6. Poul Rasmussen, »Kunstig Bolignød«, Kbh. 1922, s. 3.
- 6.a. Antallet af husvilde under kommunal boligforsorg er opgjort i »Statistisk Aarboeg for København og Frederiksberg«, udg. af Københavns Statistiske Kontor, 1920/Kbh. 1921, s. 105 og 1922/Kbh. 1923, s. 113.
7. »Arbejdet« 1920, d. 21/4, 22/4 og 23/4.
8. »Solidaritet« 1920, d. 27/4, »Under socialdemokratisk styre«.
9. jvf. tabel III. og Poul Rasmussen, op.cit. s. 27.
10. Åge Schmidt, »Vi kan og vi bør afskaffe bolignøden«, Århus april 1920, s. 20.
11. »Lejernes Værn« nr. 1/juli 1920.
12. ibid. nr. 3/sept. 1920.
13. ibid. nr. 1/juli 1920.
14. ibid. nr. 2/aug. 1920.
15. »Arbejdet« d. 23/4 1920.
16. ibid. d. 24/4; samlgn. iøvrigt kongresbeslutningen om boligspørgsmålet d. 9/11 1920 ibid.
17. »Lejernes Værn« nr. 3/sept. 1920 og »Arbejdet« 9/9 og 10/9 1920.
18. »Arbejdet« 1920 d. 20/10; »Lejernes Værn« nr. 3 og nr. 4/1920.
19. »Lejernes Værn« nr. 3/sept. 1920.
20. »Arbejdet« 1920 d. 31/10, 2/11, 4/11, 5/11, 6/11, 7/11, 10/11, 12/11, 13/11, 14/11, 16/11, 17/11, 18/11, 20/11, 23/11 o.fl.
21. »Lejernes Værn« nr. 5/juni 1921; iøvrigt: »Solidaritet« 1921 d. 4/1, 6/1, 16/1, 1/2 og 9/2.
22. »Solidaritet« 1921 d. 17/6.

23. Eksempelvis »Arbejdet« 1920 d. 8/8, 11/8 og 15/8; »Lejernes Værn« nr. 2 og 3 1920.
24. Eksempelvis »Solidaritet« 1921 d. 12/2, 28/5, 17/6, 22/6 m.fl.
25. »Vor Bolig« nr. 1/10. maj 1920.
26. ibid.
27. ibid nr. 2/15. juni 1920.
28. ibid. nr. 4/aug-sept. 1920.
29. jvf. resolutionerne fra sendemandsmødet.
30. »Arbejdet« 1920 d. 19/8.

»Mellem to verdenskrige«

1. Finn T. B. Friis »Økonomiske og sociale forhold 1920-1939« i Schultz Danmarkshistorie bd. VI Kbh. 1943, s. 418.
2. ibid. s. 422 f.
3. »Nyere Boligstatistik« i »Socialt Tidsskrift« IV årg. 4. nr. april 1928, s. 138.
4. Finn T. B. Friis loc.cit. s. 422-23.
- 4.a. Huslejestigninger 1916-30, i Statistiske Meddelelser 4. rk. 89. bd. 5. hft. s. 228.
5. Hans Andersen »Som vi bor« nr. 1/1967.
- 6.a. Antal husvilde iflg. »Statistisk Aar bog for København og Frederiksberg« 1926 og 1927.
6. »Social-Demokraten« forsiden d. 28/5 1927.
7. Fr. Mehlsen »De hjemløses tog« 1928 s. 5.
8. citatet fra »2 værelser straks« s. 41.
9. omtalt i DsdI's protokol, her hentet fra »Boligkampens organisering« s. 52.
10. »Lejernyt« nr. 10/1942.
11. ibid. nr. 2/1940.
12. »Lejertillidsmanden« nr. 4/1942.
13. »Lejernyt« nr. 2/1941.
14. »Lejerbevægelsens Årbog« 1949, s. 44.

»Lejerbevægelsens andet opsving omkring 2. verdenskrig«.

1. Sigurd Jensen »Levevilkår under Besættelsen« Kbh. 1971, s. 191.
2. »Lejeren« udg. DsL centraldistrikt nr. 1/43.
- 3.a. Huslejestigninger 1940-43, i Statistiske Efterretninger 1944, s. 50. Jvf. iøvrigt Statistiske Meddelelser 4. rk. 133. bd. 5. hft. for huslejestigningerne 1940-45.
- 3.b. Antal husvilde under kommunal boligforsorg opgjort løbende i Statistiske Efterretninger 1943 ff.
- 3.c. »Lejernyt« nr. 1/1942.

4. Hans Jørn Nielsen »Besættelse og Befrielse« Modtryk 1977, s. 69. (Om arbejderlisterne generelt s. 67 ff.)
5. »Huslejereren« (Odense) nr. 1/46.
6. uoff. manus. om lejerbrev. ved Hans Halvorsen, citeret fra »Boligkampens Organisering« v. Annette Birch m.fl. RUC maj 79, s. 58.
7. »Lejerbevægelsens Årbog« 1942, s. 70.
8. citeret fra »Boligkampens Organisering« s. 68.
- 8.a. »Lejernyt« nr. 11-12/44.
9. »Huslejerbladet« nr. 2/1942.
10. »Lejertillidsmanden« nr. 2/sept. 42.
11. »Lejerbevægelsens Årbog« 1943, s. 7.
12. »Som vi bor« nr. 3/67.
13. »Lejertillidsmanden« nr. 1/41.
 Baggrunden for disse konflikter var, at mange husejere i årene forud havde set deres fordel i at indgå aftaler med lejerne om fast pris for varmforsyningen.
14. »Som vi bor« nr. 1/67.
15. ibid.
16. »Lejertillidsmanden« nr. 7/41.
17. »Huslejereren« (Odense) nr. 2/1945.
18. »Lejernyt« nr. 5, 6, 7 og 8/1944.
19. »Lejertillidsmanden« nr. 11/45.
20. »Lejernyt« juli 46.
21. »Som vi bor« nr. 1/67.
22. »Lejernyt« juli 46.
23. »Lejertillidsmanden« 11/45.
24. »Lejerbevægelsens Årbog« 1951, s. 58.
25. se hertil »En Bygning vi rejser« Kbh. 1955, bd. 3, s. 270-2.
26. se hertil Mogens Nielsen »Socialdemokratiet og enheden i arbejderbevægelsen 1943-45« Kbh. 1978; se SD's udkast til samlingsprogram (passagen vedr. byggeriet) i Mogens Nielsen »Enhed i arbejderbevægelsen« Fremad 1973, s. 39 f.
27. se. f.eks. »Huslejereren« (Odense) nr. 1/48.
29. »Lejernyt« juli 45.
30. »Lejernyt« marts 49.
31. »Huslejereren« (Odense) nr. 2 og 3/1950.
32. »Lejernyt« maj 49.

33. »Lejertillidsmanden« nr. 17/1950.
34. »Lejerbevægelsens Årbog« 1949; se også organisationsstatistik i »Boligkampens Organisering« s. 357-58.

Træk af udviklingen i lejerbevægelsen i efterkrigstiden

- 1.a. Antal husvilde opgjort løbende i Statistiske Efterretninger og huslejestigninger i Statistiske Meddelelser 4. rk. 149. bd. 3. hft. s. 70.
1. »Huslejerbladet« nr. 1/1948.
2. »Lejer-Tillidsmanden« nr. 15/48.
3. »Lejerbevægelsens Årbog« 1956.
4. til begrebet 'frit boligmarked', se f.eks. Jens V. Svendsen »Dansk boligpolitik og krisen« Modtryk 1977, kap. 5, s. 58 ff.
5. jvf. Peter Wendt »Byggeri og boligforhold« København 1976, s. 80 ff.
6. ibid. s. 80.
7. »Løn & Virke« nr. 24/1963.
8. J. O. Kragh & K. B. Andersen »Kamp og fornyelse« Fremad 1971, s. 302.
9. jvf. Peter Wendt, op.cit. s. 81.
10. »Forhandling eller diktat« DsL 1963.
11. »Boligkampens organisering« s. 117 ff. Generelt til sammenlægningsforhandlingerne se sammesteds s. 112 ff.
12. gengivet i Svend Aage Hansen & Ingrid Henriksen, »Velfærdsstaten 1940-78«, Dansk social historie bd. 7, Kbh. 1980, s. 183.
13. jvf. »Housing situation in the ECE countries around 1970«, FN 1978«, her efter Hans Skifter Andersen & Jens Bonke, »Boligsektorens fordelingsmæssige virkninger. « I: Boligmarkedet Arbejdsnotat 9, Lavindkomstkommissionens sekretariat og Statens Byggeforskningsinstitut 1980, s. 26.
14. Svend Aage Hansen & Ingrid Henriksen, op. cit. s. 185 og Hans Skifter Andersen & Jens Bonke, op. cit. s. 28.
15. »Betænkning vedrørende det almennyttige byggeris priser, standard, og udlejningsvanskeligheder«, Boligministeriet 1972.
16. jvf. Hans Skifter Andersen & Jens Bonke, op.cit. s. 35.
17. pjecen »Din Bolig« (udat), udg. af LLO.
18. »Bolignyt« nr. 4/1970.
19. ibid. nr. 3/1971.
20. Wendt, op.cit. s. 92.
21. »Folketingstidende« 1975/1976, sp. 6051.
22. Bente Adler Hansen m.fl. »Boligpolitisk Hvidbog for Lejerbevægelsen i højrentebyggeriet«, Roskilde 1978, s. 75.

23. »En solidarisk boligpolitik« Kbh. 1977.
24. Bente Adler Hansen, op.cit. s. 27-49.
25. Bente Adler Hansen, m.fl., op.cit. s. 74-75.
26. VS-Bulletin 188, nov. 1978, s. 21.
27. Af de mere kendte pjecer om beboerkampene kunne nævnes: Kent Mikkelsen & Erik Stær-feldt, »Ejeren vil sælge - vi lejer«, Århus 1978; »Godsbanegade - et stop for ejerlejligheder«, Beboertryk, Kbh. 1978; Klaus Slavensky, »Dagbogsblade fra Godsbanegade« 1977; Knud Mahler Jensen m.fl. »Borggården - en boligkamp i provinsen«, Fagtryk 76.
28. se hertil f.eks. Karen Ingrid Schultz, »Krisen og beboerbevægelserne«, Aurora Kbh. 1977, s. 44; »Beboerbevægelsen i Århus. Erfaringer fra Beboerbevægelsen i Århus. En Håndbog i Beboerarbejde«, Århus 1979, s. 25 ff.
29. jvf. Karen Ingrid Schultz, op.cit. s. 132.
30. i »Boligkampens Organisering«, s. 237-323 findes en grundig gennemgang af den køben-havnske beboerbevægelse.
31. »Berlingske Tidende« d. 17/10 1978.
32. »Bolignyt« nr. 2/1978.

Summary

Tenants' Struggle - Tenants' Organisation

In the 1970s the housing struggle was intensified in Denmark and new forms of actions were introduced by a new movement of tenants which had developed side by side with the old Social Democratic organisation of tenants in »The National Union of Tenants«. This article is a historical review of the development of the tenants' movement in Denmark in the 20th century, and its purpose is to outline the historical background for the struggle of the 1970s.

It is an attempt to give a historical account of the tenants' movement and the housing struggle in Denmark in this century.

The two war-periods are of special importance. During the wars housing-problems assumed a more acute character and it assumed a more direct class-character. Working people and other people of limited means were confronted with rising rents and a shortage of housing. Many were thrown out of their flats. Many had to live in small overcrowded one or two room flats.

Under such circumstances the first proletarian tenants' organisation, and also the first bourgeois organisation of tenants developed during the first World War. While the proletarian organisation, »The Tenants' Defence«, took more radical action, such as rent-strikes, the bourgeois organisation, »The Union of Tenants' Associations in Denmark«, turned to more legal methods for safeguarding the tenants against excessive rises of rent. All through the history of the Danish tenants' movement we continuously find the two coexisting forms of action: the activist and the legalistic.

During the interwar-years the tenants' movement was on the defensive. The proletarian organisation disappeared altogether. But the bourgeois organisation assumed a more and more Social democratic character.

During the 2nd World War the tenants' movement saw a recovery. In the war-years there was a Communist oriented left-wing organisation, in the »Union of Tenants' Associations«, as well as the Social Democratic, now called »The Danish Tenants' Union«. It was especially the left-wing »Union of Tenants' Associations«, that represented the decentralised and activist position. To a

certain degree the tenants' organisation succeeded in keeping rent rises at a low level during the war. But there was a constant housing-shortage - a shortage which continued till the end of the 1950s.

After the war, the two tenants' organisations were faced with the threat of »liberalisation« in housing-policy - the threat of a laissez-faire policy in housing. The tendency towards a »free market« was accompanied by rising rents especially in the new multi-storey buildings, built after the war.

Earlier attempts to merge the two tenants' organisations had failed. But faced with the political compromise agreement of 1966, which ratified the principle of a »free market« in housing, the two tenants' unions now amalgated in the »National Union of Tenants« (LLO). The »National Union« was organized according to traditional (»social democratic«) centralized principles. It concentrated its efforts on advancing the tenants' interests in the political field, and on using its organisational resources for legal aid to the tenants.

The new tenants' movement of the 1970s could be seen as a reaction against this »centralized and legalistic« Union. The background for this new movement, characterized by an active involvement by the hard-pressed tenants, decentralization and radical actions, was enormous rent-problems in the new multi-storey buildings and the threat of conversion into owner-occupied flats in the old city-houses: the houseowners offered the old flats for sale, at prices which the tenants could not afford to pay. The tenants living in the flats would have to move. By means of blockades and other measures the new movement tried to put a stop to such sales of flats.

And its campaigns were not without success. Around 1980, the houseowners' access to selling flats in the old houses were limited by legislation.

In the 1980s this new movement of tenants entered a phase of stagnation, whereas the »National Union of Tenants« regained its position as the leading representative of tenants' interests.

Socialdemokratiet og boligpolitikken - en slags status over resultatet af 25 års socialdemokratisk domineret boligpolitik.

Af Morten Daugaard

Indledning

De to helt overordnede og dominerende træk ved efterkrigstidens boligudvikling har været fremvæksten af parcelhussektoren og de store almennyttige etageboligområder primært lokaliseret i udkanten af de store byer.

Efter krigsårenes begrænsede boligbyggeri var det målsætningen efter krigen¹ hurtigt at nå op på et samlet boligbyggeri på 30.000 boliger om året, hvilket var over en tredobling af krigstidsniveauet.

Først omkring samtidigt med højkonjunkturens gennemslag i DK i 1959 lykkedes det at nå et byggeomfang, der svarede til gennemsnittet for 30'erne på godt 20.000 boliger, og det var ikke før i midten af 60'erne, at det samlede boligbyggeri kom op over målsætningen på de 30.000 boliger årligt, men herefter gik det også stærkt med et byggeomfang på mellem 40.000 og 60.000 boliger årligt helt frem til den sidste halvdel af 70'erne.

Allerede fra 1960 oversteg antallet af nybyggede parcelhuse antallet af etagehuslejligheder, og sidenhen er parcelhusandelen vokset støt og udgør i dag over 80% af det samlede boligbyggeri pr. år.

Alligevel har de almennyttige boligkvoter fra midten af 60'erne til midten af 70'erne været højere end nogensinde tidligere, og resultatet er de store nyere almennyttige boligbebyggelser, der udgør en yderst synlig del af bybilledet i de større byer.

Op imod $\frac{2}{3}$ af befolkningen bor i dag i ejerboliger, heraf hovedparten i parcelhuse, og det er der nogle store fordelingsmæssige problemer ved.

Boligsøtteordninger og skatteregler medfører, at man er væsentlig bedre stillet som ejer end som lejer, og at det først og fremmest er de bedre stillede ejere, der drager fordel af skattereglerne, mens systemet for mellemindkomsterne og de lavere indkomster har en yderst tvivlsom virkning, al den stund at det progressive indkomstskattesystem stort set er sat ud af kraft.

Der er altså blevet etableret et system på boligmarkedet, hvor de bedst stillede subsidieres mest gennem lav lejeværdis og rentefradragsret, mens de, der

er dårligst stillede, får de ringeste støttevilkår og dermed glider mere og mere bagud i konkurrencen om ordentlige boligforhold.

Under højkonjunkturens velstandsstigning var problemerne med dette ulige system på boligmarkedet mindre løjnespringende. Mange kunne trods ulighederne alligevel komme med på ejerboligvognen takket være inflation og lønstigninger, men med krisens gennemslag med lønstagnation og arbejdsløshed kommer modsætningerne tydeligere frem, og flere og flere får sværere ved at klare forpligtelserne ved ejerboligformen. Samtidig hermed har den boligpolitiske udvikling betydet, at der næsten ikke er andet end ejerboliger at få.

Flere og flere bliver på denne måde sorteper i det store boligspil og i realiteten udgrænset af det egentlige boligmarked.

I første omgang rammer krisen på boligmarkedet de egentlige lavindkomstgrupper, studerende, arbejdsløse og pensionister (bortset fra de pensionister, der i tide fik sig et parcelhus), men i anden omgang rammes mere bredt. Nu går krisen på boligmarkedet også ud over de grupper, der under velstandsstigningsperioden ville have kunnet etablere sig i et mindre parcelhus, men som i dag ikke har råd. Det er specielt unge familier af arbejder- og funktionærstatus, der selv om begge arbejder ikke har tilstrækkelig stor indtægt til at klare udgifterne i form af de direkte krav til kontanter, der stilles for at bo i et parcelhus.²

Med det minimale omfang, som det almennyttige byggeri har ligget på i de senere år, betyder det, at der i realiteten ikke findes noget alternativ for denne gruppe af boligsøgende, der i stedet ofte bliver tvunget til at binde sig selv alt for hårdt op i dyre parcelhuse, uden udsigt til at udgiftsbyrden bliver mindre i den nærmeste fremtid.

Som regeringsparti gennem det meste af perioden har socialdemokratiet en væsentlig del af ansvaret for den kaotiske tilstand på boligområdet. Trods intentioner af programmatisk og anden art om et boligbyggeri, der skulle kunne tilgodese de dårligst stillede, og fremfor alt forestillinger om et system med lige muligheder også på boligområdet, har socialdemokratiet faktisk understøttet den stedfundne parcelhusudvikling i delvis tillid til, at velstandsudviklingen sikrede, at mange alligevel fik muligheden for at få eget hus, og af frygt for vælgerreaktioner, hvis man tog initiativ til blot det mindste angreb på parcelhusprivilegierne. Samtidig er det almennyttige byggeri blevet svigtet med for ringe politiske vilkår trods det relativt store omfang. Omfanget har tjent som boligpolitisk legitimering for socialdemokratiet, og så har den socialdemokratiske dominerede boligbevægelse ellers sørget for, at der ikke »manglede noget« i etagehusbebyggelserne. Man glemte bare at tage den boligpolitiske virkelighed og den økonomiske realitet i ed. Store lejligheder, mange faciliteter og høj husleje harmonerede ikke med den boligpolitiske fordelingspolitik.

Hvis man havde råd til den høje husleje, kunne man lige så godt bo i parcelhus, hvor man oven i købet har mulighed for selv at gøre noget ved sin bolig.

Hvis man ikke havde råd, kunne man kun håbe på boligsikringen, og ellers flytte rundt til de nyeste byggerier efterhånden som rentesikringen aftrappe- des der, hvor man boede.

Denne artikel forsøger at eftervise socialdemokratiets rolle i denne udvik- ling, dels ved en undersøgelse af partiets holdning i den politiske diskussion omkring boligpolitikken og parcelhusspørgsmålet i Folketinget og udenfor, dels ved at betragte nogle af de boligområder, der blev resultatet af den bolig- politiske udvikling og sammenhængen mellem disse og socialdemokratiet som ideologisk magtapparat i boligbevægelsen.

Ved at se på boligområderne som ideologiske udtryk for en socialdemokra- tisk velfærdsopfattelse, hvor socialdemokratiet forvalter på nogle andres vegne, og ved at konstatere, at krisen i boligområderne ikke først og fremmest kan tilskrives den økonomiske krise og arbejdsløsheden, argumenteres der for, at krisen i boligområderne kan tages som udtryk for krisen i den socialdemo- kراتiske velfærdsmodel. Denne krise for den socialdemokratiske velfærdsmo- del bliver åbenbar, hvis man ser på den socialdemokratisk dominerede bolig- politik under to forskellige synsvinkler.

For det første har den indirekte og direkte støtte til parcelhus- og ejerbolig- byggeriet, som blev resultatet af bolig- og skattepolitikken i vækst- og indu- strialiseringsperioden, efterhånden givet nogle gigantiske problemer. Bl.a. lægges her grunden til den underminering af det progressive indkomstskatte- system, som i 80'erne bliver til legal skattetænkning.

Samtidig forøges vanskelighederne, fordi den hermed skabte kløft mellem ejere og lejere uddybes i løbet af velfærdsperioden. Denne synsvinkel forføl- ges i artiklens første halvdel.

For det andet bliver det åbenbart i og med de første krisetegn og skærpet i løbet af krisen, at denne opdeling forstærkes og tilføjes nogle sociale og psyki- ske dimensioner, som tilsyneladende findes i koncentreret form i de nyere al- mennyttige boligbebyggelser.

De sociale og psykiske problemer bliver de dominerende i disse store bolig- områder, dels fordi ejer/lejer uligheden gør det svært at holde på de bedrestil- lede lejere, dels fordi bebyggelserne sjældent er kvalitativt tillokkende, hvad angår det fysiske udtryk i bredere forstand.

For samtlige de store etagehusbebyggelser gælder, at de er tænkt og opført under indtryk af en idemæssig cocktail bestående af:

a.funktionalismens byplanideer med skarp funktionsopdeling,

b.30'ernes parkbebyggelser med hovedvægt på lys og luft,

c.20'ernes naboskabsideer transformeret til naboskabsområder tilpasset bil- ismen, indeholdende alt til reproduktionen hørende og størrelsesmæssigt af-

passet efter befolkningsgrundlaget for en skole- eller butikkers kundeunderlag,^{2a}

d.de engelske new towns.

Det var imidlertid igennem byggeriets industrialisering styret af den almenyttige boligbevægelse og Kooperationen, at dette idegrundlag kom på fysisk form. Det skulle vise sig, at resultatet var fyldt med problemer.

Denne synsvinkel forfølges i artiklens sidste tre kapitler, hvor der også forsøges draget en slags konklusion på diskussionen.

25 års hverken-eller-boligpolitik, parret med en planlægningsoptimisme, hvor man troede, at planlægningen kunne kompensere for de boligpolitiske mangler, har givet nogle byproblemer, der kun kan løses i en storstilet byomdannelsesproces. Hvis denne skal have nogle chancer for at lykkes, skal ikke mindst socialdemokratiske politikere og organisationsfolk sluge nogle kameleer, og de er næsten forpligtet til at gøre det, for forbindelsen mellem de mest kriseramte boligbyggerier og socialdemokratiet er ikke til at komme uden om.

Boligpolitikken og socialdemokratiets rolle i 60'erne og 70'erne

I den boligpolitiske hvidbog »en solidarisk boligpolitik«,³ antydes det flere steder i forklaringen på den skæve boligpolitiske udvikling, at det først og fremmest skyldtes de borgerlige partiers pres på Socialdemokratiet, at der blev skabt så gunstige vilkår for selvejerboligerne, som tilfældet var i løbet af 60'erne og 70'erne, samt at de samfundsskabte gevinster i stigende omfang var blevet privat ejendom.⁴

Hvis man ser på udviklingen i lovgivningsarbejdet vedrørende denne del af skatte- og boliglovgivningens område, som den er beskrevet i de følgende afsnit, viser der sig imidlertid et noget mere nuanceret billede. For det første er alle de foranstaltninger af betydning for parcelhusudviklingen, der er blevet gennemført i perioden, ført ud i livet med Socialdemokratiet som ansvarlig leder af regeringen, og i de fleste tilfælde har den parlamentariske konstellation ikke været af en sådan art, at regeringen kunne komme i fare, hvis den ikke samarbejdede med de borgerlige partier. For det andet er der ikke noget, der tyder på, at centrale dele af partiet overhovedet har ønsket en anden politik, i hvert fald, hvis man ser på de udtalelser, de socialdemokratiske ordførere og ministre kommer med i forbindelse med gennemførelsen af de forskellige foranstaltninger.

For det tredje udvises der en næsten utrolig følgagtighed over for de borgerlige partiers argumentation især i perioden efter jordlovsafstemningen,

hvor frygten for en ny, lignende vælgerreaktion er stærk. For det fjerde tilrettelægges næsten alle lovinitiativer fra Socialdemokratiets side således, at der indarbejdes muligheder for et forlig med de borgerlige partier.

Trekantregering: Ophævelse af statslån og modificeret grundskyldsordning.

Politisk skete der i perioden 1958-63 det i relation til boligbyggeriets udvikling, at den direkte statslige indflydelse på boligbyggeriet svækkedes via afviklingen af statslånene ved boligloven i 1958.

I løbet af den foregående periode fra 1954 til 1958 var der sket en udvanding af den selvstændige socialdemokratiske boligpolitik. I foråret 1954 havde boligministeren, som da var Johs. Kjærbøl, fremsat et forslag til en helhedspolitik på boligområdet, hvilende på en sammenkædning af lejelovgivning og boligstøttelovgivning, således at støtten først og fremmest kom lejerne til gode, og ikke materialeproducenter og entreprenører. Disse intentioner blev imidlertid aldrig ført ud i livet, men blev erstattet af kompromisser med de borgerlige partier, hvis hovedsigte var en afvikling af boligstøtteordningerne. Denne afviklingslinie havde i socialdemokratiet støtte hos bl.a. Viggo Kampmann, der luftede tanken om at bringe boligbyggeriet tilbage under markedsmekanismen for på den måde at trække investeringsvillig kapital over i industrien. Det vil sige, at en selvstændig boligpolitisk målsætning måtte vige for en samlet økonomisk politik, der satte skabelsen af de bedst mulige rammer for en industriel ekspansion i højsædet.

Denne politik blev i 1957 socialdemokratiets officielle linje i boligpolitikken, og det kan siges, at den senere ophævelse af statslånene i 1958 med dette eksplicite formål stemmer meget godt overens med den variant af den keynesianske akkumulationsmodel, der påbegyndtes med Trekantregeringens erhvervsvenlige politik, selv om det unægtelig må betragtes som et minus, at spille sig et så afgørende styringsinstrument af hænde.

Den »Kjærbølske linje« passede altså dårligt til den nye officielle socialdemokratiske politik, så da Trekantregeringen dannedes i 1957 kom boligministeren til at hedde Kaj Bundvad, og det blev ham, der i oktober 1958 fremsatte lovforslagene om de kommende års boligpolitik.

I forbindelse med fremsættelsen sagde boligministeren ang. baggrund og intentioner med forslagene:

»Statsfinansiering af byggeriet er blevet en dominerende faktor, en afvikling er ønskelig, men den må ske gradvis. De hidtidige subsidieordninger må gradvis lægges om, således at kun de familier, der virkelig har et socialt behov for støtte til dækning af boligudgifterne, får offentlig støtte.«⁵

Hermed var opgivelsen af den hidtidige socialdemokratiske boligpolitik markeret, og tonen var slået an for 60'ernes boligpolitiske kendingsmelodi med »det frie boligmarked« som målsætningen.

Essensen af regeringens forslag var en trinvis afvikling af statslånene til fordel for en statsgaranteret finansiering via kreditinstitutionerne, tilsat lidt garniture i form af støtte til forsøgsbyggeri og dannelse af andelsboligforeninger.

Samtidig med denne ophævelse af statslånene fremsattes nogle skatteforslag om grundskyld m.v., der må opfattes som et svagt forsøg på at opsuge de konjunkturskabe stigninger på jord og fast ejendom, men forslagene blev ikke ført særlig dybt igennem, og det blev ekspliciteret flere gange, at forslagene ikke var rettet mod parcelhusejerne. Denne stilfærdige understøttelse af parcelhusbyggeriet, som der angiveligt ikke var enighed om i socialdemokratiet, skulle formodentlig tjene som en slags undskyldning over for de borgerlige partiers hetz, og den viste sig igen ca. halvandet år efter, da Trekantregeringen fortsatte grundskyldsskattelovgivning med lov om øget grundværdistigningsskyld og en skærpet kapitalvindingsskat. Ved denne lejlighed viste der sig igen brydninger i socialdemokratiet, da specielt forslaget om kapitalvindingsskat blev kraftigt mildnet under udvalgsbehandlingen som en indrømmelse til Venstre og Konservative, der imidlertid nok en gang ikke bed på krogen, men altså på sin vis alligevel fik gennemført en lempelse. Socialdemokratiets ordfører, Holger Eriksen, kunne ikke tiltræde den ændring, der fandt sted under udvalgsarbejdet, og som ifølge betænkningen tog sigte på, »at det bedst muligt sikres, at den foreslåede beskatning af fortjeneste ved salg af fast ejendom, kun rammer fortjenester, der er ekstraordinært store«. ⁶

Dette betød efter Holger Eriksens opfattelse, at man ikke opnåede det, der var tilsigtet med udarbejdelsen af forslaget, og altså ikke for alvor fik skovlen under kapitalgevinsterne.

Som følge af denne stillingtagen blev Holger Eriksen udskiftet som ordfører, og forslagene blev vedtaget af regeringspartierne minus Holger Eriksen, men også uden V og K.

Hvis man ser samlet på diskussionerne om bolig- og skatteforslagene under Trekantregeringen, som de blev ført både i Folketinget og uden for i kredse med tilknytning til Socialdemokratiet, så er det karakteristisk for det første, at de mulige perspektiver i grundskyldsbeskatningen mht. begrænsningen af prisstigningerne på jord og fast ejendom næsten ikke nævnes.

For det andet er det karakteristisk, at specielt den socialdemokratiske ordfører på boligforslagene, Carl P. Jensen gjorde meget ud af at understrege, at udspillet ville have set fuldstændig anderledes ud, hvis Socialdemokratiet alene kunne bestemme:

»... der er her tale om en kompromisløsning, som mit parti går ind for, men det foreliggende resultat ville ikke have haft den skikkelse, såfremt det skulle have været udarbejdet af en socialdemokratisk flertalsregering«.

Herudover pointerede han, at han fortsat var tilhænger af statslåneordningen.⁷

Dette kan naturligtvis være bemærkninger, der skulle tjene til at berolige boligbevægelsen med, at Socialdemokratiet trods liberaliseringstendenserne i forslagene ikke havde til hensigt at svinge det almennyttige byggeri, og i et vist omfang har bemærkningen nok også haft den betydning, men der kan være grund til at antage, at bemærkningen også dækker over større uenighed i den socialdemokratiske gruppe, specielt når man tager i betragtning, at boligselskaberne nærmest selv havde været med til at invitere til den nye finansieringsordning.⁸

Selv om Fællesorganisationen af almennyttige danske boligselskaber sidenhen var blevet noget mere forbeholden over for forslaget, så havde de dog nærmest givet grønt lys med udtalelsen fra repræsentantskabet 1. nov. 1958:

»det forekommer os, at det sæt af lovforslag, der her er tale om, udmærker sig ved den samtidige stillingtagen til en række indbyrdes forbundne problemer,«

og de slutter udtalelsen af med at love, at boligselskaberne vil gøre deres bedste for at tilpasse sig en sådan omlægning (overgangen fra statslån til statsgaranterede lån), og man håber at møde den velvilje fra de offentlige myndigheder, som er forudsætningen for, at en sådan tilpasning kan lykkes.⁹

Hvis man tager denne bløde imødekommenhed fra boligselskaberne i betragtning, kan det tænkes, at bemærkningerne fra Carl P. Jensen viser hen til andre brydninger inden for Socialdemokratiet, hvor muligvis dele af fagbevægelsen (Carl P. Jensen var selv sekretær i DsF) kan tænkes at have været interesseret i en bevarelse af statslåneordningen og uinteresset i en liberalisering af boligmarkedet, hvor husleje-forhøjelserne i den gamle boligmasse, som der også var lagt op til, ville ramme en god del af fagbevægelsens medlemmer.

Til trods for at der altså var markeringer, der viste visse brydninger inden for Socialdemokratiet, var hovedlinjen i bolig- og skattespørgsmålet stort set klar, og den accepteredes som sådan af både lejerbevægelse og boligselskaberne, selv om både den socialdemokratiske og specielt den kommunistisk dominerede lejerbevægelse var noget skarpere i deres kritik af regeringen, end boligselskaberne havde været. Den nye fælles boligpolitiske holdning for Socialdemokratiet blev sammenfattet i en leder i »Socialdemokraten« den 12. oktober 1958, efter at forslagene var blevet lagt frem for Folketinget:

»De foreslåede lejestigninger er mindre end ventet og frygtet. De har langt fra den størrelse, den borgerlige og kommunistiske presse på forhånd havde bragt rygter om. Vi deler regeringens håb om, at de vil være tilstrækkelige til at forberede overgangen til det fri boligmarked ... De politiske og saglige forhold tager i betragtning, er den foreslåede lovgivning - med sine ubehageligheder - en fornuftig og rimelig måde at søge byggeriets og huslejens problemer løst på.«¹⁰

Altså »det frie boligmarked« som målsætning inden for rammerne af en lovgivning, der tager hensyn til »de politiske og saglige forhold«.

Bagud betragtet er det uden for enhver tvivl, at ophævelsen af statslåneordningen har været temmelig afgørende i forhold til den boligpolitiske udvikling i 60'erne og 70'erne. Hermed blev den direkte statslige regulering af boligbyggeriet opgivet, og det første store skridt blev taget i retning af »et frit boligmarked«.

Ophævelsen fik også betydning for parcelhusudviklingen, idet de stigende indkomster og det forøgede skattetryk betød, at stadig flere byggede eget hus, både for ad den vej at få nedbragt skatten, men også fordi der på dette område ikke var reguleringer af nogen art. Hvis bankerne og prioritetsinstitutterne var villige til at bevilge lånene, var der ikke noget der hindrede, at man byggede sit eget hus. Samtidig havde det almennyttige og private lejlighedsbyggeri svært ved at følge med i den voksende boligefterspørgsel, bl.a. fordi de forøgede finansieringsomkostninger belastede dette byggeri hårdere.

Med ophævelsen af statslåneordningen var der ikke længere mulighed for at gribe ind over for det stærkt forøgede parcelhusbyggeri, og det er da også tvivlsomt, om Socialdemokratiet overhovedet havde intentioner om at ændre denne udvikling. Da man i begyndelsen af 60'erne i forbindelse med byggeriets overophedning i forhold til betalingsbalancen og byggesektorens kapacitet indførte byggestop og igangsættelsesreguleringer i de større byområder, var foranstaltningerne rettet mod hele byggeriet og ikke bare mod parcelhusbyggeriet, der dog var den væsentligste årsag til overophedningen.

Som en slags modgift mod boliglovgivningens liberaliseringstendenser indførte Trekantregeringen grundstigningsskylden, der skulle fungere som en slags bremse på værdistigning og kapitalgevinster, og selv om grundstigningsskylden havde stået på det socialdemokratiske program i en årrække, skyldtes det nok først og fremmest Retsforbundets regeringsdeltagelse, at indførelsen blev aktuel. Ideelt set skulle grundstigningsskylden kunne trække lidt i den modsatte retning af liberaliseringens minussider, men det forslag, der kom ud af det, var ikke meget bevendt som stopklods for jord- og ejendomsprisstigninger, som også Holger Eriksen gjorde opmærksom på. Politiken på jord- og ejendomsbeskatningens område indskrænkede sig til en bekæmpelse af nogle af de værste vildskud i denne del af den kapitalistiske virkelighed. Den senere statsminister J. O. Krag hævder ganske vist, at:

»regeringens vilje til at realisere dele af det georgistiske program var redbon nok, og Starcke havde ret i, at det var en »grundskyldsregering«, men såvel ved gennemførelsen som senere skulle det vise sig, at praktiske og politiske vanskeligheder voksede en del af de teoretisk nok så perfekte løsninger over hovedet«. ¹¹

Det er imidlertid nok en sandhed med modificationer, at der var tale om en

»grundskyldsregering«. Det er snarere udtryk for Retsforbundets ønsketænkning og for en socialdemokratisk legitimation over for en intern kritik at benævne den sådan, i hvert fald hvis man skal tage de stærkt amputerede grundskylds- og kapitalvindingsbeskatningsforslag, der blev resultatet, i betragtning.

Alligevel må det siges, at man ved 50'ernes slutning trods en begyndende liberalisering på boligmarkedet og opgivelsen af den statslige styring af boligbyggeriet i form af statslånene, stod med begyndelsen til noget, der kunne udvikles til et værn mod jord- og ejendomsprisernes enorme stigning og den medfølgende spekulation, i form af grundstigningsskylden og den skærpede kapitalvindingsbeskatning. Men historien op igennem 60'erne skal vise, at der snarere bliver tale om afvikling end udvikling af disse instrumenter, og at Socialdemokratiet spiller en aktiv rolle i denne afvikling som regeringsparti i det meste af perioden.

Jordlovsafstemning og efterveer

Perioden fra 1963-66 er præget af afstemningen om jordlovene i 1963. En begivenhed af stor politisk og fremfor alt stor ideologisk betydning. I kølvandet på denne begivenhed forsvandt den sidste rest af grundskyldslovgivningen i 1964.

Selve jordlovsforslagene, der blev foreslået og vedtaget i folketinget af den socialdemokratisk-radikale regering med SF's støtte, havde ikke så meget direkte med boligpolitikken at gøre, men var dog et reguleringsmæssigt indgreb over for prisstigninger skabt ved spekulation på jord, og var et forsøg på at tilrettelægge jordpolitikken, så det i større udstrækning blev muligt, via kommunal forkøbsret, lokalt at regulere byggeri og grundpriser, og dermed skabe rammer for at få en planlægning og styring til at fungere.

Selv om jordlovene altså ikke rørte ved de væsentlige årsager til de stigende jordpriser, skattefordelene og genbelåningsmulighederne for parcelhuse, kom propagandaen i forbindelse med folkeafstemningen om jordlovene først og fremmest til at køre på spørgsmålet om den lille mands private ejendomsret til sit hus, og det lykkedes Venstre og Konservative at mobilisere den fremvoksende gruppe af parcelhusejere og folk med drømme om at få eget hus til at udtale et definitivt nej til jordlovene ved folkeafstemningen 25. juni 1963.

Denne gruppe af parcelhusejere var vokset frem og blevet en politisk magtfaktor i løbet af det byggeboom, der havde været siden 1959 og på afgørende vis ændret sammensætningen i byggeriet til fordel for selvejersparcelhuse.

Gruppen har næppe haft en entydig klasse-mæssig sammensætning, men kernen i den har sandsynligvis været den gruppe af nye mellemlag, der med den begyndende højkonjunktur og den forøgede offentlige sektor var ved at vokse frem.

Disse nye mellemlag havde i stor udstrækning lønninger, der lå noget over de almindelige arbejderindtægter, og de har således haft større mulighed for, og har kunnet drage større skattefordel af at etablere sig i eget hus.

I den skræmmekampagne, som de borgerlige partier foranstaltede, og som altså til fulde trængte igennem hos parcelhusejerne, blev det mere end antydet, at formålet med jordlovene var en socialisering og en antastning af den lille mands ejendomsret til hus og have, og kampagnen kørte på et ideologisk niveau, hvor forholdet til den private ejendomsret blev altafgørende, til trods for, at en af forudsætningerne for, at folkeafstemningen kunne afholdes, var en erkendelse hos alle parter af, at jordlovene ikke var ekspropriationslove, idet sådanne ikke kan sendes til folkeafstemning.

Overfor denne kampagne var regeringen magtesløs. Selv om Socialdemokratiet og fagbevægelsen forsøgte at stille en modagitation på benene, var det klart, at tidspunktet var forpasset.

Det var umuligt på lidt under en måned at forklare folk det rimelige og fornuftige i nogle uigennemskuelige lovkomplekser, når man i sin øvrige politiske praksis totalt havde forsømt at agitere for disse spørgsmål. En parole som »Ja til dansk jord på danske hænder« er næppe blevet opfattet særlig konkret i en situation, hvor de Gaulle havde blokeret for markedsforhandlingerne på ubestemt tid.

Trods de åbenlyse svagheder i agitationen er resultatet af afstemningen givetvis alligevel kommet bag på Socialdemokratiet. Man havde tilsyneladende været så sikker på den generelle opbakning i vælgerbefolkningen, at man mente at kunne tillade sig at forsømme at forklare folk perspektivet med jordlovene, og efter nederlaget meldte tømmermændene sig hos regering og socialdemokrati. I første omgang - på grund af overraskelsen - i form af en massiv forargelse over de borgerliges skræmmekampagne. Partiskriftet »Aktuel Politik« (Socialdemokratiske Noter) kaldte kampagnen »en så forrygende socialistforskrækkelse, at der ikke er set mage til over en periode, der dækker mere end én monark«.¹²

Og for Holger Eriksen i »Demokraten« gav læsningen af visse annoncetekster »uhyggelige mindelser om den form, som blev anvendt i sin tid, da diktorer i Italien og Tyskland brød det i disse lande gryende demokrati ned«.¹³

Også fagbevægelsen tog del i forargelsen med artikler i diverse fagblade, og i LO's månedsblad »Løn og Virke« var der i bladet fra 1. juli en svag antydning af, at arbejderbevægelsen måske ikke havde gjort nok til støtte for lovforslagene. Men generelt set var dette greb i egen barm ikke et spor, der blev fulgt i den socialdemokratiske selvrefleksion over nederlaget med jordlovene. Kun i det socialdemokratiske tidsskrift »Verdens Gang« kom der efter nogen tid kommentarer fra enkeltpersoner på partiets venstrefløj gående ud på, at Socialdemokratiet havde forsømt at agitere for socialismen og at fortælle, hvad socialismen virkelig kunne betyde for den enkelte borger. Dette var efter

disse kritikeres opfattelse den virkelige årsag til, at Socialdemokratiet altid ville komme til kort over for borgerlige stemmekampanjer om sådanne enkeltspørgsmål, uanset at indholdet i de konkrete forordninger ikke havde en pind med socialisme at gøre.¹⁴

Specielt var Holger Eriksen hård i sin kritik af den socialdemokratiske følgagtighed, som den kom til udtryk hos de socialdemokrater, der efter afstemningen konkluderede, at det socialdemokratiske vælgerkorps ikke var tilstrækkelig socialistisk i sin tankegang til at tage den slags forslag, hvorfor det var nødvendigt at være mere forsigtig med de forslag, der blev fremsat i fremtiden.

Trods Holger Eriksens m.fl.'s kritik af denne reaktion er det hovedindtrykket, at følgagtigheden var den mest udbredte reaktion i Socialdemokratiet efter jordlovsafstemningen.

Partiet var simpelthen blevet skræmt af den måde vælgerne reagerede på en stemmekampanje, der indeholdt alt fra den mest outrerede socialismeforskrækkelse over beskyttelsen af den lille mands private hus og ejendom til de første elementer af den statskritik, som først skulle få sit fulde udslag i begyndelsen af 70'erne med Glistrupbevægelsen.

Før Jordlovsafstemningen kunne en socialdemokratisk boligminister endnu tillade sig at være mildt afvisende over for en forøgelse af parcelhusbyggeriet, som boligminister Carl P. Jensen i forbindelse med en forespørgselsdebat om bygge- og boligsituationen i januar 1963:

»Jeg har, som jeg tidligere har sagt, den opfattelse, at dette byggeri (parcelhusbyggeriet) har fået sin betydelige andel af det samlede byggeri, nemlig 62% ...«,¹⁵ og den socialdemokratiske ordfører kunne i den samme debat anføre, at det er et spørgsmål om ikke parcelhusejernes subsidier over skattebilletten var større end de direkte tilskud til det statsstøttede byggeri.

Efter jordlovsafstemningen var det helt andre toner, der lød, og den fik på den måde helt afgørende følger for socialdemokratisk skatte- og boligpolitik fremover, således at der hermed var sat en stopper for flere forsøg fra socialdemokratiets side på at bremse den liberalistiske boligpolitik og dermed parcelhusudviklingen.

Hovedopfattelsen i partiet var, at der i befolkningen og langt ind i Socialdemokratiets egne rækker var en holdning, der svarede til indholdet i den borgerlige propaganda, og at afstemningen således var en tilkendegivelse af, »at der gribes for meget ind«.¹⁶

Med denne reaktion havde Socialdemokratiet på forhånd bragt sig i en defensiv position over for de borgerlige partiers fortsatte forsøg på at fremme liberaliseringen på boligmarkedet. I denne frygt for en vælgerreaktion fra parcelhusejerne, der i stigende grad opfattedes som en vigtig marginalvælgergruppe, gennemførtes, først ophævelsen af grundstigningsskylden i foråret

1964 og dernæst fritagelsen for kapitalvindingskat for parcelhusgrunde under 1.400 m² i 1965.

Ganske vist var grundstigningsskyldlovgivningen teknisk og politisk mangelfuld, men ophævelsen kom netop på det tidspunkt, hvor den var begyndt at virke en smule imod nogle af de store formuegevinster på ejendomme, ikke mindst i Københavns rigeste forstadskommuner.¹⁷

Med ophævelsen blev 30 års socialdemokratisk programpolitik fjernet på et par timer. Først vedtoges ophævelsen i regeringen, dernæst sammenkaldtes folketingsgruppens skatte- og afgiftsudvalg. Finansministeren forelagde regeringens forslag, og kun to medlemmer af udvalget var imod, de samme to, som var modstandere, da forslaget en time senere forelagdes folketingsgruppen til vedtagelse.¹⁸ Herefter kunne finansministeren gå i folketingssalen og meddele V og K, der siden jordlovsafstemningen havde presset på for at få ophævet grundstigningsskylden, at nu havde socialdemokratiet skiftet politik:

»... Vor tanke er altså en fiksering på det grundlag, som findes i øjeblikket, ... Jeg håber, at dette er klart nok, og for at der ikke skal være yderligere mytedannelser, vil jeg gerne sige, at den formulering, jeg her har læst op, er godkendt af den socialdemokratiske folketingsgruppe, hvoraf kun 2 medlemmer - det ene ved de ærede medlemmer, hvem er,¹⁹ og jeg tør vel sige, at det andet er det ærede medlem hr. Heie²⁰ - gik imod, den øvrige gruppe tilsluttede sig. Så håber jeg, det ligger fuldstændig klart.«²¹

Og det må nok siges, at der hermed var skabt fuldstændig klarhed over, hvor Socialdemokratiet bevægede sig hen i spørgsmålet om grundstigningsskylden.

»... her er ganske simpelt tale om, at gå ind for en radikal ændring af den politik, partiet i nogle år har ført på dette punkt«,²² som Erhard Jacobsen fremhævede det i en polemik med partifællen Holger Eriksen lidt tidligere i denne debat. Til trods for, at den parlamentariske konstellation ikke tvang Socialdemokratiet til at samarbejde med den borgerlige opposition hverken i 1964 eller i 1965, foretog man alligevel disse afgørende lempelser i parcelhusbeskatningen, der virkede yderligere stimulerende på mængden af selvejerboliger, såvel som på prisstigningerne på jord og fast ejendom. Ingen skulle længere komme og sige, at socialdemokraterne ville parcelhusbyggeriet til livs, som den socialdemokratiske ordfører, Ove Hansen formulerede det ved debatten om grundstigningsskyldens afskaffelse i januar 1964:

»Jeg vil gerne sige det her så tydeligt, det kan lade sig gøre, at mit parti gerne vil medvirke til at skaffe så mange som muligt eget hus. I den valgkamp, vi havde i fjor, i forbindelse med folkeafstemningen, blev vi beskyldt for ikke at ville medvirke til, at folk fik eget hus. Det er en påstand, der er urigtig. *Eget hus er måske den mest ideelle form for bolig.* Hvorfor skulle vi dog være modstandere af denne boligform?«²³

Frem mod 66-forlig, arbejderflertal og borgerlig regering

Perioden 1966-72 tegnes boligpolitisk af det snart herostratisk berømte boligforlig 1966, hvor det frie boligmarked kom endnu tættere på med indførelse af ejerligheder og delvis afvikling af huslejereguleringen. Samtidig indføres boligsikringen og den rentesikringsordning, der for det første har været utilstrækkelig, og for det andet har været statsfinansiel t dyrere end direkte statstilskud p.g.a. den stedfundne renteudvikling.

»Siden afstemningen om jordlovene synes ingen foranstaltning for tåbelig til at vinde tilslutning i folketinget, når den blot kan glæde parcelhusejerne.«²⁴

Det ovenstående citat af Holger Eriksen dækker udmærket den socialdemokratiske folketingspolitik fra jordlovsafstemningen frem til boligforliget i 1966. Det er en periode, hvor liberaliseringen af boligmarkedet for alvor tager fart med stadig mere omfattende ophævelser af byggereguleringen til gavn for specielt parcelhusbyggeriet.

Umiddelbart skulle man forvente, at det stigende parcelhusbyggeri (også procentuelt af nybyggeriet) og Socialdemokratiets ændrede signaler i dette spørgsmål ville virke mobiliserende på lejerinteresseorganisationerne, der traditionelt står Socialdemokratiet og fagbevægelsen nær. Men det lader ikke til at være tilfældet, hverken for Danmarks lejerforenings eller for Fællesorganisationen af almennyttige danske boligselskabers vedkommende.

Det er karakteristisk, hvis man læser boligselskabernes blad »Boligen« for årene 1963, 1964 og 1965, at før jordlovsafstemningen indeholdt næsten hvert nummer af bladet opfordringer til at slå bremsen i over for det tiltagende parcelhusbyggeri. »Politisk Villapip« hed en ledende artikel af daværende redaktør af »Boligen«, nuværende direktør i Boligselskabernes landsforening, Verner Jørgensen, hvor han fremførte, at villabyggeriet er det virkelig støttede byggeri via den skattebegunstigelse, det nyder, og han argumenterede med det uholdbare i at opretholde byggestøtte, der begunstiger gældsætning i stedet for opsparing.²⁴ Han markerede, at tværpolitikens tid nu måtte være forbi på boligområdet, idet det er umuligt at samarbejde med de borgerlige partier om fornuftige boligpolitiske løsninger, hvor også lejerbefolkningens interesser tilgodeses.

Efter jordlovsafstemningen, hvor der ellers nok kunne være grund til at slå bremsen i over for regeringens og Socialdemokratiets efterladenhed, var man forbløffende tavs om parcelhusspørgsmålet fra boligorganisationernes side. Det virkede, som om man ligesom Socialdemokratiets folketingsgruppe havde affundet sig med parcelhusenes stigende markedsandel og den indirekte støtte til parcelhusejerne og i stedet koncentrerede sig om at sikre, at boligselskaberne også fik deres del af det stigende boligbyggeri.

Først henimod slutningen af 1965, hvor boligforliget nærmede sig, be-

gyndte man i »Boligens« spalter igen at interessere sig for de overordnede boligpolitiske linjer, nu primært koncentreret om at forhindre ejerlejlighedernes indtrængen på boligmarkedet. Tanken om at indføre ejerlejligheder blev fremført af de Konservative, men det var Socialdemokratiet, der kom først med et konkret lovforslag, fremsat af boligminister Kaj Andersen i slutningen af maj 1965. Hensigten var vel sagtens at forhindre et endnu mere vidtgående udspil fra de borgerlige partiers side. Forslaget var fremsat så sent, at det ikke kunne nå at færdigbehandles, og det skulle nok snarere tjene som oplæg til de boligpolitiske forligsforhandlinger i efteråret 1965.

Med åbningen for udstykning af ejerlejligheder i den gamle boligmasse, som Socialdemokratiet gennemførte sammen med de borgerlige partier som en del af boligforliget i 1966, var den sidste rest af den betænkelighed over udviklingen i ejerboligsektoren, som fremførtes af nogle af de socialdemokratiske politikere i begyndelsen af 60'erne, tilsyneladende bortvejret, og der er ikke meget, der tyder på, at Socialdemokratiet i forbindelse med 66-forliget gjorde særlig meget for at undgå ejerlejlighedernes indførelse på boligmarkedet, så det har formodentlig ikke været svært for de borgerlige »at gennemtvinge adgangen til udstykning af ejerlejligheder i privat udlejningsbyggeri«, som forfatterne til Den boligpolitiske Hvidbog formulerer det.²⁷

Boligforliget i 1966 blev på mange punkter en skelsættende begivenhed. Det var et forsøg på en helhedsløsning på boligområdet, hvor Socialdemokratiet bandt sig til de borgerlige partier i en periode på foreløbig 8 år frem. Samtidig foretoges yderligere et kraftigt skridt frem mod den liberalisering af boligmarkedet, der var påbegyndt allerede ved lovgivningen i 1958, ikke bare ved den tidligere omtalte åbning for udstykning af ejerlejligheder, men også ved en afvikling af huslejerreguleringen, således at hele lejeforhøjelsen gik til grundejerne.

For Socialdemokratiet var deltagelsen i boligforliget nok i forlængelse af den boligpolitiske linje, man var slået ind på siden 1958, men at give politikken et så manifest udtryk, som det var tilfældet i boligforliget, var alligevel ikke uden problemer for Socialdemokratiet. Boliginteresseorganisationerne kritiserede forliget voldsomt. Direktør Verner Jørgensen fra Boligselskabernes Landsforening kaldte det et forlig uden målsætning og kritiserede navnlig den stadige favorisering af parcelhusbyggeriet og lejeforhøjelserne i den privatejede boligmasse, der ville fungere som en motor for både ejendomspriser og jordpriser.²⁸

Den bredere reaktion i vælgerbefolkningen udeblev heller ikke. Allerede ved kommunalvalgene 8. marts mistede Socialdemokratiet stemmer, og det var først og fremmest SF, der gik frem på Socialdemokratiets bekostning, og det fik en af folketingsgruppens skarpeste kritikere af Socialdemokratiets kompromispolitik, folketingsmand Holger Eriksen, til på baggrund af en partiel analyse af nogle af resultaterne fra Århus at konkludere:

»at Socialdemokratiets tab, og dermed fremgangen for SF, må søges i de Socialdemokratiske vælgeres utilfredshed dels med indgåede og forventede kompromisser, dels med den afstand, der er mellem partiets kongresvedtagelser og regeringens politik«. ²⁹

SF stod uden tvivl stærkt ikke blot i befolkningen, men også hos de boliginteresseorganisationer, der sædvanligvis knyttede sig til Socialdemokratiet, som det parti, der havde holdt sig uden for og kraftigt kritiseret et uholdbart og upopulært boligforlig. Ifølge Kaj Moltke, der var boligordfører for SF, var der i vid udstrækning fodslag mellem SF, lejerorganisationerne og boligselskaberne, og ved de almennyttige boligselskabers landsstævne i Frederikshavn sommeren 1967 inviteredes Kaj Moltke som indleder sammen med Aage Hastrup fra de Konservative, men man fandt, at den socialdemokratiske ordfører havde svigtet så groft ved boligforligsforhandlingerne, at der ikke var nogen grund til at indkalde ham. ³⁰

Ved valget i 1966 kom så lussingen til Socialdemokratiet, og SF fordobledes på bekostning af en solid socialdemokratisk tilbagegang, men der kom ikke med S-SF samarbejdet nogen ændring af den socialdemokratiske boligpolitik, lige så lidt som politikken ændredes væsentligt på andre punkter. Boligforliget fra 1966 stod fast, selv om det hurtigt blev klart, at det var uholdbart. Nogle socialdemokrater var dog ved at få kolde fødder på grund af de store prisstigninger på jord og fast ejendom og formuegevinsterne til husejerne. I en samtale med Jørgen Dich erkendte Ivar Nørgaard, at det var en fejl at ophæve grundstigningsskylden, men han undskyldte sig med jordlovsafstemningens påvirkning af det psykologiske klima. ³¹

Trods reaktionerne mod den socialdemokratiske politik og specielt boligpolitikken blev det kun til disse små tilløb til selvreflektion, inden S-SF-samarbejdet endte med SF's sprængning, ³² og dannelsen af den borgerlige regering i 1968. Hermed kom Socialdemokratiet i opposition, og det blev nu nemmere påny at markere synspunkter, der var mere i overensstemmelse med de boliginteresseorganisationer, der ikke følte, at Socialdemokratiet længere varetog deres interesser i tilstrækkelig grad. Men man var stadig i praksis bundet af boligforliget med de borgerlige partier.

Den politik, VKR-regeringen førte, adskilte sig ikke særlig meget fra den politik, det såkaldte »arbejderflertal« også havde. Jordlovsforslag og kilde-skatteforslag var således næsten identiske med den socialdemokratiske mindretalsregerings forslag, men oppositionstilværelsen gjorde det pludselig muligt for Socialdemokratiet at markere sig offensivt, næsten i konkurrence med SF:

»Hvad gør da det tidligere regeringsparti? Inden en måned efter valget erklærer det sig løsgjort fra forsvarsforliget, som var sakrosant til og med 15. december 1967. Inden to måneder kaster det jord på sit ITP-forslag, som SF skulle have dinglet i. Det fremturer med at formulere udenrigspolitiske krav, som det ikke ville høre tale om, da det havde

muligheden for at gennemføre dem, og som SF's højrefløj mindre end et år tidligere fandt alt for rabiate. Det stikler til boligforlig og landbrugsstøtte. Det snakker ligeløn og mindsteløn som de selvfølgeligste ting af verden. Og mest afslørende af alt: Det kræver lempelser i finanspolitikken med samme begrundelser i beskæftigelsen, som det få måneder forinden stemplede som komplet ansvarsløst og politisk diletterteri.«³³

Selv om Socialdemokratiet ikke direkte gjorde anstalter til at ophæve boligforliget under VKR-regeringen, forsøgte man dog på forskellig måde at komme igennem med mindre ændringer. Bl.a. forsøgte man sammen med SF at få udvidet kvoten for det almennyttige byggeri yderligere, da regeringen i samlingen 1968/69 foreslog kvoten sat op med 1000 lejligheder, og til SF's forslag om aftrapning af underskud/overskud i selvejerboliger, sagde Henry Grünbaum som ordfører for Socialdemokratiet, at parcelhusfradraget måske var en af de væsentligste årsager til grundprisstigningerne. Han foreslog, at man i stedet forhøjede lejeværdierne og gjorde skattefordelen uafhængig af indkomststørrelsen.³⁴

Ud over disse mindre forslag og markeringer fra Socialdemokratiet kom der i slutningen af oppositionsperioden, i samlingen 1970/71, det eneste samlede forslag til en ændret politik på boligområdet i form af et forslag til folketingsbeslutning om langtidsplanlægning af boligbyggeriet, rentesikring, lejerindflydelse, gennemførelse af konsulentordning for lejere, ejerlejligheder, fri bytteret af lejligheder, ophævelse af reglerne om genudlejningsforhøjelser og støtten til saneringsramte. Forslaget gik klart ud over boligforligets rammer, og skulle da også i følge ordføreren for forslagsstillerne, Helge Nielsen, opfattes som et udtryk for, at Socialdemokratiet ikke længere ville tage medansvaret for udviklingen efter boligforliget af 1966. Regeringens økonomiske politik havde ødelagt det sociale sigte, der var nedlagt i såvel rentesikringen som i boligsikringen. Forslaget gik ud på en væsentlig udvidelse af statens bygge- og boligfond, således at det blev muligt at yde 90% af det beløb, der var nødvendigt for årligt at financiere jordkøb, byggemodning og projektering af 20.000 almennyttige boliger. Desuden indeholdt forslaget en kraftig forbedring af rentesikringen foruden en begrænsning af ejerlejlighedsloven til kun at gælde i nybyggeriet og forbedrede forhold for lejerne. Selv om forslaget nok var vidtgående i sammenligning med boligforliget af 1966, så holdt det sig dog inden for dette forlignings principielle rammer. Der var ikke tale om nogen tilbagevenden til statslåneordningen eller anden mere direkte statslig finansiering af boligbyggeriet.³⁵

Dette socialdemokratiske forslag til folketingsbeslutning skal nok primært opfattes som en slags paradeforslag, der havde til hensigt at genetablere de tætte relationer mellem Socialdemokrati og boligbevægelsen. I hvert fald blev forslaget ikke gentaget i denne vidtgående form, da Socialdemokratiet atter dannede regering i efteråret 1971. Hvis det var blevet genfremsat, var det for-

modentlig blevet vedtaget, for selv om SF ved den første fremsættelse kritiserede forslaget, ville partiet sandsynligvis have medvirket til dets gennemførelse i det nye S-SF-samarbejde, men her viste Socialdemokratiets binding til de borgerlige partier sig endnu engang. Man ville ikke på forhånd udelukke en ny boligpolitisk løsning med de borgerlige, hvilket ville ske, hvis man bandt sig for stærkt til SF.

Stigende problemer i parcelhusbyggeriet

I perioden fra 1973 og frem har samtlige boligpolitiske indgreb været præget af lapperier på eksisterende ordninger, specielt boligforliget i 1966. Mest markant har det været, at huslejereguleringen er blevet yderligere liberaliseret, at den omkostningsbestemte husleje er blevet indført (1974), at nyudstyknings af ejerlejligheder i den gamle boligmasse er stoppet (1979), og at utilstrækkelige støtteordningen for det almennyttige byggeri er blevet repareret i lettere grad, f.eks. via en langsommere aftrapning af rentesikringen.

Skattepolitisk har der været temmelig megen snak, men meget få konkrete initiativer.

Efter folkeafstemningen om EF stod Socialdemokratiet med en splittelse, der gik dybt ned gennem partiet, og i denne situation og med en ny statsminister til at hele sårene begyndte for alvor forhandlingerne om en boligløsning til erstatning af 1966-forliget. Imødekommenheden fra VKR-blokkens side var meget lille, nu da tilslutningen til EF var sikret.

Boligselskabernes landsforening og lejerorganisationerne fortsatte deres pres for at opnå en løsning, der var tilfredsstillende for det almennyttige byggeri og lejerbefolkningen. Det var karakteristisk i modsætning til tidligere forhandlinger om boligløsninger, at agitationen denne gang var meget rettet mod ejerboligprivilegierne, hvis fjernelse sås som en forudsætning for en virkelig ændring af den sociale boligpolitik. Samtidig erkendtes det, at sådanne langsigtede boligpolitiske løsninger, der bragte balance i tingene, uundgåeligt ville blive upopulære i vide kredse, men netop derfor hastede det også med at få den kommende boligpolitik tilrettelagt. For jo længere det varede, jo mere upopulære blev de bedste løsninger.³⁶

Da boligministeren i december kom med det første udspil til boligforligsdrøftelserne, var kommentaren fra boligselskaberne, at der beklageligt nok kun var tale om »et halvt oplæg til en hel boligløsning«, fordi en væsentlig del af problemernes løsning forudsatte et initiativ fra finansministeren, da størstedelen af støtten til boligbyggeriet hørte til finansministerens ressortområde, hvor tilskuddene til ejerboligerne står mellem linjerne som tabt skatteindtægt.³⁷ Som boligforligsforhandlingerne skred frem i foråret 1973, var der trods boligorganisationernes agitation ikke meget, der tydede på, at der ville blive tale om en »hel boligløsning«. Socialdemokratiet og regeringen satsede øjensynligt på at få brudt VKR-blokken og få et eller flere af de borgerlige

partier med ind i en boligløsning. Dette betød, at ændringer i ejerboligbeskatningen ikke i særlig stor grad var med i drøftelserne. På den anden side krævede SF en sammenkædning af boligforhandlingerne og de samtidige spare- og skatteplaner, således at de indirekte tilskud til parcelhusejerne skulle indtages i planerne om besparelser i boligsektoren.

Samtidig med boligforligsforhandlingerne pågik den 15. alm. vurdering, som man imidlertid endnu ikke kendte resultaterne af, hvilket dog ikke forhindrede alle mulige spekulationer over, hvilke chok de stakkels parcelhusejere ville komme ud for, hvis de skulle beskattes ud fra den ny vurdering. Herved blev det gjort endnu vanskeligere at få parcelhusejernes skattefordel ind som en nødvendig del af et kommende boligforlig, selvom det var nødvendigt med en ændring af ligningsloven, da den ny vurdering ellers ville give anledning til helt uacceptable huslejeforhøjelser for parcelhusindehaverne. Skønt det var åbenlyst for alle, at en ændring af ligningsloven måtte foretages, lod regeringens udspil alligevel vente på sig, og i marts måned antydede en opinionsundersøgelse, som Observa foretog for Jyllandsposten, hvad politikerne kunne vente, hvis de begyndte at røre ved parcelhusprivilegierne.

Man havde undersøgt, hvordan de forskellige partiers vælgere boede og fundet ud af, at parcelhusejernes indflydelse i partierne var stor, hvilket ikke er særlig overraskende, al den stund over 50% af befolkningen bor i egen bolig. Således viste undersøgelsen, at 44% af Socialdemokratiets vælgere og 36% af SF's boede i parcelhus, mens procenterne lå over 50 for alle de borgerlige partiers vedkommende. Selv om undersøgelsen således ikke sagde noget om folks holdninger til parcelhusbeskatningen, benyttede Jyllandsposten alligevel undersøgelsen som en advarsel, specielt til Socialdemokratiet og SF, om hvad der ville ske, hvis man trådte parcelhusinteresserne for nær.³⁸

Boligselskaberne forsøgte sig meget logisk med en modagitation, gående ud på at lejerne også var mange ikke mindst i Socialdemokratiet og SF.³⁹ Men der er næppe nogen tvivl om, at Jyllandspostens og mange andre borgerlige avisers agitation satte sig følelige spor i hvert fald i Socialdemokratiet, hvor jordlovsafstemningen ingenlunde var glemt i 10-året for dens afholdelse.

Boligforligsforhandlingerne i 1973 foregik stort set uden den direkte inddragelse af skattespørgsmålet og dermed parcelhusfordelene i de spareforhandlinger, der foregik samtidig, og her krævede en række socialdemokrater en fjernelse af de forskellige fradrag for at sikre større retfærdighed i skattesystemet, således f.eks. en af Ny Politik's redaktører, Poul Nielson, der på lederpladsen fremhævede, at socialdemokraterne havde skuffet befolkningen på det skattepolitiske område, og nu måtte der foretages en gennemgribende forenkling i retning af en totaloprydning af fradragsjunglen, og dette måtte køres frem med politisk styrke nu, hvor folk råbte på lavere trækprocenter.⁴⁰ Mogens Lykketoft fra arbejderbevægelsens erhvervsråd gik endnu længere og krævede bl.a. en skærpelse af ejendomsbeskatningen som middel til at sikre

større retfærdighed i beskattningen,⁴¹ og selv finansminister Henry Grünbaum udtalte sig til fordel for en fradragssanering, men i noget mere vage vendinger.⁴²

Sammenfattende må man sige, at den tilbageholdende socialdemokratiske politik over for parcelhusudviklingen fortsatte gennem 70'ernes boligforligsdrøftelser.

Under VKR-regeringen var det ellers begyndt at se ud som om, der kunne sættes en bremse på parcelhusejernes fordele i forhold til lejerne, da der blev indgået et forlig mellem Socialdemokratiet, VKR og SF om, at lejeværdien i fremtiden skulle være 4% af den seneste offentlige vurdering.

Da boligforligsdrøftelserne i 1973 begyndte, var der for det første blevet langt flere parcelhusejere, for det andet var jord- og ejendomsprisstigningerne fortsat kraftige, hvilket gav frygt for, at vurderingen i 1973 skulle vise sig at være meget høj,⁴³ og for det tredje, og måske vigtigste, var Glistrup-partiet begyndt at røre på sig med statskritik og agitation mod det stigende skattetryk, på grund af alle disse forhold ønskede de borgerlige partier ikke at være med til at sætte lejeværdien til 4% af 1973-vurderingen.

I forsøg på at imødekomme de borgerlige foreslog Socialdemokratiet så en lejeværdi på 3½%, og selv om de borgerlige partier stadig ønskede at holde sig udenfor, satte man procenten yderligere ned til 3 i det endelige forlig med SF.

Hermed var man efterhånden nået så langt ned med lejeværdien, at effekten over for parcelhusejerne var mere end tvivlsom, og den stod i hvert fald ikke i noget rimeligt forhold til, hvad man ved samme lejlighed bød lejerne af lejeværdihøjelser, hvilket bolig- og lejerorganisationerne heller ikke undlod at gøre opmærksom på i deres kraftige kritik af finansministerens »boligpolitik«. Når lejeværdiprocenten blev så lav, hænger det ikke kun sammen med frykten for parcelhusejerne og den socialdemokratiske imødekommenhed over for de borgerlige. Det skyldes formentlig også de tiltagende brydninger inden for Socialdemokratiet, hvor Erhard Jacobsen og flere med ham for alvor slog sig i tøjret og krævede beskyttelse af parcelhusejerne og deres interesser.

Den defensive socialdemokratiske politik med den forøgede liberalisering på boligområdet havde i løbet af perioden fra 1958 og fremefter på afgørende vis medvirket til at frembringe en klar dominans af ejerboliger på boligmarkedet, og denne politik havde nu også udløst en politisk krise i socialdemokratiet.

Afskalkningen af centrumdemokraterne gav imidlertid ikke anledning til en skarpere profilering af principielle socialdemokratiske programpunkter, i det mindste ikke i den praktiske politik på boligområdet.

Tværtimod bøjede Socialdemokratiet yderligere af og indgik et nyt boligforlig i 1974 med de borgerlige partier med en endnu lavere lejeværdiansættelse end i den S-SF-aftale, der hermed var ophævet.

Modstanden fra bolig- og lejerorganisationerne var af gode grunde endnu kraftigere,⁴⁴ men det var ved at blive en vane for Socialdemokratiet at sidde

denne kritik overhørig, og i øvrigt var Socialdemokratiet ved at belave sig på etableringen af krisens samarbejde til højre, så der var ikke som i oppositionsårene fra 1968-71 råd til programmatisk profileringer.

Med septemberforliget 1975 indledtes det samarbejde med de borgerlige partier, der over SV-regeringssamarbejde og krisepakke med de små borgerlige partier ledte frem mod en mere offensiv krisepolitik, hvor statslig nedskæringer gennemføres i ly af en stadig mere autoritær statsmagt.

I dette helhedsbillede blev der ikke megen plads til boligpolitiske reformer af udgiftskrævende art, og de boligpolitiske initiativer, der er kommet siden boligforliget i 1974, har da også mest haft karakter af justeringer i forhold til den gældende lovgivning med byfornyelseskomplekset og begrænsningen i ejerlejlighedsudstykningsen som positive undtagelser.

Alt i alt bekræfter undersøgelsen af mere end to tiårs skatte- og boligpolitik, at Socialdemokratiet i den praktiske politik og ved konkrete lovinitiativer direkte og indirekte har understøttet en omkalfatring af strukturen på det danske boligmarked til fordel for en dominerende ejerboligsektor og på bekostning af en social boligpolitik.

De éndimensionelle boligområder

Det massive boligbyggeri, som i perioden 1959-1977 har haft et omfang, som ingensinde før eller siden i danmarkshistorien, fandt sted samtidig med, at industrialiseringen og urbaniseringen for alvor tog fart i DK.

De fysiske resultater blev en forøget rumlig segregering i byerne i form af en række monofunktionelle boligområder: parcelhusområder og etageboligområder, såvel adskilt fra hinanden som fra erhvervsområder og rekreative arealer i funktionsadskillelsens hellige navn.

Der skete altså det paradoksale, at sideløbende med, at urbaniseringen tog fart, foregik der en fysisk opløsning af byerne, hvis konsekvenser først for alvor blev mærkbare i og med krisens gennemslag og de levevilkårsmæssige ændringer, der fulgte i kølvandet på den konstante massive arbejdsløshed fra 70'ernes slutning. Da var den ekspansive vækst i boligbyggeriet forlængst stoppet; niveauet har været under 20.000 pr. år siden 1979, men skaden var allerede sket.

Ganske vist var en stor del af den umiddelbare bolignød afhjulpet, de store krigsårgange var kommet ind på boligmarkedet i gode lejligheder eller i parcelhuse af en undertiden lidt mere tvivlsom kvalitet, men de rene boligområder, der var blevet resultatet af boligpolitikken og planlægningen var oplevelsesmæssigt fattige sammenlignet med de integrerede byområder, som stort set udgjorde byerne ved 60'ernes begyndelse. Samtidig var mange af områderne aldrig blevet rigtig færdige. Institutionsdækningen var ikke blevet fuldkommen, skoleudbygningen var nogen steder stoppet, før den rigtig var kommet

igang, og de fleste områder var underforsynet med den nære private service, hvis ikke problemet var søgt løst i store mammutcentre eller lavprisvarehuse.

Såvel monofunktionaliteten som manglerne blev fatale, da arbejdsløsheden for alvor satte ind.

Nu skulle områderne ikke kun fungere som sovesteder og som opholds- og rekreative steder i den frie tid, sådan som det var forudsat, da de blev tegnet og planlagt, men være rammen om hele livet.

I forvejen havde boligområderne, det gælder både parcelhus- og etageboligområderne, svært ved at leve op til forskellige beboergruppers differentierede krav til miljømæssige stimuleringer og udfordringen blev ikke mindre med de ændringer i forudsætningerne, der fandt sted i 70'ernes sidste halvdel:

1. Arbejdsløshedens stigning

2. det stærkt forøgede antal *bistandsklienter*

3. ændringen i *familiestørrelse og familiemønster*

Tendenser som blev mest mærkbare i det sociale etagebyggeri, og som tilsammen nærmest ændrer livsformgrundlaget for bebyggelserne.

Fra at være bygget til familier med to udearbejdende forældre, bliver bebyggelserne nu hjemsted for de nye husstandsenheder, bestående af enlige med børn, evt. på deltid, fuldtids eller deltidsarbejdsløse, unge og ældre på bistand og gæstearbejder-familier uden arbejde i et fremmed land. Hertil kommer byggeskader og en huslejeusikkerhed, som gør gennemtrækket i bebyggelserne fantastisk stort. I visse bebyggelser helt op til 40% fraflytning pr. år, og problemerne vokser i store dele af det almennyttige byggeri i takt med, at de andre bomuligheder sander til for de mest udsatte grupper, specielt cityficeringen af de centrale byområder i stedet for en byfornyelse med basis i de eksisterende beboere.

Selv om parcelhusområderne ret beset er ligeså dårligt indrettede fysisk, rammes de tilsyneladende ikke så hårdt af krisefænomenerne.

For det første er de direkte sociale problemer mindre. Folk er gennemsnitligt bedre stillet økonomisk.

For det andet betyder den private ejendomsform, at der er grænser for, hvor længe en familie kan klare en indtægtsnedgang som følge af arbejdsløshed, inden man er tvunget til evt. at opgive selvejet og flytte i lejlighed.

Parcelhusområderne er altså oftere end etagehusområderne præget af de udearbejdende forsørgere, og områderne er tomme i dagtimerne. Det giver færre *synlige* problemer, men måske flere psykiske, der også kan vise sig i destruktiv adfærd og vold på forsømte unger.⁴⁵

Det er imidlertid i de store almennyttige boligbebyggelser, problemerne er

størst, først og fremmest fordi de sociale problemer er uoverskuelige. I mange af boligområderne er der sket en koncentration af grupper med sociale problemer. Delvis p.g.a. en direkte kommunal anvisning, men i ligeså høj grad p.g.a., at det er den eneste bomulighed for folk, der ikke kan klare ejerboligmarkedets økonomiske krav, samtidig med, at boligselskaberne i en lang periode har haft udlejningsproblemer i de store bebyggelser.

For mange af bebyggelserne har der herudover været konstant usikkerhed omkring huslejudviklingen, dels p.g.a. rentesikringsoptrapning og højrente-finansiering, dels p.g.a. store byggeskader. Alle disse forhold i forening har medført, at det har været meget vanskeligt at få etableret en stabil beboer-gruppe i bebyggelserne. For mange er de store almennyttige bebyggelser kun en station på vej til noget bedre, og denne situation gør det fantastisk vanskeligt at få etableret nogle permanente sociale og kulturelle aktiviteter og fysiske forbedringer, der viser, at bebyggelserne lever.

De få beboere, der har boet i bebyggelserne mere end et par år, har oplevet så mange aktiviteter halvt igangsat, at man er holdt op med at tro på det, når nogle kommer med et nyt forbedringsprojekt.

I stedet udvikles der i bebyggelserne en livsform med tendenser til: -stigende afhængighed af offentlig støtte og offentlige institutioner

-stigende grad af kompenserende konsum, materielt og kulturelt

-stigende grad af negativ afhængighed af lokalområdet.⁴⁶

Efterhånden fandt boligselskaberne også ud af, at det ikke gik med de store etagehusbebyggelser og satsede i stedet på tæt-lave bebyggelser ofte i boligområder med både private og almennyttige boliger, og altid i meget mindre skala. Men for det første er omfanget af disse nye tendenser lille sammenlignet med byggerierne fra 60'erne og 70'ernes begyndelse, bl.a. fordi byggeomfanget har været så meget lavere. For det andet kan selv kvalitativt gode og populære byggerier rammes af problemer, hvis noget begynder at gå skævt.

Det er f.eks. sket med et af de fra tidligt i 70'ernes mest populære bebyggelser, nemlig Farum-midtpunkt. Dette byggeri havde, trods sin størrelse nogle klare arkitektoniske og miljømæssige kvaliteter, samtidig med, at en mangfoldig beboerorganisering gjorde bebyggelsen til et aktivt og varieret boområde. Alligevel står Farum-midtpunkt anno 1984 i problemer til op over de flade tage. Byggeskader vedr. tagene skaber usikkerhed om huslejen, der i forvejen er blevet så høj som følge af højrentefinansiering og rentesikringens aftrapning, at man skal være temmelig godt med økonomisk, hvis man skal have råd til at bo der. Og hvis man økonomisk har råd, skal man være idiot, hvis man foretrækker at aflevere pengene til et boligselskab i stedet for selv at spare dem op i en ejerbolig og samtidig få nedsat sin skat.

Herudover viser problemet med udlejningsbesværlighederne i de store lejligheder sig. De store lejligheder, som der er flest af, er for dyre for 80'ernes indskrumpede familier.

Da boligbyggeloven samtidig siger, at et boligselskab skal have overskud på årsregnskabet, for at kunne få lov til at fortsætte med at udleje boliger, betyder det, at Farum-midtpunkt står i overhængende fare for at blive sat under kommunal administration med alt hvad det indebærer af farer for bebyggelsen. Det har været på tale at forsøge sig med hoteldrift i de store lejligheder, eller at dele nogle af de store lejligheder op i mindre lejligheder. Det sidste forekommer at være en temmelig kortsigtet og dyr løsning uden garanti for, at boligbyggelsens økonomi bliver bedre, og hvad angår det første forslag vil det helt sikkert smadre den sidste rest af samlende beboeraktivitet i området.

Sammenfattende kan man sige, at den massive boligudbygning op gennem 60'erne og 70'ernes første halvdel har givet anledning til en byudvikling, der først og fremmest har været karakteriseret ved omfattende opsplnitning mellem arbejdstid og fritid, mellem offentlig liv og privatliv, mellem erhvervsområder og boligområder, mellem forskellige befolkningsgrupper både aldersmæssigt, socialt og rumligt.

Selv om denne opsplnitning er et generelt samfundsmæssigt fænomen er tendensen tydeligst i de bydele, der blev udbygget i vækstperioden, og det er også her problemerne først spidser sig til.

Boligområdernes krise - socialdemokratiets krise

På mange måder falder krisen i de store forstadsboligområder sammen med krisen i den socialdemokratiske velfærdsmodel.

Som det fremgår af redegørelsen for den boligpolitiske udvikling har udbygningen af den almennyttige boligsektor sideløbende med parcelhusboommet langt hen fungeret som en art legitimation for den socialdemokratiske boligpolitik, og boligområderne står på mange måder som symbolet på den socialdemokratiske velfærdsboligpolitik. Gode store boliger til arbejderklassen administreret af de almennyttige boligselskaber, der sammen med lejerbevægelsen, fagbevægelsen og den noget svagere Kooperation udgjorde fundamentet for en sammenhængende socialdemokratisk domineret boligbevægelse.⁴⁷

Selv om fagbevægelsen og den socialdemokratiske dominerede boligbevægelse var kritiske overfor den del af den socialdemokratiske boligpolitik, der dels gav gunstige vilkår for parcelhusbyggeriet og ejerlejlighederne, dels gjorde vilkårene for lejerne i det støttede byggeri dårligere, jvf. »Hvidbogen« og »oplæg om skat og bolig«, så anfægtede man af gode grunde aldrig det, der trods alt var flagskibet i den socialdemokratiske velfærdsboligpolitik. Den

voldsomme vækst i den almennyttige boligsektor og opførelsen af den ene mammutboligbebyggelse efter den anden, ja man ville formentlig gerne i boligselskaberne have opført endnu flere og endnu større bebyggelser, hvis man havde fået kvoterne, og parcelhusbyggeriet var blevet indskrænket.

Den kritik, der blev rejst fra arkitekter, sociologer og psykologer om farene ved den hurtige, massive udbygning, om problemerne med etagehusene og de mindre børn, og om fordelene med de mere overskuelige enheder, blev stort set overdøvet, mens udbygningen stod på og er først ophørt midt i 70'erne, da størstedelen af byggeboomet var ovre. Først da begyndte boligselskaberne for alvor at sadle om og bygge tæt-lav med indfarvet beton i landsbyagtige omgivelser o.s.v. Man kan så diskutere, om disse bebyggelser er arkitektonisk og funktionelt bedre. De er i hvert fald som regel mindre og dermed mere overskuelige for beboerne. Men man ville stadig ikke i den socialdemokratiske boligbevægelse erkende problemerne i de store bebyggelser, selv om det ikke skortede på advarsler fra aktive beboere, der gik i huslejestrejke i mange af bebyggelserne. I okt. 1977 var der huslejeboycot og andre aktioner i mere end 15 bebyggelser over hele landet primært som følge af huslejestigninger p.g.a. højrentefinansieringen.⁴⁸

Senere kom de store byggeskader, startende i 1977 med tagene i Albertslund, efterhånden kom udlejningsbesværet i de store boligbebyggelser, og i dag står mange store »planlagte« boligområder som forstemmende rammer om et oplevelsesfattigt hverdagsliv, hvor vold og hærværk i varieret omfang hører til dagens orden i de »vørste« af byggerierne, alt i mens mange almennyttige selskaber administrerer videre på beboernes vegne og har svært ved at erkende nødvendigheden af ændringer.⁴⁹

De kriseramte store etageboligbebyggelser og de almennyttige boligselskabers administration af disse kan i flere henseender opfattes som et billede på socialdemokratiets problemer, som de viser sig efter, at velfærdsboomet uigenkaldeligt er ophørt. For det første står byggerierne som det fysiske udtryk for den *planlægningsfobi*, der i stor udstrækning beherskede socialdemokratiet i 60'erne. Hvis blot »man« sørgede for at planlægge, prioritere og koordinere ordentligt, så kunne snart sagt alle samfundsmæssige konflikter undgås og løses.⁵⁰

For det andet er boligselskabernes administration af disse store byggerier til fuldkommenhed præget af en statslig bureaukratisk forvaltningspraksis, der ikke er til at skelne fra den formynderholdning og klientgørelse, som store dele af velfærdssamfundets forvaltning i øvrigt har hvilet på, og som er én af de substantielle begrundelser for såvel privatiserings/moderniseringsplanerne, som de formuleres i tilknytning til regeringen, som selvforvaltningsforestillingerne, der formuleres og sættes på dagsordenen af diverse græsrodsorganiseringer.

Siden socialdemokratiet fik direkte del i den samfundsmæssige magt, (og

den lovgivningsmæssige indikator på boligbyggeriets område er 30'ernes boligstøttelove),⁵¹ er de almennyttige boligselskaber og siden hen saneringselskaberne blevet administreret på en måde, der ligger milevidt fra den selvorganisering af de boligsøgende, der lå i de første boligforeninger.

For beboerne i det almennyttige byggeri, eller den lejer, der bliver udsat for det almennyttige saneringselskabs fremfærd, kan det i flere henseender være svært at se det alternative i forhold til at bo til leje hos en almindelig grundejer i den gamle boligmasse:

a. Vejen til direkte demokratisk indflydelse på den enkelte bebyggelses administration synes lang for den enkelte lejer, og dermed bliver det lettere både for lejerne og for boligselskabernes ledelse og administration at glemme, at de almennyttige boligselskaber *faktisk* er til for beboernes skyld.

b. Der er i næsten alle nyere almennyttige bebyggelser en betydelig usikkerhed m.h.t. huslejeudviklingen. Først p.g.a. højrenteproblemerne i store dele af byggeriet. Siden hen er byggeskaderne kommet til, og effekten af dem er blevet forstærket af, at boligselskaberne har følt sig tvunget til at spare på udgifterne til drift og vedligeholdelse for overhovedet at få folk til at flytte ind i det dyre byggeri, og efter indflytningen for at holde på dem i takt med rentesikringens optrapning.

c. Det har været umuligt for den enkelte lejer at sætte sit direkte præg på bebyggelsen. Det gælder både i forhold til udearealerne og i forhold til den enkelte bolig.

Sådan har det naturligvis altid været vedrørende lejeboliger, men netop derfor kunne det alternative i det almennyttige udlejningsbyggeri bl.a. bestå i, at man gav beboerne mulighed for selv at forvalte deres egen bolig og de bolignære arealer helt uden om selvejerejendomsformen, og ikke som det tilfældet i dag nærmest straffe beboerne økonomisk, hvis man foretager »forbedringer« på lejligheden.

En ændring af praksis, der ville bringe beboerne i større overensstemmelse med boligområderne og administrationen af disse, er naturligvis ikke noget, der kan ske fra den ene dag til den anden. Noget vil kræve lovændringer, men meget vil sandsynligvis kunne forandres ved en mere smidig administration og en villighed fra boligselskabernes ledelses side til at opgive magtpositioner. Det er i hvert fald givet, at en modernisering er påkrævet i flere henseender, hvis ikke krisen i det almennyttige byggeri skal sprede sig fra de store etagehusbebyggelser til de nye tæt-lave bebyggelser, som boligselskaberne har opført i 70'ernes sidste og 80'ernes første halvdel. Eksempelvis har der allerede (1983-84), på trods af bolignøden, vist sig udlejningsproblemer i noget af det

nyere, meget omtalte og roste tæt-lave boligbyggeri (Tinggården, Køge), samtidig med at andelsboligbyggeriet er mere populært end nogensinde, og kommunerne står i kø for at få del i andelsboligkvoterne.

Dette sker på trods af, at andelslejlighederne gennemsnitligt er dyrere end de almennyttige lejligheder. Til gengæld ligger ansvaret for drift og vedligeholdelse helt hos den enkelte andelshaver og i den enkelte andelsboligbebyggelse, og denne direkte ansvarlighed er tilsyneladende noget, der efterspørges hos de boligsøgende.

På denne måde kan andelsboligforeningerne i større udstrækning end den mammutagtige almennyttige sektor ses som en folkelig fortsættelse af den tradition, der startede med boligforeningerne og boligkooperationen i slutningen af forrige århundrede og begyndelsen af dette og fortsatte indtil boligbevægelsen med den fuldstændige integration i arbejderbevægelsen mistede sin karakter som formålsbestemt sammenslutning af folk med fælles boligbehov.⁵²

Det ville være i smuk overensstemmelse med denne tidligere boligbevægelse, hvis moderniseringen af den almennyttige sektor gik i retning af en egentlig selvforvaltning i de enkelte boligbebyggelser. Umiddelbart ville det naturligvis opfattes som et gigantisk nederlag for den socialdemokratiske dominerede boligbevægelse, men ændringen ville uden tvivl blive hilst velkommen af lejerne i bebyggelserne, og den ville for de enkelte bebyggelses fremtid være klart at foretrække fremfor andre moderniseringer, så som hoteldrift i store lejligheder eller privatisering i form af ejerlejligheder. Noget der ganske vist endnu ikke ligger som et seriøst politisk forslag herhjemme, men er brugt i Thatchers England med en vis form for succes i de bebyggelser, det foregår i.⁵³

Naturligvis kan en ændret forvaltningspraksis fra boligselskabernes side ikke i sig selv redde de kriseramte boligbebyggelser, og slet ikke i betragtning af, at mange af de tungeste problemer i bebyggelserne er sociale problemer, der er en direkte følge af arbejdsløsheden, men som opleves i forstærket form i mange af boligområderne, bl.a. p.g.a. en boligpolitik, der har fremmet en entydig socialsegregering.

Alligevel ville en selvforvaltningspraksis, hvor boligselskaberne spillede en aktiv rolle, formentlig betyde positive ændringer for mange af de boligområder⁵⁴, der i dag står som de større kommuners virkelige problemområder, og der er ikke nogen tvivl om, at mange kommuner vil se med meget stor velvilighed⁵⁵ på et aktivt samarbejde med boligselskaberne, om ikke af andre grunde, så fordi man ser nogle besparelsesmuligheder i den form for oprustning af det civile samfund, som boligområdernes fælles organisering vil være udtryk for.

De »planlagte« boligbebyggelsers fallit - En fejlslagen boligpolitik eller en fejlslagen byplanlægning

To problemkomplekser er i disse år stadig tilbagevendene i relation til de store boligområder, der blev resultatet af den mest ekspansive fase i den danske boligpolitikens historie:

1. Segregeringen, de sociale problemer og frygten for vold og hærværk⁵⁶

2. Bygeskaderne, der siden 1978 har betydet en indskrænkning på 2.500 boliger i en i forvejen lille almenyttig byggevot.⁵⁷

Hvis den planlægningsoptimisme, der dels prægede socialdemokratiet i 60'erne,⁵⁸ dels lå som baggrund for den ambitiøse planlovreform fra 1972, har fået sit første alvorlige knæk med de famøse Perspektivplaner fra 70'ernes begyndelse, kan man sige, at de store boligområders krise burde tilføje planlægningsoptimismen det afgørende hug.

For mange af de store byggerier gælder, at der er tale om det mest gennemført planlagte byggeri på flere niveauer.

Byplanmæssigt er byggerierne planlagt som rene boligområder med nogen privat og offentlig service. Trafikmæssigt veltilrettelagt med god ekstern tilhørslemulighed til kommunens øvrige vejnet, så man nemt kan komme fra boligbebyggelsen i *bil* til industriområder, rekreative arealer, bycenter o.s.v.

Bebyggelsesplanmæssigt er områderne tilrettelagt med udearealer i form af grønne områder og legepladser, interne stinet med trafikadskillelse. Rigelige parkeringsarealer, og ofte god direkte adgang til den private og offentlige service.

Boligplanmæssigt er lejlighederne store og velindrettede med god komfort, og bygget af materialer, der næsten ikke skulle vedligeholdes! Antalsmæssigt er der ofte en overvægt af store flerrumsfamilielejligheder.

Selv om der tit blev sparet på byggerierne i den dyre ende, således at specielt dele af den lovede service udeblev eller lod vente på sig, ændrer det ikke ved det faktum, at mange af bebyggelserne faktisk indeholdt alt, hvad man kunne forestille sig, der kunne være behov for i et boligområde og lidt til. Der var planlagt for et hvert tænkeligt reproduktivt behov.

Alligevel oplever vi i dag, at det går galt i mange af de monofunktionelle »planlagte« boligbebyggelser. De falder fra hinanden, først socialt og sammenhængsmæssigt, siden fysisk med store byggeskader p.g.a. mangel på viden og mangel på ordentlig afprøvning.

Vedrørende de fysiske skader er det nemt at finde årsagen. Det er straks sværere at finde ud af, hvem der har ansvaret.

Vedrørende de sociologiske og psykologiske problemer i bebyggelserne er det også svært at finde årsagerne. De umiddelbare forklaringer, at det er krisen og arbejdsløsheden, der er skyld i problemerne, gælder nok som delforklaringer, men mange problemer viste sig, før krisen for alvor satte ind.

De massive indflytninger af mange familier på én gang i boligområderne på op til et par tusind lejligheder er en anden delforklaring. Områdernes monofunktionalitet sammen med omslaget til massearbejdsløshed med mange personer i området i dagtimerne er en tredje delforklaring.

Den ensartede befolkningssammensætning med et flertal af svage grupper er en fjerde delforklaring, og endelig er huslejeusikkerhed i kombination med en boligskattepolitik, der klart favoriserer lejerboligen, en femte delforklaring på, hvorfor det er gået så galt.

For den amerikanske socialpsykolog Richard Sennett⁵⁹ ligger hovedårsagen i planlægningen.

Netop det faktum, at områderne er planlagt så omfattende, som de er, giver problemerne efter Sennetts opfattelse.

En sådan sammenfattende planlægning som dels funktionsopdelingen i byerne og dels de store boligområder (både etagehus- og parcelhusområder) er udtryk for, er dømt til at spille fallit, fordi den bygger på den *falske* præmis, at det kan lade sig gøre at planlægge for alle behov, og planlægge så modsætningerne forsvinder (trafiksegregeringen i boligbebyggelsen skal løse modsætningen mellem den svage trafikant og bilerne). Men dette er ikke muligt ifølge Sennett. Det kan højst lade sig gøre at tænke modsætningerne væk. De kommer altid op til overfladen et andet sted og er så sværere at løse, fordi folk bliver stadig dårligere til at løse konfrontationer. Og de bliver dårligere til at løse problemer og konfrontationer, jo mere de holdes fra hinanden, og i mange af de nye boligområder har segregeringen været så fuldkommen, at man stort set aldrig konfronteres med det anderledes. Overfor denne falske drøm om en planlægning for orden, sætter Sennett en planlægning for uorden, hvor det bliver planlæggernes opgave at hjælpe med til, at modsætningerne bliver tydeligere og klarere for alle som en forudsætning for bearbejdning.

Konkret ville det betyde f.eks. i forhold til frygten for vold og hærværk i boligområder, at løsningen snarere ville bestå i, at man gav beboerne ansvaret for selv at klare problemerne med bistand fra eksperter og myndigheder, end den ville bestå i øget kontrol og planlægning for at forhindre volden.

Der er i Sennetts model for en planlægning for uorden indbygget en god del læreproces. Folk skal lære at »blive voksne« og klare konflikter ved en konfrontation med andre opfattelser og andre måder at tilrettelægge tingene på.

Løsningsforslagene kan således næppe stå alene som her - og nu - løsninger

i boligområderne, ligesom årsagsforklaringen næppe heller holder som hele forklaringen.

Det er dog nok værd at fastholde planlægningskritikken som en væsentlig del af nøglen til en forståelse af boligområdernes krise.

Sagen er, at der både er planlagt for lidt og for meget, og det, der tiltrænges, er mere og mindre planlægning.

Dette skal forstås på den måde, at der i forhold til den overordnede styring, de store linjer, såvel samfundsmæssigt som arealmæssigt i form af fysisk planlægning er planlagt for lidt og kvalitativt for dårligt. Den kvantitative styring af boligomfanget gav ikke noget instrument til at forhindre den befolkningsmæssige segregering, der blev særlig grell i hovedstadsområdet, hvor visse kommuner er rene parcelhuskommuner, mens andre har almennyttigt byggeri og store sociale problemer.

Når de politiske direktiver er utilstrækkelige eller modsætningsfyldte, som det er tilfældet med boligpolitikken, så stilles der større krav til en kvalitativ og ressourcebevidst planlægning, som kan sikre en mere ligelig udvikling. Det blev der imidlertid heller ikke meget ud af, måske fordi det indebar for mange politisk kontroversielle valg såvel på det statslige som det kommunale niveau. I stedet udvikledes der, som compensation, en planlægningspraksis og et planlægningsapparat, der er rig på styringsinstrumenter for de små detaljer.

Hermed fraskrev byplanlæggere og politikere sig den kvalitative styring med indbygget følsomhed for forskellene til fordel for en forvaltning via administrative regler og normer, der »ikke var politiske«.

Det er altså både en hverken - eller boligpolitik og en fejlslagen byplanpraksis, der har resulteret i de opsplittede byer og kriseramte boligområder, som vi kender i dag, og som næppe nogen har ønsket.

I sidste instans er denne udvikling naturligvis et resultat af en kapitalistisk byudvikling, som den er foregået i hele den kapitalistiske verden. For så vidt kan hele ansvaret naturligvis ikke lægges på socialdemokratiet, men socialdemokratiet har lige som arkitekterne og byplanlæggerne spillet *med* den kapitalistiske byudvikling i stedet for imod den, og just heri ligger det ansvar, som knytter 60'ernes og 70'ernes boligområder snævert sammen med på den politiske side socialdemokratiet, og på den faglige side arkitekterne, planlæggerne og ingeniørerne.

Løsningen på de to problemkomplekser, der blev nævnt i starten af dette kapitel, de sociale problemer og byggeskaderne, er hverken øget detailplanlægning og kontrol i boligområderne eller nedrivning af de værste af bebyggelserne.

Derimod må de nyere boligområder med ind i den storstilede byomdannelsesproces, som byfornyelsen i de gamle boligområder har sat på dagsordenen i de kommende år. Ikke fordi boligerne trænger til udskiftning, eller fordi der skal foregå særlig meget nybyggeri, men mere i form af levevilkårsmæssige æn-

dringer, og af at fysiske ændringer skal være mulige i overensstemmelse med beboernes ønsker og behov. En sådan byomdannelse kan imidlertid kun finde sted, hvis socialdemokratiet spiller med.

Det er specielt afgørende, at det socialdemokratiske magtapparat i boligselskaberne ønsker at være med i omdannelsen på lejernes præmisser. Hvis boligselskaberne vil det, burde der være muligheder i et samspil med kommunerne om en kvalitativ udfyldning af kommuneplanernes rammer og struktur. Socialdemokratiet har i hvert fald alt at vinde og intet at tabe.

Noter

1. Betænkning om det fremtidige boligbyggeri. Udgivet 1945 af Indenrigsministeriets byggeudvalg af 1940.
2. Mange undersøgelser har gennem de senere år dokumenteret disse problemer. Senest er det påvist af Jens Bonke og Hans Skifter Andersen i Boligsektorens fordelingsmæssige virkninger. SBI og Lavindkomstkommissionen 1980, hvor de demonstrerer, at den almindelige parcelhusejer - med 1980 indtægter under 150.000 kr. om året - i virkeligheden vil have økonomisk fordel af en radikal omlægning af boligpolitikken, hvor rentefradraget afvikles og alle befolkningsgrupper stilles lige på boligmarkedet.
- 2a. Se Mats Franzen og Eva Sandstedt: Grannskap og stadsplanering Uppsala 1981. En inspirerende afhandling om stat og byggeri i efterkrigstidens Sverige med en funktionalismekritik baseret på bl.a. Harbermas' offentlighedsteori.
3. Udgivet som debatoplæg omkring den fremtidige boligpolitik i efteråret 1976 af 5 socialdemokratiske dominerede organisationer: LO, Boligselskabernes Landsforening, Lejernes Landsorganisation, Det kooperative Fællesforbund og Arbejderbevægelsens Erhvervsråd.
4. En solidarisk boligpolitik: s. 27, 29 og 31.
5. Folketingets Forhandlinger 1958/59 den 9.10.1958.
6. Folketingstidende 1959/60. Tillæg B, sp. 1607.
7. Folketingstidende 1958/59, 28.10.1958 sp. 441 ff.
8. Formanden for Fællesorganisationen af almennyttige danske boligselskaber, K. Korsgård holder i en artikel i »Boligen« døren åben for en ophævelse af statsfinansieringen ved at erklære, at det for selskaberne som bygherre er ligegyldigt, om man har statslån til byggeriet, eller man får en statsgaranti for kreditforeningslån. »Boligen« nr. 1 1957 s. 3.
9. »Boligen« nr. 9/10 1958 s. 141 ff.
10. Leder i »Socialdemokraten« den 12.10.1958.
11. Kamp og fornyelse, J. O. Krag og K. B. Andersen 1971, s. 150.
12. Aktuel Politik nr. 7 1963.
13. Cit. fra Aktuel Politik nr. 7 1963.
14. Se Ole Malmquist: Vælgerne er bange for socialismen, i Verdens Gang nr. 5 1963 og Holger Eriksen: Kritik af den socialdemokratiske politik, i Verdens Gang nr. 7 1963.
15. Folketingets forhandlinger 1962/63 25-1 1963, sp. 2323 ff. Boligministeren overdriver

sandsynligvis en smule, men det er svært at opdrive pålidelige tal fordi opgørelsen på bolig kun findes for bymæssige bebyggelser.

16. Kamp og fornyelse opp. cit. s. 256, hvor K. B. Andersen tilslutter sig disse ord fra en leder i Information.
17. Cit. fra tema-artikel i Information 16/17 sep. 1978: Oppositionen i Socialdemokratiet for første gang forenet i kampen mod SV-regeringen.
18. Dette eksempel på beslutningsproces i Socialdemokratiet er fremført i den i note 17 nævnte tema-artikel i Information, hvis ene forfatter, Henrik Heie, er identisk med den ene af de to modstandere i folketingsgruppen.
19. Holger Eriksen, der var konsekvent modstander af enhver lempelse i parcelhusbeskatningen.
20. Henrik Heie, daværende forretningsfører for Det kooperative Fællesforbund, var i 5 måneder medlem som suppleant for Frode Jacobsen.
21. Finansminister Poul Hansen i Folketingets forhandlinger 1963/64 sp. 2239 ff.
22. Erhard Jacobsen i Folketingets forhandlinger 1963/64.
23. Den socialdemokratiske boligordfører, Ove Hansen i Folketingets forhandlinger 1963/64.
24. Citat fra en artikel af økonomiprofessor Jørgen Gelting i Information den 29. maj 1965, sagt af Holger Eriksen i Folketinget. Folketingets forhandlinger 1964/65.
25. Ove Hansen (Soc.) under 1. behandlingen af forslag til lov om udskydelse af 13. alm. vurdering, Folketingets forhandlinger 1963/64 sp. 3774.
26. »Boligen nr. 3, marts 1963.
27. Formuleringen lyder således i En solidarisk boligpolitik, opp. cit. s. 31.
28. Verdens Gang nr. 3 1966, s. 88.
29. Verdens Gang nr. 3 1966, s. 139.
30. Kaj Moltke fortæller. Forlaget Ørenlyd 1977 s. 58.
31. Verdens Gang nr. 8 1966 s. 233.
32. Ifølge Knud Vilby i »Arbejderflertallet«, Røde Hane 1969, var smadringen af SF en af i hvert fald visse socialdemokraters intentioner med samarbejdet.
33. Preben Wilhelm: Arbejderflertallets politik i »Arbejderflertallet« Røde Hane 1969.
34. Folketingets Årbog 1968/69.
35. Folketingets Årbog 1970/71.
36. Ligevægtsproblemer på boligmarkedet af sekretariatschef, cand. polit. Laurids Pedersen, K.A.B. i Boligen nr. 9, 1972 s. 569.
37. »Boligen« nr. 1 1973, s. 57.
38. Jyllands-Posten den 24.4.1973.
39. »Boligen« nr. 5 1973.
40. »Ny politik« nr. 2 1973.

41. »Ny politik« nr. 5 1973.
42. »Ny politik« nr. 5 1973.
43. Det komplicerede yderligere forholdet, at en stor gruppe huse var vurderet sidst i 1965. Der kunne derfor forventes en særlig stor stigning for disse huse.
44. Verner Jørgensen og Åge Munk, der var henholdsvis direktør og økonomisk-politisk medarbejder i Boligselskabernes Landsforening, trak sig fra socialdemokratiets boligudvalg i protest mod forliget og vilkårene for påvirkning af den socialdemokratiske politik.
45. Et projektarbejde i Odense Kommunes social- og sundhedsforvaltning, hvor der er udført et opsøgende kriminalitetsforebyggende arbejde i forskellige socialdistrikter, viser ikke nogen afgørende forskel mellem problemerne i parcelhusområderne og etagehusområderne, for såvidt angår kriminalitet.
46. Erik Skov og Peter Rhode: Byfornyelse i nye boligområder, arbejdsrapport om udredningsprojekt 1983.
47. De fire nævnte organisationer udsendte sammen med arbejderbevægelsens erhvervsråd i 1976 den såkaldte Boligpolitiske Hvidbog - »En solidarisk boligpolitik«. Den blev sidenhen i 1979 fulgt op af et krav om en skattereform og boligløsning. For begge oplægs vedkommende analyserede man sig meget præcist frem til problemerne og manglerne ved den førte boligpolitik, uden at fastne sig ret meget ved, at det faktisk var socialdemokratiet der i alt væsentligt havde stået for politikken, opp. cit. note 3.
48. Boligpolitisk Hvidbog for Lejebevægelsen i højrentebyggeriet. RUC 1978.
49. Der er dog undtagelser på denne tendens. I visse boligselskaber har der været en villighed til at tænke utraditionelt, som på det seneste har vist sig i form af boligselskabernes medvirken i diverse forsøgsprojekter. F.eks. Brabrand Boligforenings aktive deltagelse i Levevilkårsprojektet og tilknyttede projekter i Gjellerup-parken i Århus, 1983/84.
50. Se i øvrigt Karin Hansen og Lars Torpe: Demokratiet i Danmark - socialdemokratisk set i årbog for arbejderbevægelsens historie 1983 s. 143-144.
51. Sven Bislev: Fra velfærdsstat til selvforvaltning, maj 1984. I dette papir forsøger SB sig med en »udgravning af nogle forstenede rester af det civile samfund: boligkooperationerne ...« som »er blevet omfavnet og styret i en grad, så deres alternative karakter ikke er til at få øje på« (s. 13).
52. Sven Bislev: opp. cit. s. 8.
53. Se i øvrigt Jan Magnussen: Engelsk bypolitik, Byplan nr. 1, 1984.
54. Med ændret forvaltningspraksis og en større grad af selvbestemmelse både i forhold til bebyggelser og i forhold til den individuelle lejlighed, kan der også forventes en holdningsændring fra boernes side, hvor man i større grad vil stille krav til sig selv som boligindehaver og i mindre grad opfatte boligselskabet som et fra lejerne afsondret administrationsfirma.
55. Bem. f.eks. Århus Kommunes positive interesse i et samarbejde med Brabrand Boligforening i forbindelse med Levevilkårsprojektet og miljøprojekt Gjellerup, 1982-84 - forventet afrapportering januar 1985.
56. Tegnestuen John Allpass: Om livet i boligområderne. Frygten for vold og hærværk, udgivet i samarbejde med Byggeriets Udviklingsråd, marts 1984.
57. Oplysninger fra Boligministeriet iflg. Information 19.9.1984.

58. Karin Hansen og Lars Torpe: Opp. cit. s. 143-144.
59. Richard Sennet: *The uses of disorder*. New York 1970. Michael Peter Smith: *The city and social Theory*. Oxford 1980. På dansk i *Blød By* nr. 27 1983/ *Bidrag* 16, 1983.

Summary

The Social Democratic Party and Housing Policy - A Sort of Stocktaking of the Results of 25 Years of a Housing Policy Dominated by the Social Democratic Party.

The two most general and predominant features of housing development in the post-War period have been the growth of the single-family house sector and the large non-profit multi-storey estates primarily situated on the outskirts of large towns.

This article attempts to expound the role played by the Social Democratic Party in this development, partly by examining the attitude of the party in the political discussion concerning housing policy and the single-family house issue, in the Folketinget and outside, partly scrutin some of the residential districts which were the result of developments in housing policy and the connection between these and the Social Democratic Party as an ideological apparatus of power in the housing movement.

By looking at the residential districts as ideological expressions of the Social Democratic welfare concept in which the Social Democratic Party administers on behalf of others, and by pointing out that the crisis in the field of housing cannot primarily be attributed to the economic recession and unemployment, it is argued that the housing crisis can be seen as an expression of the crisis in the Social Democratic welfare model. This Crisis in the Social Democratic welfare model becomes obvious if the Social Democratically dominated housing policy is considered from two different angles.

Firstly, the indirect and direct support to one-family and owner-occupied housing which was the result of housing and taxation policies of the growth and industrialization period has gradually created some gigantic problems. Here, for instance the first steps are taken towards undermining the progressive income tax system which in the 80s lead to extensive legal tax avoidance.

At the samt time difficulties increase because the chasm between those who own their dwelling and those who are tenants is widened in the course of the welfare period and this approach is pursued in the first part of the article.

Secondly, because of and together with the first signs of the recession and increasingly during the recession, it becomes obvious that this division becomes more pronounced and acquires some social and psychological dimensions, which apparently can be found in concentrated form in the more recent nonprofit housing estates.

Social and psychological problems become predominant in these large residential areas, partly because the inequality between owner-occupiers and tenants makes it difficult to retain the better-off tenants, partly because the estates are rarely attractive in terms of quality as regards the general physical design. It is true of all the large multi-story estates that they are conceived and built under the impression of a cocktail of ideas consisting of the following factors:

- a. The town planning ideas of functionalism with a sharp division of functions;
- b. the parklike developments of the 30s with the main emphasis on light and air;
- c. the neighbourhood ideas of the 20s transformed into neighbourhoods adapted to motoring, containing all factors necessary for reproduction and adjusted in terms of dimensions to the population basis for a school or a connexion for shops;

d.the British new towns.

However, it was through the industrialization of housing construction regulated by the non-profit housing movement and the co-operative organizations that this line of ideas was given physical shape. As it turned out the result was, indeed, fraught with problems.

This approach is pursued in the last three chapters of the article in which an attempt is also made to draw some sort of conclusion to the discussion.

25 years of a neither-nor-housing-policy coupled with planning-optimism in which it was believed that planning could off-set the shortcomings of housing policies have created some urban problems that can only be solved through a large-scale town restructuring process. If this is to have any chance of success, Social Democratic politicians and functionaries more than anyone will have to swallow a few camels, and they most almost be said to be in honour bound to do so, because the link between the housing construction hardest hit by the crisis and the Social Democratic Party cannot be overlooked.

Litteratur om arbejderboliger

Af Ole Hyldtoft

Den følgende bibliografi tilstræber at dække arbejderboligerne i perioden fra omkring 1840 til midten af 1950'erne, d.v.s. fra den moderne industrialiserings begyndelse til tiden umiddelbart før de store teknologiske og boligmæssige forandringer sætter ind fra slutningen af 1950'erne. Geografisk ligger tyngdepunktet på Danmark, men desuden er medtaget enkelte nyere indføringer, oversigter og eksempler fra Norge, Sverige, Storbritannien og Tyskland. Inden for Danmark er de fleste bidrag, herunder også mange generelle værker, koncentreret om København. Det skyldes for en del, at der er skrevet mest om København, men desuden at redaktøren er bedst orienteret i litteraturen om København. Af samme grund er arbejderboligerne i landdistrikterne svagere dækket såvel i titler som med kommentarer.

Som helhed er bibliografien søgt gjort forholdsvis fyldig, selv om den på ingen måde er fuldstændig. Specielt for tiden før Dansk Tidsskriftindex (1915) er det vanskeligt med de foreliggende bibliografiske hjælpemidler at finde frem til relevante bidrag om temaer inden for danske arbejderboliger. De ofte fyldige bidrag om arbejderboliger i indledningerne til folke- og bolig-tællingerne, i referaterne fra Rigsdagen (Folketinget) og lokale politiske organer samt i datidens aviser er ikke medtaget her.

En stor del af de anførte værker f.eks. om arkitektur og byggeteknik har et generelt sigte, men er alligevel skønnet af interesse for arbejderboligernes udformning. Endnu et problem har været placeringen af de enkelte bidrag. Mange titler kunne således som indlæg i datidens debat med nogen ret placeres under boligpolitik. Da en sådan placering næppe vil hjælpe brugerne, er de forskellige bidrag i stedet skønmæssigt placeret under en række deltemaer. I enkelte tilfælde er problemet søgt løst ved at nævne samme værk under flere temaer.

Indledningsvis redegøres for bibliografier og generelle oversigter. Derefter følger byggeriets økonomi, byggeteknik og arkitekturorienterede bidrag. Videre omtales boligproblemer og boligstandard. Derpå behandles boligpolitikken under emnerne generel boligpolitik, bygningslovgivning og byggeforeninger. Efterfølgende nævnes enkelte eksempler på arbejderboliger i skønlitteraturen og erindringer om arbejderboliger. De generelle temaer afsluttes med danske artikler og bøger om udenlandske arbejderboliger. Anden del er geografisk opbygget. Først behandles hovedstaden i deltemaerne oversigtsværker, København inden for Søerne, hovedstaden uden for Søerne og ho-

vedstadens forstæder. Derefter følger provinsen med deltemaerne oversigtsværker, provinskøbstæder, stationsbyer, fabriksboliger og arbejderboliger i landdistrikterne. Til sidst refereres enkelte udenlandske bidrag fra Norge, Sverige, Storbritannien og Tyskland.

Endelig skal nævnes, at datidens retsskrivning er moderniseret, og at der for bøger er anført sidetal, hvor det har været muligt inden for den snævre tidsramme for arbejdet.

I. Den tematiske del

Bibliografier

Trods den voksende interesse for arbejderboliger i de sidste årtier findes kun få bibliografiske hjælpemidler. For Danmark er den vigtigste Per Bojes bog, og internationalt er den bredest dækkende Hans J. Teutebergs bidrag.

Hans J. Teuteberg: Homo habitans. Zur Sozialgeschichte des ländlichen und städtischen Wohnens in Europa in der Neuzeit. Münster 1984. 465 s. Studien zur Geschichte des Alltags.

Bringer et stort antal tysk-, engelsk- og fransksprogede bidrag med en overvægt på de tyske.

Per Boje: Det industrielle miljø 1840-1940. Kilder og litteratur, Kbh. 1976, 145 s.

En overordentlig nyttig vejledning med mange referencer og en grundig omtale af kilde materiale til arbejderboliger.

Finn Lunding og Magdalene Ø. Jensen: Bibliografi over arbejderboliger/socialt boligbyggeri i Danmark 1850-1981. København. Eget forlag, 1983.

Willem Zibrandtsen: Boligforhold, i Gunnar Viby Mogensen m.fl.: Socialhistorie, Kbh. 1973, s. 108-16.

Nyttig omkring boligstatistik i det 20. århundrede.

Jørgen Hegner Christiansen: Bygningsbevaring - en kommenteret bibliografi, Kbh. 1982, 320 s.

Bl.a. med udførlige henvisninger til de mange registreringsarbejder, der ofte indeholder meget historisk materiale.

Kilder til Københavns bygningshistorie, i Historiske Meddelelser om København, 1982, s. 177-201. Desuden som særtryk.

En indføring i bygningshistorien inden for Københavns volde med en udmærket orientering om vigtigt kildemateriale.

Ole Hyldtoft (red.): Det industrielle miljø. Projekter om industrialiseringens fysiske, økonomiske og sociale sider, Kbh. 1983, 52 s.

Redegørelse for igangværende projekter bl.a. om arbejderboliger.

Svend Thomsen m.fl.: Københavns bibliografi, 1-3, + suppl., Kbh. 1957-67.

Blandt de mange nyttige lokale bibliografier.

Åge Bredsted m.fl.: Litteratur om Århus med forstæder, Århus 1959.

Vibeke Hedemann og A. Tiedje: Litteratur om Odense, Odense 1945.

Leif F. Petersen: Dansk økonomisk bibliografi 1930-1949, Kbh. 1984, 187 s.
Med et afsnit om boligforhold på s. 163-67.

Dansk Bogfortegnelse, Kbh. 1841ff.

Dansk Tidsskriftindex, Kbh. 1915ff.

Fabrik og Bolig, tidl. Industrialismens Bygninger og Boliger.

Det eneste danske tidsskrift med arbejderboliger som hovedområde. Ekspedition
Hans Koefoed, Stadsarkivet, Rådhuset, 1599 København V.

Oversigter

Der savnes fyldigere oversigter over danske arbejderboliger i deres helhed. De nedennævnte titler er mest korte, essay-prægede indføringer. For mere systematiske oversigter henvises til den geografiske del, specielt hovedstaden og Odense.

Kirsten-Elizabeth Høgsbro: Byens boliger, i A. Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark i det 19. og 20. århundrede, Bd. I, Kbh. 1963, s. 429-50.

Blandt de få generelle indføringer. Behandler boligen ud fra en række synsvinkler.

Kirsten-Elizabeth Høgsbro: Lejlighed eller eget hus, i A. Steensberg (red.): Dagligliv i Danmark i det 19. og 20. århundrede, Bd. II, Kbh. 1964, s. 439-68.

Som foregående titel, men med hovedvægten på det 20. århundrede.

Peter Dragsbo: Byens omformning, i P. Strømstad (red.): Mennesket og Maskinen, Kbh. 1980, s. 36-54.

Om de danske byers fysiske forandringer i det 19. og 20. århundrede med hovedvægten på bysamfund i provinsen.

Ole Hyldtoft: Arbejderboliger og bymiljøer, i P. Strømstad (red.): Mennesket og Maskinen, Kbh. 1980, s. 72-97.

Om fabriksboliger og hovedtyper af arbejderboliger i København i det 19. og 20. århundrede.

Viggo Sten Møller: Boligforhold, i Danmarks kultur ved år 1940, bd. II, Kbh. 1942, s. 197-212.

Om boligforhold med tyngdepunkt i 1930'erne.

Viggo Hansen: Bebyggelsens historie, i Danmarks Natur, bd. 9, Kbh. 1970, s. 9-138.

Standardværket om den danske bebyggelses historie. Forholdsvis nødtørfigt omkring København og det 19. og 20. århundrede.

Per Boje og Ole Hyldtoft: Urbaniseringens økonomiske, geografiske og demografiske aspekter 1800-1914, i Urbaniseringsprosessen i Norden, bd. 3, Oslo 1977, s. 178-244.

En oversigt over den danske byudvikling i perioden, herunder forandringerne i byernes indre struktur.

Ole Hyldtoft: Urbaniseringen i Danmark 1914-1970, i Studia Historica Jyväskyläensia 27, Jyväskylä 1983, s. 177-94.

En fortsættelse af foregående oversigt.

Poul Erik Skriver og Erik Kaufmann: Byen - liv og form, Kbh. 1964, 123 s.
En oversigt over byplanlægning og boligbyggeri specielt efter 2. verdenskrig.

Dan Christensen: En families urbanisering 1899-1972, i Arkitekten, 1972, s. 499-511.
Gennem et fler-generationsforløb skitseres bl.a. de boligmæssige ændringer for en typisk dansk familie i løbet af det 20. århundrede.

Byggeriets økonomiske sider

Hovedtrækkene i boligbyggeriets udvikling er forholdsvis velbelyst. Desuden diskuteres boligbyggeriets økonomiske placering i flere bidrag. Regelmæssige artikler i Nationaløkonomisk Tidsskrift f.eks. af Sv. Røgind og Svend Nielsen gør detaljeret rede for de foregående års boligbyggeri. Desuden er boligbyggeriets økonomiske sider behandlet i flere store opgaver i nationaløkonomi.

Viggo Schou: Bidrag til undersøgelse af byggevirksomheden i Danmark i de sidste 75 år, Slagelse 1911, 221 s.

Hovedværket om byggeriets udvikling i det 19. århundrede.

Olav Grue: Byggevirksomheden og den økonomiske udvikling, Kbh. 1967.

Om byggeriets økonomiske placering med tyngdepunktet i det 20. århundrede.

Bygge- og boligforholdene 1946-56. En redegørelse for udviklingen i tiden siden boligministeriets oprettelse, Kbh. 1957, 114 s.

En detaljeret redegørelse for boligbyggeriet efter 2. verdenskrig, herunder boligpolitikken og den teknologiske udvikling.

Jens Warming: Bolig-byggeri og andet byggeri, i Socialt Tidsskrift 1938, s. 16-40.

En sammenligning mellem de forskellige typer af byggeri.

Erik Hoffmeyer og Kirsten Mordhorst: Determinants of fluctuations in housebuilding in Denmark 1880-1940, i A. A. Nevitt (ed.): The Economic Problems of Housing, London 1967, s. 92-104.

På et stort statistisk materiale analyseres determinanterne i boligbyggeriet. For mellemkrigstiden fremhæves rentens betydning.

Om boligproblemet. En analyse udarbejdet af afdeling B, Kbh. 1971.

En marxistisk analyse af boligbyggeriets forskellige sider.

Bjørn Jakob Andersen: En analyse af boligbyggeriet i København 1850-1970, i Fagligt Forums Kulturgeografiske Hefter, nr. 1 1973, s. 51-76.

Argumenterer for en vekselvis udvikling af henholdsvis bolig- og erhvervsbyggeri bestemt ud fra profit- og finansieringsmuligheder inden for en marxistiske analyse-ramme.

Ole Hyltoft: Københavns industrialisering 1840-1914, Herning 1984, s. 39-40, 89-95, 172-81, 282-85 og 413.

Behandler bl.a. forholdet mellem erhvervsudvikling og boligbyggeri.

Hedvig Vestergaard: Byggeriet og den uformelle økonomi, Hørsholm 1984, 90 s.

Analyse af den uformelle økonomi, og især husholdningsøkonomiens, betydning for byggeriet og boligmarkedet.

- E. J. Sommerfelt: Special-overslag over bekostningen ved opførelsen af en beboelsesbygning i alt til beløb 19.500 kroner, Kbh. 1875.
- Gregers Hansen: En københavnsk lejekaserne og dens økonomi gennem 75 år, i Byggeindustrien, 25. maj 1954, s. 171-78.
- Enrico Hansen: Byggeriets økonomi, Kbh. 1944, 126 s.
- K. B. Conradsen: Om stråmandsbyggeri og beskyttelse af håndværkere mod tab, i Arkitekten, 1902, s. 404-11.
- Adolph Jensen: Nogle tal om ledige lejligheder i København og andre byer, i Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1904, s. 401-10.
- J. V. Møldrup: Københavnske byggeforhold, i Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1907, s. 271-81.
- Edv. Ph. Mackeprang: Københavns bebyggelse og byggeriet, i Tidsskrift for Industri, 1908, s. 60-66 og 83-88.
- Edv. Ph. Mackeprang: Danmark og verdenskrisen 1907-08, i Tidsskrift for Industri, 1908, s. 70-74.
- Sv. Røgind: Københavnske boligforhold, i Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1916, s. 405-37.
- Om boligbyggeri og boligproblemer i årene frem til begyndelsen af 1. verdenskrig.
- Svend Nielsen: Boligmanglens omfang og vilkårene for boligbyggeri, i Socialt Tidsskrift, 1926, s. 18-26.
- F. C. Boldsen: Åbenhjertige breve om bygge- og boligforhold, Kbh. 1927, 51 s.
- Svend Nielsen: Boligbyggeriet under deflation, i Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1927, s. 159-79.
- Et hovedbidrag om boligbyggeriet og boliglovgivningen i 1920'erne.
- Rolf Schroeder: Storbyens vækst i de sidste tiår, i Dansk Udsyn, 1930, s. 375-85.
- Overvejende om boligbyggeri.
- E. Monberg: Boligbyggeriet i København i de senere år, i Årbog for Bygge- og Boligvæsen, 1932, s. 42-66.
- K. Bjerregaard: Københavnske bolig- og byggeproblemer, i Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1933, s. 373-89.
- Bl.a. med en detaljeret diskussion af saneringsproblematikken.
- Jens Warming: Børnebegrænsningen og boligproblemer, Kbh. 1933, 15 s.
- Jens Warming: Boligbyggeri under krisen, i Boligen, nr. 6 1933, s. 3-6.
- A. C. Kristensen: Økonomien ved opførelsen af eget hus, i Arkitekten, 1939, s. 106-20.
- Rasmus Nielsen: Boligbyggeriets pengesorger, Kbh. 1939, 30 s.
- Erik Salomon: Byggeri, Kbh. 1940, 23 s.
- C. E. Andersen: Byggevirksohmheden i Danmark, i Arkitektens Ugehæfte, 1943, s. 201-06.
- S. Gammelgaard Jacobsen: Monopoldannelsen indenfor byggebrancherne, i Det fremtidige boligbyggeri, Bilag, Kbh. 1945, s. 153-208.

Rachel Bager: A comparison of the respective conditions on which social and private building enterprises may be granted government loans, i Nordisk Tidsskrift for Teknisk Økonomi, 1948, s. 23-30.

Sven Danø: Det nuværende og fremtidige boligbehov, i Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1949, s. 41-58.

Per Bredsdorff og Rachel Bager: Befolkningsudvikling og boligbehov 1950-1978, i Byggeindustrien, 1955, s. 387-94.

Viggo Nørby: Boligbyggeriet i Danmark, i Arkitektens Månedshæfte, 1955 nr. 9, s. 24-38. Perioden 1946-55.

Olav Grue: Byggevirksohmheden og den økonomiske aktivitet, i Byggeindustrien, 1956, s. 43-49.

K. Kaaber: Boligbyggeriet i hovedstadskommunen under skiftende konjunkturer fra 1875 til vore dage, stor opgave i økonomi Kbh. ca. 1940.

Niels Hummeluhr: Byggekrisen 1908, stor opgave i økonomi Kbh. 1957.

G. A. O. Ingels: Byggevirksohmheden i mellemkrigstiden i Danmark. En econometrisk studie, stor opgave i økonomi Kbh. 1945.

H. F. Larsen: En undersøgelse af priserne på ubebyggede grunde i Københavns omegn i årene 1930-54 på basis af salgspriser fra Virum, Ballerup og Glostrup, stor opgave i økonomi Kbh. 1956.

Vagn Munck: En analyse af 40 københavnske og frederiksbergske ejendomsaktieselskabers økonomi i 1936-1948, stor opgave i økonomi Kbh. 1950.

K. Lemberg Møller: Boligbyggeriet efter krigen, med særligt henblik på dets beskæftigelsesmæssige betydning, stor opgave i økonomi Kbh. u.å. (36-45).

Byggeriets tekniske sider

Det moderne hovedværk om byggeteknik er Jesper Engelmarks store undersøgelse af det københavnske etageboligbyggeri 1850-1900. Dernæst foreligger en række redegørelser for den byggetekniske udvikling siden 2. verdenskrig. Gode oversigter over byggeteknik findes i datidens mange byggehåndbøger. Dertil kommer et stort antal bidrag om enkelte sider af boligbyggeriets teknologi.

Jesper Engelmark: Københavnsk etageboligbyggeri 1850-1900. En byggeteknisk undersøgelse, Hørsholm 1983, 408 s.

Standardværket om det københavnske boligbyggeris teknologi frem til århundredeskiftet.

Jesper Engelmark: Byggeteknik og byggeteknisk kvalitet i de københavnske boligkvarterers etageboligbyggeri, i Fabrik og Bolig, nr. 2 1979, s. 22-33.

En kort redegørelse for nogle udvalgte hovedsider.

Udstilling af nyere bygningsmaterialer, i Architekten A, 1902, s. 195-254.

Denne og de følgende tre titler giver et indtryk af de nye teknologiske elementer, der trængte frem omkring århundredeskiftet.

V. B.: Udstillingen af nyere bygningsmaterialer, i Tidsskrift for Industri, 1902, s. 57-64.

Udstillingen af nyere bygningsmaterialer, i Ingeniøren, 1905, s. 15-16.

V. B.: Udstillingen af nyere bygningsmaterialer, i Tidsskrift for Industri, 1905, s. 53-56.

Jernbetonens anvendelse i huse, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1914, s. 9-28.

En rundspørge, der giver et indtryk af jernbetonens anvendelse og arkitekternes syn på dette nye materiale.

Edv. Thomsen m.fl.: Etagelejligheden i betonstøbt hus, i Arkitekten, 1939, s. 145-60.

Anvendelsen af jernbeton i etagelejligheder i 1930'erne.

Kay Fisker og Eske Kristensen: Standardhuse, opført af industrialiserede elementer, i Arkitektens Ugehæfte, 1944, s. 12-14.

Johs. Kjærbøl: Byggeriets rationalisering, i Kooperationen, 1950, s. 113-22.

Frits Gravensen: Træk af byggeriets udvikling 1920-77, Lyngby 1980, 20 s.

Denne og de følgende to titler er fra projektet Byggeteknologiens udvikling i Danmark efter anden verdenskrig.

Johs. F. Munch-Petersen: Politiske og teknologiske initiativer, Lyngby 1980, 70 s.

Søren Koch: Arkitektens rolle, Lyngby 1980, 165 s.

Per Anker Jensen: Hovedtræk af bygge- og anlægssektorens teknologiske og strukturelle udvikling, Lyngby 1979.

Oversigt fra Institutet for Anlægsteknik, Danmarks tekniske Højskole.

Byggehåndbøger

G. Volmeister: Nogle anmærkninger over tømmer-bygningskunsten og tømmermaterialer, Kbh. 1791.

G. Hoffmann: Praktisk vejledning for den vordende bygmester, Kbh. 1865, 2. udg. 1867.

F. Meldahl: Om byggeforetagenders gennemførelse ved licitation, Kbh. 1867.

L. F. Holmberg og A. Steen: De mekaniske grundlove for bygningsvæsenet, Kbh. 1871.

J. D. Herholdt: Vejledning i husbygningskunst, Kbh. 1875, 2. udg. 1878.

L. F. Holmberg: Fundering af bygningsværker, Kbh. 1876, 464 s.

C. Kielberg: Bygningsnedkeren, praktisk hånd- og hjælpebog, Kbh. 1877.

A. Thortsen: Bygningskonstruktionslære, 1-2, Kbh. 1877-78.

E. J. Sommerfelt: Forelæsninger over husbygningskunsten, I-V, Kbh. 1878-81.

A. Thortsen: Lærebog i fundering, Kbh. 1882, 2. udg. 1890.

F. Uldall: Overslagsbog for bygmestre, bygningshåndværkere og bygherrer, Et stort antal udgaver, bl.a. 3. udg. Randers 1883, 253 s.

G. v. Huth: Grundtrækkene i murstensforbindelser, Kbh. 1885.

L. F. Holmberg: Lærebog i jordarbejde og fundering, Kbh. 1887.

- G. v. Huth: Vejledning i konstruktion af trætrapper, Kbh. 1887.
- J. E. Gnutzmann: Kortfattet lærebog i husbygning, Kbh. 1888, 2. udg. 1900 og 3. udg. 1910.
- G. v. Huth: 164 eksempler på træforbindelser for brædder, planker og tømmer, Kbh. 1896.
- T. E. Hemmingsen: Bygningskonstruktionslære, I-II, Kbh. 1900-02.
- E. Suenson: Byggematerialer, Kbh. 1911.
- E. Thaulow: Træ og træets bearbejdning, Kbh. 1912.
- P. M. Wier: Bygningsrådgiver for arkitekter, bygmestre, bygningshåndværkere, byggherrer, husejere og lejere samt lærebog i bygningsret for tekniske skoler, Kbh. 1912.
- C. E. O. Pedersen: Håndbog for bygmestre, håndværkere og entreprenører, Kbh. 1915.
- E. Suenson: Jærnbeton i teori og praksis, 2. udg. Kbh. 1918.
- Kaare Kristensen: Husbygningslære, I-II, Kbh. 1919-20, 159 + 158 + 80 + 80 s.
- J. Jonas og A. L. Vanggaard: Materiallære for bygningsteknikere, Kbh. 1919, 2. udg. 1922.
- D. Rasmussen: Husbygning, Odense 1929.
- A. G. Jørgensen: Husbygningsmaterialer, 3. udg., Kbh. 1943.
- P. Kjærgaard m.fl.: Byggebogen, Kbh. 1948 og senere.
- P. Gammel: Historisk indledning til statiken, Århus 1973.

Eksempler på bidrag om enkelte sider af byggeriets teknologi

Tækning af flade tage, i Industriforeningens Tidende, 1838, s. 11-14.

A. J. Schmidt: De nyeste konstruktioner af dragere, underslagsbjælker og bjælkelag af valset jern, i Kvartalsberetninger fra Industriforeningen, 1856, s. 90-108.

P. Knudsen: Gasbelysning i værelser, i Hygiejniske Medd., Ældre Rk. 1.2, 1856-58, s. 25-34.

E. A. Scharling: Nogle anvisninger til at forbedre luften i vore boliger, i Hygiejniske Medd., Ældre Rk. 1.3, 1856-58, s. 31-33.

P. Knudsen: Ventilernes rette plads og afgangskanalernes rette konstruktion i vore værelser, i Hygiejniske Medd. Ældre Rk. 1.2, 1856-58, s. 35-42.

P. Knudsen: Om indstrømning af frisk luft i værelser ved hjælp af ventilationsovne, i Hygiejniske Medd., Ældre Rk. 2.2 s. 141-51.

Chr. Krarup: Hvorvidt forandres luften ved sin gennemgang gennem en ventilationsovn af støbejern?, i Hygiejniske Medd., Ældre Rk. 6.1 s. 1ff.

Emil Hornemann: Er kakkelovne af jern farlige for sundheden?, i Hygiejniske Medd., Ældre Rk. 6.3 s. 267ff.

Emil Hornemann: Nogle bemærkninger om vinduer, som ikke er til at lukke op, i Hygiejniske Medd., Ældre Rk. 2.3 s. 247-53.

- En provinslæge: Om jern og glas som bygningsmaterialer, i Hygiejniske Medd., Ældre Rk. 2.1 s. 37-53.
- Udtørring af beboelseslejligheder, i Journal for Håndværks- og Fabrikksdrivende, 4. bd. 1863, sp. 302-04.
- C. Krarup: Om ventilation af private bygninger, Kbh. 1869.
- J. C. Jacobsen: Om brandfrie bygninger med anvendelse af bjælker af jern og lofter af murværk, i Industriforeningens Månedsskrift, 1870, s. 69-75.
- O. L.: Vægges tykkelse i almindelige bygninger, i Industriforeningens Månedsskrift, 1871, s. 161-87.
- O.L.: Adskillelsen og forbindelsen imellem etagerne i almindelige bygninger, i Industriforeningens Månedsskrift, 1871, s. 213-24.
- E.G.: Asfalt og tjære, anvendt i bygningsvæsenet, i Industriforeningens Månedsskrift, 1871, s. 193-98.
- E. G.: Om anvendelsen af beton til husbygning, i Industriforeningens Månedsskrift, 1871, s. 207-10.
- Hansen og Kruse: Lidt om udtørring af nyopførte huse, i Industriforeningens Månedsskrift, 1874, s. 100-04.
- C. J. Rosen: Et par ord om ventilation af vore beboelseslejligheder, i Industri-Tidenden, 1876, sp. 65-68 og 88-90.
- P. Hansen: De almindeligste principper for lokalers opvarmning og deres anvendelse på de dertil tjenende apparater, i Industriforeningens Månedsskrift, 1877, s. 87-97 og 101-13.
- E. G.: Udstyrelsen af værelser i henseende til dens indflydelse på sundheden, i Industriforeningens Månedsskrift, 1877, s. 97-99.
- F. Meldahl: De hygiejniske forhold i nogle offentlige og private bygninger, samt lægers og bygmestres stilling til løsning af de her foreliggende opgaver, i Hygiejniske Medd., Ny Rk. 2. bd., 1877-78, s. 1-36.
- F. Meldahl: Belysningsforholdene set fra øjenhygiejnikens standpunkt, i Hygiejniske Medd., Ny Rk. 3. bd., 1879-80, s. 238-58.
- V. Budde: Om ventilation og opvarmning af vore boliger, i Tidsskrift for Sundhedspleje, 1. rk. 1. bd., 1889, s. 73-100.
- Ovn for arbejderboliger, i Vulkan, 1892, s. 877-78.
- A. C. Karsten: Nogle korte bemærkninger om kakkelovne og central opvarmning, i Månedsskrift for Sundhedspleje, 1904, s. 1-8.
- H. Hansen: Om boligen, med særlig hensyn til fugtigheden i grundmurede boliger på landet, i Månedsskrift for Sundhedspleje, 1904, s. 106-12.
- A. Bjerre: Støvsuge-apparater, i Månedsskrift for Sundhedspleje, 1905, s. 62-63.
- Jess Jensen: Kakkelovnen, i Månedsskrift for Sundhedspleje, 1905, s. 133-59.
- H. Rasmussen: Byggepladsen i hverdag og fest, Kbh. 1957.

Arkitektur

Den nyeste indføring i datidens arkitektur er Sys Hartmann og Villads Villadsen samt Lisbeth Balslev Jørgensens bind af Gyldendals arkitekturhistorie. Fyldigst omkring arbejderboliger i København er fortsat bidraget af Kay Fisker m.fl. i Arkitektens Månedshæfte 1936. Knud Millechs pionerarbejde om Danske arkitekturstrømninger hører ligeledes stadig til de grundlæggende værker. Udover de forskellige oversigter foreligger en række tematiske bidrag, der dog for arbejderboligernes vedkommende er koncentreret til det 20. århundrede. Det samme gælder for monografier over enkelte arkitekter. Fra omkring århundredeskiftet publiceres boligbøger med regelmæssige mellemrum. De er dog mest beregnet for de bedrestillede samfundsgrupper. I samme periode begynder byplanlægning og havebyideer at trænge frem.

Oversigter

Sys Hartmann og Villads Villadsen: Byens huse. Byens plan, Kbh. 1979, 206 s.

En kort oversigt over etagebyggeriets og byplanlægningens historie i Danmark.

Lisbeth Balslev Jørgensen: Enfamiliehuset, Kbh. 1979, 211 s.

Den tilsvarende oversigt over enfamiliehusets historie, ligeledes i Gyldendals arkitekturhistorie.

Kay Fisker m.fl.: Københavnske boligtyper fra 1856 til 1936, i Arkitektens Månedshæfte, 1936, s. 85-128.

Hovedværket om københavnske arbejderboligers fysiske udformning i perioden.

Knud Millech: Danske arkitekturstrømninger 1850-1950, Kbh. 1951, 365 s.

Det store pionerarbejde, specielt om det 19. århundredes anden halvdel.

K. Varming og Vilh. Lorenzen: Dansk arkitektur gennem 20 år 1892-1912, Kbh. 1912.

Esbjørn Hjorth: Housing in Denmark since 1930, 1952.

Harald Langberg og Hans Erling Langkilde: Dansk byggesæt omkring 1792 og 1942, Kbh. 1942, 278 s.

Harald Langberg: Danmarks bygningskultur, bd. 2, Kbh. 1955, 310 s.

Hakon Lund og Knud Millech (red.): Danmarks bygningskunst, Kbh. 1963, 479 s.

Steen Eiler Rasmussen: København, Kbh. 1969, 322 s.

Tobias Faber: Dansk arkitektur, 2. udg., Kbh. 1977, 335 s.

Harald Langberg (red.): Hvem byggede hvad, 1-3, Kbh. 1968-71, 356 + 371 + 400 s.

Nyttig vejviser til mere kendte bygningsværker over hele landet.

Tematiske bidrag

C. F. Hetsch: Om moden og den rette smag, i Kvartalsberetninger fra Industriforeningen, 1845, s. 223-25. Som selvstændigt skrift i 1848.

C. F. Hetsch: Om form og farve ved industrielle og arkitektoniske genstande, i *Qvartalsberetninger fra Industriforeningen*, 1849, s. 87-123, 1850, s. 13-46 og 65-85. I bearbejdet form som bogen *Bemærkninger angående kunst, industri og håndværk*, Kbh. 1863.

V. Klein: Nogle synspunkter på bygningskunsten i vor tid, i *Industriforeningens Månedsskrift*, 1868, s. 105-18.

E. Hornemann: Et forslag ang. arkitekters uddannelse, i *Hygiejniske Medd.*, Ældre Rk. 3.1 s. 1ff.

Vibeke Petersen og Inga Christensen: *Stuktidens vindskibelighed. Sanering for de fattige - boliger for de fine*, i *Historiske Meddelelser om København*, 1982, s. 136-71.

Kristian Hvidt: *Pynt på gesimsen. Facader på københavnsk etagebyggeri 1860-1920*, Kbh. 1984, 200 s.

Hans Helge Madsen: *Huse må ikke styrte sammen!*, Kbh. 1972.

Eksempler på spekulationsbyggeri og spekulanter.

Cordt Trap og Olaf Schmidt: *Danske arbejderboliger*, i *Arkitekten*, 1902, s. 273-77, 281-87, 293-96, 303-05 og 310-13.

Overvejende en redegørelse for den fysiske udformning af de nye byggeforeninger omkring århundredeskiftet.

Familistøren, i *Arkitekten*, 1902-03, s. 541-44, og 1903-04, s. 13-20, 28-32 og 52-55.

G. N.: *Bygningskunsten og økonomien*, i *Den Tekniske Forenings Tidsskrift*, 1910, s. 36-39.

P. V. Jensen-Klint: *Bygmesterskolen*, 1911.

Harald Nielsen: *Bygmesterbogen*, 1932.

Harald Nielsen: *Bedre Byggeskik*, 1936.

Hans Peter Svendler Nielsen: *Bedre Byggeskik*, i *Erhvervshistorisk Årbog 1979, Århus 1980*, s. 98-126.

En undersøgelse af bevægelsen *Bedre Byggeskik*, der navnlig kom til at præge mange provinsbyer.

Steen Eiler Rasmussen: *Ti års boligbyggeri i København*, i *Arkitekten*, 1926, s. 78-96.

En vigtig undersøgelse, der bl.a. indeholder en analyse af lejlighedsplaner.

Kommunens boligbyggeri, i *Arkitekten*, 1922, s. 33-44 og 153-71.

Med en lang række eksempler på de nye kommunale arbejderboliger.

Boligselskaberne, i *Arkitekten*, 1923, s. 345-430.

En lang række eksempler på boligselskabernes nye boligbyggerier.

Björn Linn: *Storgårdskvarteret*, Stockholm 1974.

En detaljeret undersøgelse af storgårdsbebyggelserne, der dominerede etagehusbyggeriet fra slutningen af 1. verdenskrig og i 1920'erne. Danmark omtales s. 179-96.

Arne Sørensen: *Funktionalisme og samfund*, Kbh. 1933.

Denne og de to følgende titler behandler funktionalismens byggeri.

Helge Finsen: *Ung dansk arkitektur*, Kbh. 1947.

Carl Brummer: *Mennesker, huse og hunde*, Kbh. 1949.

- K. A. B.: Koncernens bygge- og boligvirksomhed 1920-1945, Kbh. 1945, 309 s.
Arkitektonisk redegørelse for selskabets omfattende byggeri i perioden.
- Ole Buhl (red.): Socialt Boligbyggeri, Kbh. 1941.
Tilsvarende redegørelse for Socialt Boligbyggeris byggerier i 1930'erne.
- K. A. B.: Koncernens bygge- og boligvirksomhed 1945-1950, Kbh. 1950, 158 s.
- K. A. B.: Koncernens bygge- og boligvirksomhed 1945-60. 4 bd.
- Arbejderbo 1941-1966, Kbh. 1966, 247 s.
Tilsvarende for Arbejderbo, der overvejende virkede i provinsen.
- Sv. Busk Mikkelsen: Om statslånhuse, i Arkitekten, 1939, s. 101-05.
- Magnus L. Stephensen: Rækkehusbebyggelse for børnerige familier, i Arkitektens Månedshæfte, 1943, s. 129-33.
- F. C. Boldsen: Huse for enligstillede, i Bygge-Forum, 1944, s. 321-27.
- Poul Møller: Hvorledes fungerer højhuset rent boligmæssigt, i Byplan, 1951, s. 33-39.
- Sv. E. Møller: Enefamiliehuset af idag, Kbh. 1953.
- Arne Riis Mørk: Småhusbyggeriet i Danmark, i Byggeindustrien, 1958, s. 222-27.

Enkelte arkitekter

- Hans Helge Madsen: Meldahls rædselsprogram. F. Meldahl arkitekt og politiker 1827-1908, Kbh. 1983, 302 s.
- Lise Funder: Arkitekten Martin Nyrop, Kbh. 1979, 102 s.
- Helge Finsen: Arkitekten Ulrik Plesner, Kbh. 1951.
- Viggo Sten Møller: Arkitekten Anton Rosens arbejder, Kbh. 1980, 111 s.
- Hakon Stephensen: Arkitekten Thorkild Henningsen. Kunstner og humanist, Kbh. 1978, 111 s.
- H. E. Langkilde: Kay Fisker, Kbh. 1960.

Boligbøger

- Emma Gad (red.): Vort hjem, I-IV, Kbh. 1903.
- Harald Nielsen: Boligbogen, Kbh. 1926.
- M. K. Michaelsen: Familien og boligen, i Boligen, 1944, s. 3-7.
- Esbjørn Hjorth: Bo rigtigt, Kbh. 1948.
- Milla og Wolmer Kristjansen (red.): Familiebogen, 1952.
- Inga Dahlsgård m.fl. (red.): Bosætningsbogen, Kbh. 1953, 173 s.
- Karen Braae: Hvordan bor vi? Rationaliseringen af den lille lejlighed er vor tids mest bemærkelsesværdige fænomen på boligbyggeriets område, i Årbog for Bygge- og Boligvæsen, 1933, s. 20-40.

Byplanlægning og haveboliger

Knud Bidstrup: Ebenezers disciple. Fra dansk byplanlægnings pionertid, Kbh. 1971, 71 s.

En essaypræget oversigt over den tidlige byplanlægning i Danmark.

Lars Dybdahl: Byplan og boligmiljø efter 1800, Kbh. 1973.

Overvejende en kildesamling, beregnet for gymnasiet.

Emil Hornemann: Nogle bemærkninger i anledning af planen til en udvidelse af København, i Hygiejniske Medd., Ældre Rk., 2.1 s. 22-36.

Emil Hornemann: Om folkerige byers udvidelse; nærmest med hensyn til København, i Hygiejniske Medd., Ældre Rk., 2.2 s. 93-113.

A. J. Råvad: Forslag til anlæg af en arbejderforstad, Kbh. 1887, 80 s.

Charles Ambt: Om planer til byers udvidelse og bebyggelse, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1888-89, s. 81-90.

Poul Hertz: Lys og luft i byen, Kbh. 1900.

Havebyer, i Tidsskrift for Industri, 1907, s. 221-32.

A. Bjerre: Havebyer ude og hjemme, i Gads danske Magasin, 1911.

Vilhelm Lorenzen: Engelske havebyer, i Forskønnelsen, 1911. Optrøkt i Vilhelm Lorentzen: Drømmen om den ideale by, Kbh. 1947, s. 138 ff.

Om havebyer, i Ingeniøren, 1912, s. 349.

F. C. Boldsen: Haveboliger i Danmark for de mindre bemidlede samfundsklasser, Kbh. 1912, 46 s.

Jens A. Petersen: Vesterled. Kulturhistorisk skildring omkring en haveby. 1970, 54 s.

S. Risom: Byplanmødet i Odense, i Arkitekten, 1922, s. 193-95.

Charles I. Schou: Om bybygningskunst, I-II, Kbh. 1923-25.

E. Sand: Byplanlov?, i Socialt Tidsskrift, 1925, s. 57-60.

Peter Bredsdorff: Københavnske haveboligkvarterer, i Beretning om Dansk Byplanlaboratoriums Virksomhed 1937-41, Kbh. 1942, s. 76-85.

Svend Høgsbro: Erfaringer angående byplanloven, i Boligen, 1943, s. 154-57.

Svend Høgsbro: Havebyen i moderne byplanlægning, i Boligen, 1944, s. 108-11.

Erik C. Mengel: Byspredning - et positivt forslag, i Dansk Fremtid, 1945, s. 35-41.

E. Bollerup: Lidt om byplanarbejdet i Vejle, i Bygge Forum, 1946, s. 135-41.

Peter Bredsdorff: Det kommende boligbyggeri i Københavnsegnen, i Arkitektens Ugehæfte, 1946, s. 89-94.

Hans Brems: Retningslinjer for udarbejdelsen af danske byplaner, i Stads- og Havneingeniøren, 1947, s. 17-28.

Paul Fenneberg: Byplanpolitik, i Danmarks kommunale efterretninger, 1953, nr. 38, s. 291-99.

M. Windfeldt Jensen: Byplanarbejdet i Esbjerg, i Esbjerg, nr. 1 1953, s. 9-15.

Erik Siesby: Byreguleringens problemer i engelsk og dansk ret, i Ugeskrift for Retsvæsen, 1954, s. 41-63.

Poul Vedel: Generalplanskitsen for København, i Ingeniøren, 1954, s. 486-93 og 513-19.

Poul Erik Skriver m.fl.: Bybygning i centrum, i Arkitekten, 1954, s. 157-73.

Kolonihaver og legepladser

C. Nielsen og A. Dalskov (red.): Kolonihavebevægelsen i Danmark 1908-1933, Kbh. 1933.

Jørgen Haagen: Kolonihaven, Kbh. 1976.

Inger Marie Tolstrup: Kolonihaven, speciale i europæisk folkelivsforskning Kbh. 1980.

Lone Bentzen m.fl.: Kolonihavebevægelsens blomstrende udvikling i mellemkrigstiden, i Årbog for Arbejderbevægelsens historie, 1981, s. 9-125.

Hans Dragehjelm: Legepladserne i København, i Historiske Meddelelser om København, 2. rk. V, Kbh. 1931-33, s. 420-29.

Boligproblemer og boligstandard

Rich. Willerslevs seneste artikler er blandt de få nyere bidrag, der systematisk behandler boligproblemerne og boligstandardens udvikling. Mange nyere undersøgelser rækker dog ind over disse temaer og generelt henvises til titler under boligpolitik og de geografisk placerede bidrag. De klassiske studier af arbejdernes boligproblemer er de mange indgående undersøgelser af københavnske læger fra slutningen af 1840'erne til begyndelsen af 1870'erne. Også senere tages spørgsmålet især op i perioder, hvor problemerne skærpede til. Af systematiske undersøgelser på dansk materiale over forholdet mellem boligforhold og sundhed i det 20. århundrede kan alene peges på Vagn Christensens vigtige bidrag.

Nyere undersøgelser

Richard Willerslev: Overbefolkede lejligheder - en teoretisk undersøgelse, i Industrialismens Bygninger og Boliger, nr. 2 1976, s. 16-20.

Diskuterer anvendelsen af en overbefolkningsnorm på 8 eller flere personer pr. lejlighed i det 19. århundrede.

Richard Willerslev: Beboelsestætheden i København omkring 1800, i Ole Feldbæk og Niels Thomsen (red.): Festskrift til Kristof Glamann, Odense 1983, s. 395-410.

I dette og det følgende bidrag undersøges boligforholdene i København omkring 1800 med sammenligninger til København i 1880erne. Der tegnes et mørkt billede af forholdene i 1800 og et optimistisk syn på udviklingen under den tidlige industrialisering.

Richard Willerslev: Boligforhold og befolkningsstruktur i København omkring år 1800, i Historiske Meddelelser om København, 1983, s. 55-80, 1984, s. 86 - 121.

Ole Hyldtoft: Boligforhold i det centrale København. Arbejdernes boligstandard i perioden 1800-1914, i *Bebyggelseshistorisk Tidsskrift*, nr. 6 1983, s. 86-101.

I nogen grad en problematisering af Willerslevs optimistiske syn.

Ulla Bondebjerg: En analyse af det københavnske slum ca. 1850-1900, speciale i samfundsfag Kbh. 1973.

Anders Rud: En københavnsk ejendom og dens beboere 1882-1901, i *Fabrik og Bolig*, nr. 1 1983, s. 15-30.

En systematisk undersøgelse af flyttheppigheden i en københavnsk ejendom gennem to årtier.

De klassiske studier

Emil Hornemann: Om mangler ved den offentlige renlighed i København, Kbh. 1847.

C. H. Visby: Om midlerne til at forbedre de arbejdende klassers kår, Kbh. 1848.

Emil Hornemann: Beretning om den ved allerhøjeste kommissorium af 12. marts 1851 nedsatte sundhedskommissions virksomhed, Kbh. 1852, 96 s.

Emil Hornemann: Om de ubemidlede og arbejdende klassers boliger, i *Fædrelandet* 12.5 og 15.5 1853.

L. A. Colding og Thomsen: Om de sandsynlige årsager til koleraen, Kbh. 1853.

J. R. Hübertz: Beretning om koleraepidemien i København, Kbh. 1855.

Soph. Engelsted: Beskrivelse af et fattigkvarter i København, i *Ugeskrift for Læger*, 2. rk. XXIII, 23, 1855, s. 353-66.

Denne og de to følgende bidrag er detaljerede beskrivelser af boligforholdene i bestemte, særligt ramte kvarterer.

Chr. F. Hempel: Bidrag til oplysning om sundhedsforholdene i en afdeling på Christianshavn, i *Hygieiniske Medd., Ældre Rk.*, 1856-58, 1.2 s. 43-72.

F. F. Ulrik: Kan Peder Madsens Gang betragtes som et sygdomsfokus her i staden?, i *Hygieiniske Meddelelser, Ældre Rk.*, 1872, 7.1 s. 1-34 og 7.2 s. 120-34.

Emil Hornemann: Den nuværende husvildhed og mangel på sunde boliger, i *Hygieiniske Medd., Ældre Rk.*, 1856-58, 1.3 s. 1-30.

P. Knudsen: Oversigt over dødeligheden og befolkningens tæthed i København 1855-64, Kbh. 1865.

Vilh. Munck: Om de fattiges vilkår på Christianshavn, Kbh. 1867, 119 s.

Vilh. Munck: Om fattigdommen i Kjøbenhavn, Kbh. 1868, 87 s.

Senere bidrag

Cordt Trap: Om aldersfordelingen af børn inden for københavnske lejligheder, ordnede efter værelsestallet, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1899, s. 109-29.

Marcus Rubin: Om arbejderstandens beboelsesforhold, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1899, s. 262-69.

Bl.a. med statistik over beboelsesforholdene for forskellige samfundsgrupper.

- Poul Hertz: Arbejderstandens boliger i København, i Månedsskrift for Sundhedspleje, 1904, s. 147-70 og 199-217.
- Et væsentligt bidrag med selvstændige undersøgelser og synspunkter.
- Viggo Thalbitzer: Hvilket mål har en boligreformbevægelse i Danmark, og ved hvilke midler nåes dette mål?, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1911, s. 193-202.
- Gustav Bang: Bolignød, i G. Bang: Arbejderklassens liv og dens kamp, bd. 1, Kbh. 1915, s. 63-78. Opr. fra Social-Demokraten 6.3 og 8.3 1911.
- Sven Røgind: Det københavnske boligspørgsmål. Arbejderkvarterer før og nu, i Gads danske Magasin, 1916-17, s. 278-85.
- K. Vedel-Petersen: Bolig- og husleje forhold, i K. Vedel-Petersen: Københavns kommune i årene 1914-1921, Kbh. 1931, s. 215-57.
- En gennemarbejdet redegørelse for boligforholdene i København under 1. verdenskrig.
- Boligkommissionen af 1916. Betænkning I-IV, Kbh. 1917-19. 68 + 43 + 114 + 78 s.
- Boligkommissionen af 1918. Betænkning I-II, Kbh. 1920-21. 119 + 253 s. samt bilag.
- Foreløbig beretning fra det af Indenrigsministeriet nedsatte boligudvalg, Kbh. 1925, 112 s.
- Poul G. Rasmussen: Kunstig bolignød. Undersøgelse af boligforholdene i København og Frederiksberg 1890-1921, Kbh. 1922, 40 s.
- Bodil Bech: Barnet og boligen, i Årbog for Bygge- og Boligvæsen, 1931, s. 76-84.
- Enquête om boligproblemer, i Arkitektens Ugehæfte, 1935, s. 1-12, jfr. Arkitektens Månedshæfte, 1935, s. 13-24.
- Kjeld Johansen: Forekomsten af slumkvarterer i provinsbyer, i Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets saneringsudvalg, Kbh. 1938, s. 107-16.
- En statistisk undersøgelse af hjem og boliger for aldersrentnydere. Arbejds- og socialministeriets statsvidenskabelige konsulent, i Socialt Tidsskrift, 1945, s. 6-22.
- Karl Roos: Kan vi være dette bekendt?, Kbh. 1946, 172 s.
- Undersøgelse af københavnske børnerige familiers forhold med særligt henblik på deres boligforhold. Foretaget af det socialpolitiske udvalg under Arbejds- og Socialministeriet, Kbh. 1946, 59 s.
- Boliger for ungdommen. Betænkning angående ungdommens boligforhold II. Ungdomskommissionen, Kbh. 1949, 59 s.
- H. E. Knipschildt og Troels Smith: Redegørelse for problemet om overbefolkede boliger, i Årsberetning fra Københavns Boligkommission 1950, s. 23-68.
- Einar Engberg: Hvor stor er bolignøden idag?, i Socialt Tidsskrift, 1951, s. 75-84.
- Otto Krabbe: Børn og boliger, i Bygmesteren, 1952, s. 35-42.
- Ole Thomassen: Krise i boligspørgsmålet, Kbh. 1954.
- Otto Krabbe: Bolignød, samfundsmoral og anden moral, i Boligen, 1956 nr. 4, s. 105-11.

Boligforhold og sundhed

Søren Hansen: Tuberkulosekommissionens betænkning, Kbh. 1902.

Olaf Schmidt: Boligen og tuberkulosen, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1910, s. 39-40.

Sundhedsstyrelsen: Redegørelse for boligforholdenes indflydelse på beboernes sundhedstilstand, i Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets saneringsudvalg, Kbh. 1938, s. 117-25.

Teit Kærn: Bolig, sygdom og abortus provocatus, i Ugeskrift for Læger, 1952, s. 756-62.

Vagn Christensen: Boligforhold og børnesygelighed, Kbh. 1956.

Medicinsk disputats om forholdet mellem børnesygelighed og dårlige boligforhold.

Vagn Christensen: Er vor boligstandard hygiejnisk forsvarlig?, i Kooperationen, 1956, s. 298-304.

Generel boligpolitik

Hovedpunkterne i boligpolitikken er nogenlunde velbelyste gennem en række oversigter. Desuden forligger et stort materiale i forbindelse med de enkelte boliglove, dels som betænkninger og vejledninger, dels i form af indlæg i datidens debat. Mens lovgivningen om lånestøtte til socialt boligbyggeri indledtes allerede i det 19. århundrede, hører huslejelovgivning og en praktisk anvendelig saneringslovgivning det 20. århundrede til. En væsentlig del af den samlede bibliografis titler kan som nævnt opfattes som boligpolitiske indlæg, og mere specielt henvises til de følgende to afsnit om henholdsvis bygningslovgivningen og byggeforeninger.

Oversigter

Nis Nissen: Den kroniske bolignød og fremtidens boligpolitik, Kbh. 1971, 271 s.

En lidt ujævn, men indholdsrig og engageret skildring af boligproblemer og boligpolitik i det 19. og 20. århundrede.

C. V. Bramsnæs og Sven Nielsen: Byggeforeningsbevægelsens udvikling i hovedstaden, i Boligkommissionen af 1918, Tillægsbilag til betænkning II, Kbh. 1921, s. 141-72.

Giver bl.a. en oversigt over boligstøtteordningerne frem til slutningen af 1. verdenskrig.

Historisk redegørelse for det offentliges støtte til boligbyggeriet, i Det fremtidige boligbyggeri, Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets byggeudvalg af 1940, Kbh. 1945, s. 112-29.

En kort oversigt med tyngdepunkt i 1930'erne.

Finn T. B. Friis: Boligspørgsmålet, i Schultz Danmarkshistorie, bd. VI, Kbh. 1943, s. 418-25.

Kort og koncis oversigt over boliglovgivningen i mellemkrigstiden.

Boligspørgsmålet, i Danmarks sociale lovgivning, 2.udg. Kbh. 1944, s. 390-418.

- Kr. Asbæk (red.): Et dansk boligselskabs historie. K. A. B. 1920-1945, Kbh. 1945, 652 s.
 Det fyldigste bidrag om boliglovgivningen fra 1916 til 1945. Meget uoverskuelig, men samtidig med mange sagoplysninger og synspunkter.
- Sven Danø: Boligpolitik, i Socialt Tidsskrift, 1953, s. 161-98.
 En oversigt over boligpolitikken for polit-studerende. Vægten ligger på perioden fra 1940 til 1953.
- Bygge- og boligforholdene 1946-56. En redegørelse for udviklingen i tiden siden boligministeriets oprettelse, Kbh. 1957, 114 s.
 Standardoversigten for denne periode.
- Ove Johansen: Et frit boligmarked. Analyse af en politisk omstridt målsætning, Århus 1979, 180 s.
 En politologisk analyse af boligpolitikken fra 1939 til 1979, koncentreret om målsætningen »et frit boligmarked«.
- Rich. Willerslev: Boligpolitik, Kbh. 1975, 127 s.
 Indeholder en kort indledning om boligpolitikken fra 1945 til 1974 sammen med et udvalgt kildemateriale.
- Preben Wilhjem: Dansk boligpolitik. Forbrydelse eller dumhed?, Kbh. 1971, 140 s.
 Udover at være et opgør med den førte boligpolitik i 1960'erne indeholder bogen vigtige teoretiske bidrag på marxistisk grundlag.
- Om boligproblemet. En analyse udarbejdet af afdeling B, Kbh. 1971.
 Ligeledes på marxistisk grundlag, men mere ujævn.

Enkeltlove og temaer

- På hvilken måde bør man virke til at skaffe den arbejdende klasse sunde og billige boliger?, i Den hygiejniske Congress i København juli 1858, Kbh. 1858, s. 32-66.
 En fyldig diskussion af midler til fremme af bedre arbejderboliger.
- Henning Bro: Socialdemokratiet og arbejderens boligforhold i København 1870-1914, speciale i historie Kbh. 1980, 188 s.
 En stofmættet undersøgelse, koncentreret om Socialdemokratiets boligpolitiske målsætninger og partiets konkrete boligpolitiske arbejder. Indeholder også et fyldigt materiale om de øvrige partiers holdninger, om arbejderens boligforhold og boligmarkedets udvikling.
- Sigurd Jensen: L. C. Borup - Borgmesteren, der blev kommunalpolitiker, i Historiske Meddelelser om København, 1976, s. 122-62.
 En undersøgelse af L. C. Borups politiske virke, herunder de store kommunale grundopkøb fra 1890'erne.
- K. Vedel-Petersen: Bolig- og huslejeforhold, i K. Vedel-Petersen: Københavns kommune i årene 1914-1921, Kbh. 1931, s. 215-57.
 Giver en fyldig oversigt over boligpolitikken under 1. verdenskrig, specielt med henblik på københavnske forhold.
- H. V. Rygner: Odense kommunes boligpolitik i årene 1915-1922, Odense 1922.
- Boligkommissionen af 1916. Betænkning I-IV, Kbh. 1917-19, 68 + 43 + 114 + 78 s.
 Indeholder et fyldigt boligpolitisk materiale.

- Boligkommissionen af 1918. Betænkning I-II, Kbh. 1920-21, 119 + 253 s. samt bilag. Ligeledes med et fyldigt boligpolitisk materiale.
- C. V. Bramsnæs: Boligkommissionen af 1918, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1920, s. 296-302.
- C. V. Bramsnæs: Boligkommissionen af 1918, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1922, s. 54-65.
- Den skandinaviske Boligkongres 1917, Beretning om boligkongressen i København d. 10.-13. sept. 1917, Kbh. 1918, 311 s.
- Beretning om skandinavisk Boligkonference 1925, Kbh. 1926.
- F. C. Boldsen: Boligsagen, i *Arkitekten*, 1922, s. 45-49.
- Foreløbig beretning fra det af Indenrigsministeriet nedsatte boligudvalg, Kbh. 1925, 112 s.
- E. Sand: Den reviderede statsboligfundslov: Boligloven af 1926, i *Socialt Tidsskrift*, 1926, s. 250-56.
- Svend Nielsen: Boligbyggeriet under deflation, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1927, s. 159-79.
- F. C. Boldsen: Åbenhjertige breve om bygge- og boligforhold, Kbh. 1927, 51 s.
- E. Sand: Den udløbne statsboligfundslovgivning og den nye lov om boligbyggeri, i *Socialt Tidsskrift*, 1928, s. 343-59.
- Edvard Heiberg: 2 Vær. straks - en aktuel bog om boligspørgsmålet!, Kbh. 1935, 79 s.
En meget kritisk, men indsigtfuld redegørelse for boligforholdene i København og den førte boligpolitik.
- K. Korst: Byggeri og beskæftigelse, i *Kooperationen*, 1936, s. 19-24.
- Svend Nielsen: Boligpolitik og finansiering, i *Boligen*, 1936, s. 43-51.
- Betænkning afgivet af Befolkningsskommissionen af 1935 angående lån til boligbyggeri og huslejeafdrag for mindrebemidlede, børnerige familier, Befolkningsskommissionens betænkninger nr. 2, Kbh. 1937, 80 s.
- Elsebeth Villif: Befolkningsspørgsmålet i mellemkrigstiden, speciale i historie Kbh. 1975.
Behandler bl.a. den nye boliglov fra 1938.
- F. C. Bjerregaard: Boliger for mindrebemidlede, børnerige familier, i *Arkitektens Ugehæfte*, 1938, s. 1-3.
- Arbejderbevægelsens Erhvervsråd: Byggeriet og samfundet, Kbh. 1938, 58 s.
- Morten Westrup: Projekt Måløvhøj. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed, i *Erhvervshistorisk Årbog 1974, Århus 1975*, s. 145-75.
Et projekt om en forstadsbebyggelse som led i bekæmpelsen af arbejdsløsheden.
- Chr. Christiansen: Ny lovgivning om boligbyggeri og huslejenedsættelser, i *Socialisten*, 1938, s. 73-81.
- F. C. Boldsen: Sagligt eller politisk boligbyggeri?, Kbh. 1938, 285 s.
- Sv. Busk Mikkelsen: Om statslånhuse, i *Arkitektens Månedshæfte*, 1939, s. 101-05.
- F. C. Boldsen: Boligbyggeriet - dets finansielle og sociale forhold, Kbh. 1940, 36 s.

K. Korsgaard: Boligloven i praksis, i *Socialt Tidsskrift*, 1940, s. 1-16.

Indstilling til Indenrigsministeriet afgivet af Indenrigsministeriets Byggeudvalg af 1940, Kbh. 1941, 43 s.

Forslag om støtte til byggeriet.

Orla Buhl: Boligbyggeri som led i planøkonomi, Kbh. 1941, 29 s.

Carlo L. Hansen: Boliglovens økonomiske virkninger, i *Boligen*, 1942, s. 48-55.

Knud Bjerregaard: Nogle problemer vedrørende boliger til børnerige familier, i *Boligen*, 1943, s. 103-08.

Betænkning II afgivet af det ved indenrigsministeriet nedsatte udvalg vedrørende statens forhold til byggeriet. Udviklingen af det spredte byggeri m.m., Kbh., 1943, 102 s.

Hans Erling Langkilde: Bekæmpelse af bolignøden. Nogle synspunkter og positive forslag, i *Arkitektens Ugehæfte*, 1944, s. 2-10.

Jørgen S. Dich: Forslag til nye regler for støtten til boligbyggeri for børnerige familier, aldersrentenydere, kronisk syge m.v., i *Socialt Tidsskrift*, 1944, s. 543-64.

Betænkning III afgivet af det af Indenrigsministeriet nedsatte udvalg vedrørende statens forhold til byggeriet. Forslag til revision af lovgivningen om byggeri med offentlig støtte, Kbh. 1945, 79 s.

Det fremtidige boligbyggeri, Betænkning fra Indenrigsministeriets Byggeudvalg af 1940, Kbh. 1945, 211 + 217 s.

Indeholder en række vigtige bidrag.

Fremtidens boligvæsen. Udgivet af Fællesorganisationen af almennyttige danske Boligselskaber, Kbh. 1945, 351 + 98 s.

Undersøgelse af københavnske børnerige familiers forhold med særligt henblik på deres boligforhold. Foretaget af det socialpolitiske udvalg under Arbejds- og Socialministeriet, Kbh. 1946, 59 s.

Betænkning angående ungdommens boligforhold, I, Kbh. 1947, 48 s.

Bertel Dahlgaard: Betragtninger om bygge- og boligproblemer, i *Købstadsforeningens Tidsskrift*, 1947, s. 183-88.

H. P. Sørensen: Hovedstadens problemer, i *Verdens Gang*, 1947, s. 193-99.

Einer Engberg: Bolignød og boligpolitik, i V. Kampmann m.fl. (red.): *Sociale efterkrigsproblemer*, Kbh. 1948, s. 33-70.

Einer Engberg: Dansk boligpolitik belyst gennem 5 betænkninger, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1948, s. 145ff.

Boliger for ungdommen. Betænkning angående ungdommens boligforhold II med forslag om opførelse af særlige ungdomsboliger m.v. Ungdomskommissionen, Kbh. 1949, 59 s.

Johs. Kjærbøl: Boligproblemer, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1950, s. 1ff.

Arne Jørgensen: Den reviderede byggestøttelov, i *Bygmesteren*, 1951, s. 119-26.

Børge Høilund og Ole Fentz: *Byggeri med statslån*, 2. udg., Kbh. 1952.

J. S. Dich og K. Rudfeld: Aldersrentemodtagerboliger, i *Socialt Tidsskrift*, 1952, s. 307-36.

Viggo Nørby: Nye signaler i dansk boligpolitik, i *Byggeindustrien*, 1954, s. 207-12.

Axel Skalts: Sociale linier i dansk boligpolitik, i *Socialt Arbeid*, 1955, nr. 3, s. 65-77.

Gunnar Holm: Befinder den lille familiebolig sig i en krise?, i *Kooperationen*, 1956, s. 37-43.

Kristian Møller: Finansiering af boligbyggeri i Danmark, i *Økonomisk Revy*, 1956, s. 183-96.

Huslejelovgivning

Jens Warming: Huslejelovens gradvise afløsning af værdistigningskat, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1921, s. 58-98.

Svend Nielsen: Husleje og beboelsesforholdene i nov. 1924, i *Socialt Tidsskrift*, 1925, s. 331-40.

J. Bülov: Det nye huslejelovforslag, i *Socialt Tidsskrift*, 1925, s. 3-9.

E. Sand: Den nye huslejelov, i *Socialt Tidsskrift*, 1925, s. 137-42.

Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets Huslejeudvalg af 1934, Kbh. 1935, 150 s.

Den fremtidige huslejepolitik. Betænkning afgivet af Boligministeriets huslejeudvalg I af 1948, Kbh. 1948, 186 s.

Betænkning angående ændringer i lejelovgivningen. Afgivet af Boligministeriets huslejeudvalg II af 1948, Kbh. 1948, 50 s.

Jørgen S. Dich: Bør der gennemføres en huslejeudligning ved en gennem skattelettelser kompenseret afgift på ældre ejendomme, i *Socialt Tidsskrift*, 1950, s. 237ff.

Betænkning angående leje- og boliganvisningslovgivningen samt lovgivningen om statens støtte til boligbyggeriet. Afgivet af udvalget vedrørende lejeforhold, boliganvisning og statens støtte til boligbyggeriet, Kbh. 1951, 110 s.

Beretning angående undersøgelser med henblik på gennemførelse af en udligning af lejeniveauerne i ældre og nyere ejendomme, Kbh. 1952, 82 s.

Jørgen Pedersen: Udligningen af lejeniveaet i ældre og nyere ejendomme, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1953, s. 54-60.

Boligtilsyn og sanering. Betænkning nr. 187, afgivet af den af Boligministeriet den 22. okt. 1949 nedsatte kommission, Bd. 1, Kbh. 1957, 226 s. + bilag.

Saneringslovgivning

Københavns Kommune (udg.): Træk af byens ansigt 1938-1978, Kbh. 1978, 96 s.

K. Bjerregaard: Københavnske bolig- og byggeproblemer, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1933, s. 373-89.

Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets Saneringsudvalg, Kbh. 1938, 196 s.
Bl.a. med historiske oversigter.

A. B.: Et opgør med slum-bebyggelser, i *Samfundets Krav*, 1938, s. 172-79.

O. Larsen: Det københavnske byggelovsfor­slag og saneringsfor­slaget, i Socialt Tidsskrift, 1940, s. 32-36.

Troels Smith: Betragtninger over københavnske slumkvarterer og over fremtidige muligheder for massekondemneringer, i Årsberetning fra Københavns Boligkommission, 1946, s. 15-30.

Boligtilsyn og sanering. Betænkning nr. 187, afgivet af den af Boligministeriet den 22. okt. 1949 nedsatte kommission, Bd. 1, 1957, 226 s. + bilag.

Etapevis sanering, i Bygmesteren, 1951, s. 199-205.

Bygningslovgivning og sundhedsvedtægter

I København fra bispetid til borgertid og i Jesper Engelmarks bog foreligger habile oversigter over bygningslovgivningen, specielt i København. Allerede i datiden var der imidlertid et stort behov for oversigter over den gældende bygningslovgivning, et behov som blev imødekommet gennem en række håndbøger. Dertil kommer en fyldig litteratur i forbindelse med de enkelte bygningslove. I modsætning hertil har sundhedsvedtægterne kun givet anledning til forholdsvis få længere indlæg.

Oversigter

København fra bispetid til borgertid, Kbh. 1947, s. 261-304.

Standardoversigten over den københavnske bygningslovgivning frem til 1939.

Jesper Engelmark: Københavns etageboligbyggeri 1850-1900. En byggeteknisk undersøgelse, Kbh. 1983, 408 s.

De københavnske bygningslove udgør et hovedmateriale for denne undersøgelse. På s. 41-46 gives en oversigt over bygningslovgivningen frem til 1900. I bilag bringes de tre københavnske bygningslove af 1856, 1871 og 1889, samt en nyttig oversigt over den tidlige bygningslovgivning uden for hovedstaden.

C. P. N. Petersen: Bygningsretten efter den danske lovgivning, Kbh. 1862, 190 s.

Emil Jürgensen: Bygningslovgivningen for købstæderne (uden for København) og landet, Kbh. 1887, 336 s.

E. v. Tangen Sivertsen: Hovedpunkter af bygningsretten, Kbh. 1910.

P. M. Wier: Bygningsrådgiver for arkitekter, bygmestre, bygningshåndværkere - samt lærebog i bygningsret, Kbh. 1912.

Eyvind Sivertsen: Nogle hovedpunkter af bygningslovgivningen, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1913, s. 253-60.

Eyvind Sivertsen: Håndbog i bygningslovgivningen for København og Frederiksberg, Kbh. 1928, 755 s.

Axel H. Pedersen: Byggeriets retlige og økonomiske organisation, Kbh. 1946, 311 s.

E. Hansen og V. Vasegaard: Lærebog i bygningsret, Kbh. 1948.

Håndbog for bygningsindustrien, 2. udg. Kbh. 1972.

Betænkning afgivet af byggelovsudvalget af 1948, Kbh. 1955, 120 s.

Indeholder forslag til byggelov for kommunerne uden for København og Frederiksberg.

Heinrich Hansen: Bygningskommissionens historie, Kbh. 1906, 96 s.

Heinrich Hansen: Historiske meddelelser om Københavns bygningsvæsen og dets personale, Kbh. 1931.

Enkelte bygningslove

H. Kayser: Bygningsloven for København af 21. november 1871, i Industriforeningens Månedsskrift, 1872, s. 89-120.

Emil Hornemann: Bygningsloven for København af 21. nov. 1871, i Hygiejniske Medd., Ældre Rk. 8.3, 1874, s. 247-60.

Oberst Petersen: Bør bestemmelsen om gårdspladsens størrelse i bygningsloven af 21. nov. 1871 for København ikke forandres?, i Hygiejniske Medd., Ældre Rk., 8.3, 1874, s. 247-60.

E. G.: Københavnsk byggepraksis, i Industriforeningens Månedsskrift, 1875, s. 13-18.

E. J. Sommerfelt: Hvilke almindelige bestemmelser bør en bygningslov indeholde, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1879-80, s. 66-73.

E. J. Sommerfelt: Enkelte bestemmelser i »Forslag til bygningslov for staden København«, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1881-82, s. 5-24.

Axel Ulrik: Københavnske byggeforhold og byggelove, i Tilskueren, 1887, s. 1-13.

J. Rump: Forslag til bestemmelse om fremtidige byggelove, i Industriforeningens Tidsskrift, 1890, s. 155-58.

E. Suenson: De københavnske bygningsmyndigheder og deres forhold til de byggende, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1907, s. 217-19.

P. Bönecke, E. Suenson og A. Ostenfeld: De københavnske bygningsmyndigheder og deres forhold til de byggende, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1908, s. 17-25 og 43.

Revisionen af Københavns byggelov, i Ingeniøren, 1908, s. 315-17.

J. T. L.: Den københavnske bygningslovs revision, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1908, s. 189-92.

Poul Hertz: En sund by at bygge, Kbh. 1908, 34 s.
Om forslaget til ny byggelov.

M. Frandsen: Forslag til bygningslov for staden København, i Ingeniøren, 1911, s. 443-45.

Fr. V. Meyer: Nogle bemærkninger til regeringens forslag til bygningslov for staden København, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1912, s. 173-85.

Fr. V. Meyer: Storstads-vælling, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1913, s. 167-72.

Fr. V. Meyer: Kommunal omlægning (tvangsomlægning), i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1913, s. 19-35.

O. Larsen: Det københavnske byggelovsfor­slag og saneringsfor­slaget, i Socialt Tidsskrift, 1939, s. 32-36.

Sundhedsvedtægter m.v.

N. P. Schierbeck: Sundhedsvedtægternes bestemmelser til bekæmpelse af overbefolkningen i boliger, i Månedsskrift for Sundhedspleje, 1905, s. 249-312.

Tre forelæsninger for embedslæger med mange generelle overvejelser.

Ibsen Rye Madsen: Lov om tilvejebringelse af sundhedsvedtægter fra 12.1.1858. En analyse af tilblivelse og praktisk betydning frem til 1891, speciale i historie Kbh. 1980.

J. Lunddahl m.fl.: Om bolighygiejnen i provinsbyerne og sundhedskommissionens medvirken ved byggesager, i Månedsskrift for Sundhedspleje, 1904, s. 251-62.

Poul Hertz: Et par bygningshygiejniske bemærkninger, i Månedsskrift for Sundhedspleje, 1905, s. 318-19.

Byggeforeninger og boligselskaber

Om de forskellige byggeforeninger og boligselskaber foreligger en meget fyl­dig litteratur, dels i form af oversigter, dels om de enkelte foreninger og selskaber. Byggeforeningerne havde et bevidst boligpolitisk sigte og derfor behov for at ytre sig i offentligheden. Desuden udgjorde de enkelte foreninger en afgrænset og organiseret gruppe, der inviterede til udarbejdelse af festskrifter. Det er især de tidlige og store selskaber i København, der har affødt en omfattende litteratur, mens foreningerne i provinsen er mindre velbelyste. Generelt henvises desuden til afsnittene om arkitektur, boligpolitik og de geografisk placerede bidrag.

Oversigter

Emil Hornemann: Danske arbejderboliger, i Hygiejniske Medd., Ny Rk., 2-3, 1877, s. 73-123.

Fortsat hovedværket om det tidlige filantropisk orienterede byggeri i Danmark.

Katharina Buch: Prof. dr.med. C. J. E. Hornemann, speciale i historie Kbh. 1974.

F. Ulrik m.fl.: Working Men's Dwellings, i Denmark. Its Medical Organization, Hygiene and Demography, Kbh. 1891, s. 143-59.

Fører Hornemanns oversigt frem til omkring 1890.

C. V. Bramsnæs og Svend Nielsen: Byggeforeningsbevægelsens udvikling i hovedstaden, i Boligkommissionen af 1918. Tillæggsbilag til betænkning II, Kbh. 1921, s. 141-72.

Hovedværket om boligforeningerne fra slutningen af 1890'erne til omkring 1920, men dækker kun hovedstaden.

Kr. Asbæk (red.): Et dansk boligselskabs historie. K. A. B. og K. A. B. koncernen 1920-45, Kbh. 1945, 652 s.

Det centrale arbejde om boligbevægelsen fra omkring 1910 til 1945, men meget uoverskuelig.

- K. Bjerregaard: Det sociale boligbyggeri i København, i Socialisten, 1941, s. 165-74.
- Hugo Nielsen: Fællesorganisationen af almennyttige danske Boligselskaber gennem 25 år, i Boligen, 1944, s. 16-26.
- Fremtidens boligvæsen. Udg. af Fællesorganisationen af almennyttige danske Boligselskaber, Kbh. 1945, 351 + 98 s.
- Rachel Bager: Realværdien af de sociale boligselskabers byggefond, i Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1949, s. 191-97.

Hovedstaden. Lægeforeningens og De Classenske Boliger m.v.

- Emil Hornemann: Om sundhedstilstanden i boligerne på Østerfælled, i Hygiejniske Medd., Ældre Rk., 1.1, 1856, s. 49-80.
 En sammenligning med andre udvalgte byggerier i hovedstaden.
- V. Klein: Om arbejderboliger, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1880-81, s. 144-47.
 Om Lægeforeningens Boliger ved Østre Gasværk.
- Peter Bredsdorff: Lægeforeningens Boliger - en bolighygiejnisk pioner-indsats, i Sundhedsplejen, 1959, s. 1-6.
- Erik Hansen og Mette Pihler: Lægeforeningens Boliger på Østerbro, Kbh. 1971, 72 s.
 En indgående behandling af arkitekturen.
- Ingolf Ring: Træk af Lægeforeningens Boligers historie, Kbh. 1974, 31 s.
- Ole Hyldtoft: Idyl eller virkelighed, i: Industrialismens Bygninger og Boliger, nr. 1 1975, s. 25-31.
 Om beboerne i de første år.
- Hans Helge Madsen: Brumlebys Historiebog, Kbh. 1979, 279 s.
 Det moderne hovedværk om Lægeforeningens Boliger, bl.a. om beboernes daglige forhold og politiske aktivitet.
- Classenske Boliger ved Frederiksberg, i Illustreret Tidende, 1866-67, s. 163-64.
- Peter Bredsdorff: De Classenske Boliger, i Arkitekten, 1943, s. 113-14.
- H. Carl Andresen: De classenske Boliger, i Frederiksberg gennem tiderne, II, 1948, s. 86-139.
 Mest om arkitekturen og bygningerne.
- Hannelene Jensen: Undersøgelse af tre arbejderboligkvarterer på Frederiksberg. Deres etablering og deres befolkning i 1906. Speciale i historie Kbh. 1978, 203 s.
 Behandler bl.a. befolkningen i De classenske Boliger i 1906.
- Klaus Pedersen: C. F. Tietgen som bygherre. Foreningen af 1865 for tilvejebringelse af billige Arbejderboliger og Det københavnske Byggeselskab, i Historiske Meddelelser om København, 1982, s. 67-135.
 Behandler bl.a. Foreningen af 1865, der var en af de tidlige aktieselskabsorganiserede byggeforeninger.
- Nina Dahlmann Olsen: Ivar Bentsen - elværk og arbejderboliger, i Industrialismens Bygninger og Boliger, nr. 1 1977, s. 3-10.
 Med Ivar Bentsen som arkitekt opførte Foreningen af 1865 i 1917 et nyt boligkompleks på Vestergårdsvej bag Borups Alle i København.

- Peter Buntzen: Arbejderboligerne på Jagtvej, i Fabrik og Bolig, nr. 1 1979, s. 14-25.
I årene fra 1866 opførte Foreningen af 1860 et boligkompleks ved Jagtvejen, ligeledes på grundlag af en forudgående aktietegning.
- A. Henriksen: Festskrift i anledning af Boligforeningen Frederiksberg Arbejderhjem's 100-års jubilæum den 29. juni 1973, 1973.

Hovedstaden. Arbejdernes Byggeforening

- Birthe Møller Nielsen: Byggeforeningsbevægelsen i København ca. 1850-80, speciale i kunsthistorie Århus 1976.
- F. F. Ulrik: Arbejdernes Byggeforening, i Illustreret Tidende, 1866-67, s. 175-76.
- Arbejdernes Byggeforening, i Industri-Tidenden, 1869, sp. 209-12.
- Arbejdernes Byggeforening, i Industri-Tidenden, 1875, sp. 727-32.
- P. Chr. Hansen: Baut Arbeiter-Wohnungen! Eine Aufforderung an die Städte Slewig-Holsteins, Flensburg 1878, 32 s.
- Efter en rejse i Danmark introducerede P. Chr. Hansen boligforeninger som Arbejdernes Byggeforening i Slesvig-Holsten og Tyskland.
- Holger Schmidt: Arbejdernes Byggeforening 1865-1940, Kbh. 1940, 63 s.
- Inger Marie Kromann Hansen: Arbejdernes Byggeforening 1865-ca. 1901, med særligt henblik på kvarteret ved Øster Farimagsgade i København, speciale i historie Kbh. 1976.
En indgående analyse bl.a. af beboersammensætningen i datiden i »Kartoffelrækkerne«.

Hovedstaden. Byggeforeningerne omkring århundredeskiftet

- Cordt Trap og Olaf Schmidt: Danske arbejderboliger, i Arkitekten, 1902, s. 273-77, 281-87, 293-96, 303-05 og 310-13.
- Søren Juel-Nielsen: Arbejdernes 100 mands byggeforening »Enigheden« 1897-1944, Kbh. 1944, 45 s.
- Arbejderboliger i Sundbyøster, i Arkitekten, 1898-99, s. 204-05.
- Olaf Schmidt og Cordt Trap: Arbejderboliger i Danmark, Arkitekten, 1900-01, s. 26-31.
- Billige og gode arbejderboliger herhjemme, i Arkitekten, 1900-01, s. 264-65.
- V. A. Bruhn: Valby og Omegns Byggeforening 1898-1925. En historisk oversigt, Kbh. 1925, 12 s.
- Arbejderboliger i Gentofte, i Arkitekten, 1900-01, s. 228.
- Kjeld de Fine Licht: En arbejderkoloni på Frederiksberg, Kbh. 1977, 120 s.
En omfattende undersøgelse af Frederiksberg Gasværks Arbejderes Byggeforening, koncentreret omkring foreningens etablering, opførelsen af boligerne og arkitekturen.
- Jeppe Tønsberg: Arbejdernes byggeforening »Frem« i Lyngby, i Lyngbybogen, 1980, s. 120-56.
- Adam Uldall: En haveby bliver til. Frederiksberg kommunale Funktionæreres Boligforening, Kbh. 1974, 34 s.

Olaf Schmidt og Cordt Trap: *Aperçu sur les habitations ouvrières en Danemark*. VI Internationaler Wohnungskongress Düsseldorf 15.-19. juni 1902, Düsseldorf 1902.

Olaf Schmidt: *Arbejderboliger. Fra Beretning om Teknisk-hygiejnisk Kongres i København d. 24.-27. juni 1903*, i *Arkitekten*, 1904-05, s. 20-21, 28-31 og 40-43.

Byggeforeninger i Danmark (især Københavnske). En oversigt, i *D. Ark. T.*, 1915, s. 123-25.

Hovedstaden. De sociale boligselskaber fra det 20. århundrede

Boligselskaberne, i *Arkitekten*, 1923, s. 345-430.

Haveboligforeningen »Grøndalsvænge« 1911-36. Oversigt i anledning af 25 året, Kbh. 1936, 126 s.

E. Marquard: *Arbejdernes Andels-Boligforening 1911-22*, Kbh. 1922, 182 s.

Arbejdernes Andels-Boligforening, Kbh. 1912-1962, Kbh. 1962, 32 s.

Flemming B. Holm: *Arbejdernes Andels-Boligforening 1912-1940. Byggeri og social sammensætning, speciale i historie Kbh.* 1977.

En systematisk og grundig pionerundersøgelse.

Arbejdernes kooperative Byggeforening i 10 år, 1913-23, Kbh. 1923, 59 s.

Fritz Ortmann: *Arbejdernes kooperative Byggeforening i 25 år 1913-38*, Kbh. 1938, 52 s.

Henning Ortmann m.fl.: *Arbejdernes kooperative Byggeforening, i Boligen*, 1943, s. 89-102.

Københavns almindelige Boligselskab, 1933, 110 s.

K. A. B.s Boligbog, Kbh. 1935, 276 s.

Ole Buhl (red.): *Socialt Boligbyggeri*, Kbh. 1941.

Bogen om Lejerbo. II. Udg. i anledning af selskabets 10-årsdag, 1954 144 s.

Arbejderbo 1941-1966, Kbh. 1966, 247 s.

Hovedstaden. Kommunens boligbyggeri

Henning Bro: *Fire forslag til kommunale arbejderboliger i København, i Fabrik og Bolig*, nr. 2 1981, s. 21-37.

Kommunens boligbyggeri, i *Arkitekten*, 1922, s. 33-44 og 153-71.

Københavns Kommunes boligbyggeri, Kbh. 1961, 36 s.

Provinsens byggeforeninger og boligselskaber

Peter Holm: *Arbejdernes Byggeforening i Aarhus gennem 50 år 1872-1922*, Århus 1922, 10 s.

Kaj Habekost: *Boligforsyning og/eller aldersomsforsørgelse. Foreningen til Opførelse af Aldersoms-Friboligers virke 1870-1900*, utrykt manuskript, Odense 1978.

Projekteret haveby i Odense. Bøgegaardsjorden, Odense 1913

Arbejdernes Boligforening i Odense gennem 10 år, Odense 1926.

Peter Dragsbo og Jørgen Dieckmann Rasmussen: Bolig og arbejde, Esbjerg 1982, 90 s.
En grundig og veloplagt skildring af Andels Bolig- og Byggeföreningen af 1932 i Esbjerg.

Peter Dragsbo: Byggeföreninger, offentligt byggeri eller almennyttige boliger?, i Fabrik og Bolig, nr. 2 1982, s. 31-45.

Perspektiver på grundlag af ovennævnte undersøgelse.

Arbejderboliger i litteraturen

I datidens litteratur indgår detaljerede skildringer af arbejderboligerne. De nævnte titler dækker alene nogle få, mere fremstående eksempler.

Mogens Haugsted: Ældre københavnsk arbejder- og proletardigtning, i Poul Nørlund m.fl. (red.): København 1888-1945, Kbh. 1948, s. 200-208.

En oversigt over den tidlige københavnske proletardigtning fra omkring 1890 til udbruddet af 1. verdenskrig.

Herm. Bang: Stuk, Kbh. 1888.

Chr. Staun: Proletardrengens læreår, Kbh. 1911.

Martin Andersen Nexø: Pelle Erobreren, I-IV, Kbh. 1906-10.

Erindringer og arbejderboliger

I mange erindringer findes også udførlige beretninger om arbejderboliger. Ligesom for skønlitteraturens vedkommende omfatter de nedennævnte titler alene et mindre udvalg af dette store og eksplosivt voksende materiale.

Carl Erik Andresen m.fl.: Arbejdererindringer, Århus 1979, 239 s.

Indeholder dels en række metodiske bidrag, dels en udførlig bibliografi.

Oluf Bertolt (red.): Tre danske arbejderes livserindringer, Kbh. 1925, 201 s.

D. Yde Andersen (red.): Smeden, Kbh. 1952, 341 s.

P. Bagge og Tove Clemmensen (red.): Danske hjem omkring århundredeskiftet, I-V Samling, Kbh. 1947-53.

Magrethe Spies (red.): Danske hjem i tyverne og trediverne, I-IV, Kbh. 1976-80.

Poul Strømstad (red.): Københavnerne fortæller, Kbh. 1972, 159 s.

Martin Andersen Nexø: Et lille kræ, Kbh. 1932.

Chr. Christensen: En rabarberdreng vokser op, Kbh. 1961.

Åge Bredsted m.fl. (red.): Barn i Århus, I-II, Århus 1956-67.

Vagn Dybdahl (red.): Hus og hjem i Århus 1890-1940, Århus 1977.

Dansk omtale af udenlandske arbejderboliger

Gennem hele perioden var læger, arkitekter, forfattere m.v. yderst opmærksomme på de tilsvarende problemer og løsningsforsøg i udlandet. Mange af de danske initiativer kan karakteriseres som tilpassede omplætninger af udenlandske erfaringer på danske forhold. Litteraturen viser en betydelig engelsk indflydelse, der dog i praksis ofte kom til Danmark over Tyskland. Udover de nedennævnte titler fremhæves udenlandske erfaringer og forbilleder i et stort antal bidrag.

A. Steenberg: Om arbejderboliger og værkstedlokaler, i *Industri-Tidende*, 1865, sp. 170-76.

Erfaringer fra en rejse til Paris.

V. H.: Noget om arbejderboliger, i *Industriforeningens Månedsskrift*, 1868, s. 142-47 og 181-86.

Om franske og engelske initiativer til forbedrede arbejderboliger.

O. L.: Engelske boliger, i *Industriforeningens Månedsskrift*, 1870, s. 36-41.

E. G.: Arbejderkolonien ved Görz, i *Industriforeningens Månedsskrift*, 1873, s. 148-54.

Harald Westergaard og Emil Hornemann: Første beretning fra den kgl. engelske kommission til at undersøge de arbejdende klassers boliger, i *Hygiejniske Medd.*, 3. rk. 3. bd., 1887, s. 81-158.

J. Rump: Arbejderbaracker ved bygningen af Ejderkanalen, i *Den Tekniske Forenings Tidsskrift*, 1890-91, s. 63-66.

A. Ulrik: Boliger for uformuende i London, i *Tidsskrift for Sundhedspleje*, 1. rk. 2. bd., 1891, s. 220-40.

Olaf Schmidt: Arbejderboliger, i *Den Tekniske Forenings Tidsskrift*, 1890-91, s. 83-94.

Olaf Schmidt: Betragtninger angående udviklingen i arbejderbolig-sagen og kortfattet referat af arbejderboligkongressen i Bordeaux i oktober 1895, i *Den Tekniske Forenings Tidsskrift*, 1896-97, s. 113-47.

L. Fenger: Nyere engelske arbejderboliger, i *Den Tekniske Forenings Tidsskrift*, 1900-01, s. 239-45.

Cordt Trap: Arbejderboliger i udlandet, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1901, s. 171-200 og 209-11.

Havebyer, i *Tidsskrift for Industri*, 1907, s. 221-32.

A. Bjerre: Havebyer ude og hjemme, i *Gads danske Magasin*, 1911.

Vilhelm Lorenzen: Engelske havebyer, i *Forskønnelsen*, 1911. Optrykt i *Vilhelm Lorenzen: Drømmen om den ideale by*, Kbh. 1947, s. 138ff.

F. C. Boldsen: Haveboliger i Danmark for de mindre bemidlede samfundsklasser, Kbh. 1912, 46 s.

Hele billedmaterialet i bogen er fra engelske havebyer.

- Olaf Schmidt: Arbejderboliger, i *Salmonsens Leksikon*, bd. I, Kbh. 1915, s. 943-54.
- Kay Fisker: Boligforholdene i England efter krigen, i *Boligkommissionen af 1918, Bilag til Betænkning II*, Kbh. 1921.
- Svensk lov om boliglån og årlige bidrag af statsmidler til boligbælp til børnerige familier, i *Socialt Tidsskrift*, 1935, s. 172-74.
- G. A. Hagemann: Om landarbejderboliger i Sverige, i *Ugeskrift for Landmænd*, 1935, s. 692-93.
- Alva Myrdal: Boliger og børn, i *Samfundets Krav*, 1935, s. 121-31.
Overvejende på grundlag af svenske erfaringer.
- Svend Nielsen: De engelske boligforhold under revision, i *Dansk Udsyn*, 1939, s. 125-38.
- Albert Larsen: Svensk lovforslag om udvidet støtte til mindre landbrug og boliger til arbejdere og ligestillede, i *Socialt Tidsskrift*, 1939, s. 225-30.
- Henning Friis: Svensk lov om boliger for alders- og invaliderentnydere, i *Socialt Tidsskrift*, 1939, s. 354-55.
- Chr. Gandil: Boligbyggeriet i Sverige, i *Socialt Tidsskrift*, 1942, s. 297-303.
- Georg R. Nelson: Boligproblemet i Sverige, i *Boligen*, 1942, s. 89-94.
- O. Danneskiold-Samsøe: Efterkrigstidens planlægning. Generalplan for London, i *Arkitekten*, 1944, s. 89-92.
- Poul Vedel: Tre engelske byplanbetænkninger, i *Det fremtidige Boligbyggeri. Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets Byggeudvalg af 1940. Bilag*, Kbh. 1945, s. 96-109.
- Edvard Heiberg: Kvartercentre og community centres, i *Det fremtidige Boligbyggeri. Bilag*, Kbh. 1945, s. 110-26.
- H. Jacoby: Boligproblemet i USA, i *Socialt Tidsskrift*, 1946, s. 64-66.
- Boligproblemet og boligkooperationen i USA, i *Boligen*, 1949, s. 71-75.
- Om rationalisering og nye metoder i svensk byggeri, i *Boligen*, 1950, s. 7-16.
- Troels Smith: Saneringsopgaverne trænger sig på, i *Arkitektens Ugehæfte*, 1950, s. 45-48.
Om forholdene i USA.
- Generalplan for Oslo, i *Arkitektens Ugehæfte*, 1950, s. 149-52.
- Aage Klausen: Indtryk fra et arbejderkvarter i Londons Eastend, i *Socialt Tidsskrift*, 1952, s. 1-41.
- Jul. Brecht: Boligbyggeriet i Tyskland, i *Boligen*, 1953, s. 85-90.
- Einar H. Tønnesen: Boligproblemer og boligbyggeri i Nordtyskland, i *Boligen*, 1953, s. 91-98.
- J. C. Kielland: Boligpolitik og boligbyggeri i Norge efter krigen, i *Byggeindustrien*, 1954, s. 161-66.
- Edvard Heiberg og Leif Tang: Boligbyggeriet i Sovjetunionen, i *Boligen*, 1954, s. 3-15.
- Amerikansk boligbyggeri og boligkooperation, i *Kooperationen*, 1954, s. 3-15.

Henri Spinetta: Byggeriets industrialisering i Frankrig, i *Byggeindustrien*, 1955, s. 183-87.

Arne Christiansen: La Gare - et arbejderkvarter i Paris, i *Socialt Tidsskrift*, 1956, s. 1-74.

Viggo Nørby: Revision af svensk boligpolitik, i *Byggeindustrien*, 1957, s. 95-99.

Fred. Ehrström: Byggeriets udvikling i Finland i de sidste år, i *Byggeindustrien*, 1957, s. 187-92.

II. Den geografiske del

Hovedstaden. Oversigter

Selv om det seneste årti har været præget af en stigende interesse for københavnske arbejderboliger bl.a. i form af specialer, bybevaringsundersøgelser og aktiviteter knyttet til projektet om *Industrialismens Bygninger og Boliger*, er der stadig store lakuner i den foreliggende litteratur om hovedstadens arbejderboliger. F.eks. er den bedste og til en vis grad eneste oversigt fortsat Kjeld Johansens afsnit i *København 1840-1940*. Også når det gælder tematisk og kronologisk afgrænsede undersøgelser er manglerne iøjnefaldende. Ikke mindst savnes ny forskning om udviklingen i det 20. århundrede.

Kjeld Johansen: Bolig- og byggeforhold, i A. Holm og K. Johansen (red.): *København 1840-1940*, Kbh. 1941, s. 62-105.

En kyndig og engageret oversigt over boligforholdenes udvikling i København i perioden.

Ole Hyldtoft: Boligforhold i det centrale København. Arbejdernes boligstandard i perioden 1800-1914, i *Bebyggelsehistorisk Tidsskrift*, nr. 6 1983, s. 86-101.

Nogle hovedtendenser i boligstandardens udvikling frem til 1914.

Poul Strømstad: *Sørerne*, Kbh. 1966, 230 s.

En detaljeret gennemgang af de enkelte bebyggelser og deres historie i kvartererne ud mod de københavnske søer.

Rich. Willerslev: *Sådan boede vi*. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880, Kbh. 1979, 146 s.

En undersøgelse af arbejdernes boligforhold i København i 1880'erne, koncentreret omkring smede- og maskinarbejdere på Vesterbro og Christianshavn.

Steen Eiler Rasmussen og Peter Bredsdorff: *Bebyggelse og bebyggelsesplaner*, i A. Holm og K. Johansen (red.): *København 1840-1940*, Kbh. 1941, s. 3-38.

Standardoversigten over bebyggelsesudviklingen, men lidt ujævn i afsnittene om det 20. århundrede.

Steen Eiler Rasmussen: *København*, Kbh. 1969, 322 s.

Spændende og engageret, men samtidig lidt usystematisk.

Ole Hyldtoft: *From Fortified Town to Modern Metropolis*. Copenhagen 1840-1914, i I.

Hammerström og Th. Hall (eds.): *Growth and Transformation of the Modern City*, Stockholm 1979, s. 49-58.

Der argumenteres for, at industriudviklingen og industriens lokalisering var en strategisk faktor i den københavnske byudvikling.

Richard Willerslev: *Beboelsestætheden i København omkring 1800*, i Ole Feldbæk og Niels Thomsen (red.): *Festskrift til Kristof Glamann*, Odense 1983, s. 395-410.

Richard Willerslev: *Boligforhold og befolkningsstruktur i København omkring 1800*, i *Historiske Meddelelser om København*, 1983, s. 55-80.

Marcus Rubin: *Københavns befolknings- og beboelsesforhold*, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1882, s. 257-93.

En indgående beskrivelse af boligforholdene på grundlag af den første kommunale boligtælling.

Marcus Rubin: *De sidste års bygge- og boligforhold i København*, i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1884, s. 369-85.

Ulla Holm Petersen: *Aspekter af byudviklingen i Københavnsområdet 1890-1906, speciale i historie Kbh.* 1981, 101 s. + bilag.

Behandler befolknings-, bolig- og erhvervsforhold på grundlag af folketællingerne.

Poul Hertz: *Arbejderstandens boliger i København*, i *Månedsskrift for Sundhedspleje*, 1904, s. 147-70 og 199-217.

Cordt Trap: *Les habitations de Copenhague pendant les derniers ans*, Kbh. 1913, 6 s.

Byplanmæssige forhold 1932, udvikling og arealudnyttelse, befolkningsforhold, bebyggelsens kvalitet og udnyttelse, tilrettelæggelse af fremtidsudviklingen, Kbh. 1932.

Sigurd Haunsø: *Bolig- og byggeforhold*, i *Københavns Kommune 1940-55*, udg. af Københavns kommunalbestyrelse, Kbh. 1957, s. 91-129.

Træk af byens ansigt 1938-1978, udg. af Københavns Kommune, Kbh. 1978, 96 s.
Overvejende om bybevaring i København.

Hovedstaden inden for Søerne

Litteraturen om København inden for Søerne er præget af bevarings- og saneringsundersøgelser. De to bedste indgange er København fra bispetid til borgertid og P. Strømstad (red.): *Ildebrandhuse*. Hovedparten af de historiske undersøgelser behandler et enkelt eller nogle få huse. Af større kvarterer er kun Gammelholm og Nørrevold mere systematisk behandlet.

Stadsingeniørens Direktorat: *København fra bispetid til borgertid*, Kbh. 1947.

Den gængse grundbog over det gamle Københavns byplan- og bygningsmæssige udvikling.

Poul Strømstad (red.): *Ildebrandhuse*, Kbh. 1966, 276 s.

En bygningshistorisk og etnologisk undersøgelse af 24 ejendomme i gaderne Åbenrå-Landemærket. Indeholder også mange bidrag til den indre bys generelle udvikling.

Nationalmuseet (udg.): *Historiske huse i det gamle København*, Kbh. 1972.

Stadsingeniørens Direktorat: København under borgerstyre. Trykt manuskript. Findes bl.a. på Stadsbiblioteket, Københavns Rådhus.

Del af den planlagte fortsættelse af København fra bispetid til borgertid. Indeholder afsnittene om Gammelholm og Voldkvartererne.

Stadsingeniørens Direktorat: Københavns Gamle Bydel, Kbh. 1947, 48 s. + bilag.

En udførlig registrering af bygningsalder, udnyttelsesgrader, ejendomsfordeling, fredninger, bygnings- og grundværdier m.v.

Steen Eiler Rasmussens tegnestue I/S: En forundersøgelse af kvartererne og husene i Københavns gamle bydel, I-II, Kbh. 1974, 68 + 85 s.

Gennemgang af den historiske udvikling med vurdering af de enkelte kvarterer.

Hans Henrik Engqvist: Københavnske borgerhuse, i Historiske Meddelelser om København, 1978, s. 71-139.

Bl.a. med omtale af gamle arbejderboliger.

Kjeld Johansen: Ejendoms-, beboelses- og huslejeforhold i Adelgade-Borgergade kvarteret, i Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets Saneringsudvalg, Kbh. 1938, s. 78-100.

Poul Strømstad: Fra en dødsdømt bydel, i Skalk, 1959 nr. 1, s. 18-29.

Om Nationalmuseets undersøgelser i Adelgade-Borgergade kvarteret.

Rich. Willerslev: Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880, Kbh. 1979, 146 s.

Bl.a. om boligforholdene på Christianshavn.

Jesper Ewald og Anders Rud: Gammelholm. Et københavnsk kvarters tilblivelse og tidlige udvikling, speciale i historie Kbh. 1981, 161 s.

Behandler kvarterets tilblivelse samt den bygnings-, ejer- og beboermæssige udvikling frem til 1911.

Peter Kyng: Nørrevold, byggeri og beboere frem til 1885, speciale i historie Kbh. 1979, 87 s.

Torben Ejlersen: Kronprinsessegade. Et københavnsk gadeanlæg og dets beboere, i Historiske Meddelelser om København, 1976, s. 48-98.

Koncentreret til tiden omkring 1800 og en gade med få arbejderboliger.

Harald Engberg: Tre huse på Christianshavn, Kbh. 1976, 94 s.

H. H. Engqvist m.fl.: Historien om syv huse. En bygningsundersøgelse i Ny-København, Kbh. 1983, 125 s.

Behandler karreen Rigensgade-Fredericiagade.

Jørgen Hegner Christiansen m.fl.: Et københavnsk bybillede. Bygningshistoriske studier af karreen Gl. Mønt, Møntergade, Pilestræde og Sværtegade, Kbh. 1983, 125 s.

Poul Strømstad: Åbenrå 1. Et københavnsk hus og dets beboere gennem to århundreder, Kbh. 1964.

Kjeld Kayser og Poul Strømstad: Åbenrå 26. Et københavnsk hus og dets beboere gennem to århundreder, Kbh. 1971, 71 s.

Olaf Schmidt: Nyboder, i Architekten, 1902, s. 181-88.

Projekt om flytning af Nyboder til Arsenaløen.

O. Alstrup og C. C. Christensen: Nyboderfolket, Kbh. 1959.

Jørgen H. Barfoed: Christian IV's Nyboder, Kbh. 1983, 208 s.

Anette Vasström: Nyboder. Kulturelle variationer i et 300-årigt lokalsamfund, Kbh. 1980, 19 s.

Hovedstaden uden for Søerne

Der savnes moderne oversigter over brokvarterernes udvikling. Flere nyere undersøgelser bl.a. af J. E. F. Hansen og Rich. Willerslev behandler mere afgrænsede temaer. Oversigtsmæssigt er de indlemmede distrikter forholdsvis bedst dækkede gennem det fyldige værk fra 1942, udarbejdet af Stadsingeniørens Direktorat.

P. Knudsen: Nørrebro og dens omgivelser i sanitær henseende, Kbh. 1856.

Charles Haugbøll: Blaagaardskvarteret gennem 300 år, Kbh. 1942, 139 s.

Jens Erik Frits Hansen: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne, Kbh. 1977, 105 s.
Standardværket om den tidlige udbygning af de københavnske brokvarterer. Den detaljerede bygnings- og beboerundersøgelse dækker Blågårdskvarteret.

Rich. Willerslev: Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900, i Erhvervshistorisk Årbog 1975, Århus 1975, s. 7-30.

Rich. Willerslev: Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880, Kbh. 1979, 146 s.

Bl.a. om boligforholdene på Vesterbro.

Mogens Søgaard Andersen m.fl.: Rapport fra Nørrebro, Kbh. 1974, 208 s.
Mest om forholdene i begyndelsen af 1970'erne.

Ole Hyldtoft: A Copenhagen tenement block of the nineties, i The Industrial Heritage in Scandinavia, Stockholm 1978, s. 26-29.

Om karreen Søpassagen, Ryesgade, Lundingsgade og Sortedams Dosseringen.

Solveig Pedersen og Esther Pedersen: En analyse af befolknings- og erhvervsstrukturen i en karré på Nørrebro fra 1860 til 1911, speciale i historie Kbh. 1982, 131 s.

Til dels en videreførelse af J. E. F. Hansens ovennævnte undersøgelse.

Hannelene Jensen: Undersøgelse af tre arbejderboligkvarterer på Frederiksberg. Deres etablering og deres befolkning i 1906, speciale i historie Kbh. 1978, 203 s.

Behandler De classenske Boliger, Arbejdernes Byggeforening i Schönbergsgade samt det private byggeri ved Roarsvej.

Stadsingeniørens Direktorat: København. De indlemmede Distrikter. Byplanmæssig udvikling 1901-1941, Kbh. 1942.

Standardværket om de indlemmede distrikters bygning- og byplanmæssige udvikling. Dækker Lygten, Bispebjerg, Valby og Sundbyerne.

J. T. Lundbye: Konkurrencen angående bebyggelsen af Københavns ydre distrikter, i Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1909, s. 161-68.

De præmierede projekter til gade- og bebyggelsesplan for Københavns ydre distrikter, i Ingeniøren, 1909, s. 213-28.

Leuning-Borch: Islandsbrygge, i Architekten, 1907, s. 217-30.

Konkurrencen om et boligbyggeri på Islands Brygge.

Margrete Bech m.fl.: Sundbyerne. Arkitek lokalguide, 32 s., Kbh. 1978.

En arkitektguide, men med meget historisk stof bl.a. om arbejderboliger.

Margrete Bech m.fl.: Grøndal København. Arkitek lokalguide, Kbh. 1979, 40 s.

Som ovenstående.

Hovedstadens forstæder

Mens hovedstadens forstæder, specielt med hensyn til den jævne bebyggelse, tidligere har været et næsten helt overset område, er der de seneste år kommet flere væsentlige bidrag. Det egentlige gennembrud for dette forskningsfelt kom med Rødovre-bogen i 1978.

P. La Cour Dragsbo: Husum. Et eksempel på en københavnsk landsbys urbanisering, Lyngby 1969, 60 s.

En pionerundersøgelse.

Mogens Lebech: Gladsaxe-Bogen, II, Gladsaxe 1971, 334 s.

Behandler Gladsaxe kommunes historie fra 1900 til 1941 med et fyldigt afsnit om den nye bebyggelse (s. 28-77).

Dorthe Haahr Carlsen m.fl.: Fra »Pengeløse Overdrev« til Søborgmagle Haveby, i Årsskrift for Historisk-topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune, 1970, s. 43-55.

Behandler et enkelt af de tidlige boligkvarterer.

Sigurd Rambusch (red.): Rødovre 1901-1976, Rødovre 1978, 350 s.

Et standardværk. Det gælder i denne sammenhæng specielt for Annette Vasströms afsnit om forskellige boligkvarterer.

Jeppe Tønsberg: Industrialiseringen af Lyngby. Træk af byens udvikling 1840-1916, Lyngbybogen 1984, ca. 170 s.

Behandler kvarterudviklingen i Lyngby under indtryk af forstadens industrialisering.

Poul Sverrild: Den ulovlige lysthusbeboelse i Hvidovre, konferensafsløsningsopgave i historie Kbh. 1980, 73 s.

Om den tidlige forstadsudvikling i Hvidovre i form af lysthusbeboelser fra omkring 1911 til 1920'erne.

Provinsen. Generelt

Der foreligger kun sporadiske forsøg på sammenfattende oversigter over arbejderboligerne i provinsbyerne i form af skitserne af Per Boje og Peter Dragsbo. Ingen har endnu vovet at medinddrage arbejderboligerne i de egentlige landdistrikter.

Per Boje og Ole Hyltoft: Urbaniseringens økonomiske, geografiske og demografiske

aspekter 1800-1914, i *Urbaniseringsprocessen i Norden*, bd. 3, Oslo 1977, s. 178-244, sp. s. 234-44.

Peter Dragsbo: *Byens omformning*, i P. Strømstad (red.): *Mennesket og Maskinen*, Kbh. 1980, s. 36-54.

Viggo Hansen: *Bebyggelsens historie*, i *Danmarks Natur*, bd. 9, Kbh. 1970, s. 9-138. Mest udførlig om bebyggelsen i landdistrikterne.

Johs. Lunddahl: *Om nogle byggeforhold i større provinsbyer*, i *Månedsskrift for Sundhedspleje*, 1904, s. 25-40.

Om de eksisterende reglers utilstrækkelighed på baggrund af udviklingen i de største provinsbyer fra 1890'erne.

H. V. Rygner: *Byers vækst og bebyggelse med særligt henblik på købstadsforhold*, i *Ingeniøren XXVIII*, 1919.

Kjeld Johansen: *Forekomsten af slumkvarterer i provinsbyerne*, i *Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets Saneringsudvalg*, Kbh. 1938, s. 107-16.

Provinskøbstæderne

De traditionelle købstadshistorier behandler sjældent arbejderens boligforhold. Tidlige pionerarbejder på dette felt er de indgående undersøgelser af Niels Henrik Pedersen, Jacob Jensen, Henrik Fangel og Peter Dragsbo. Disse pionerarbejder er de seneste år blevet udbygget dels i form af specialer fra Århus Universitet og hyppigst om arbejderkvarterer i Århus omkring 1900, dels gennem en række registreringer og endelig ved det store sammenfattende arbejde om udviklingen i Odense fra 1840 til 1940. Også for provinsbyerne er manglen på studier af udviklingen i det 20. århundrede iøjnefaldende.

Niels Henrik Pedersen: *Byudvidelse og boligbyggeri i Århus ca. 1870-1917*, speciale i historie Århus 1974, 263 s.

En omhyggelig undersøgelse af boligbyggeriets og den byplanmæssige udvikling i byen over denne lange periode.

Elisabeth Dahlerup Farah og Johanne Schmidt: *Frederiksbjerg - et arbejderkvarter vokser op*, i *Erhvervshistorisk Årbog* 1981, Århus 1982, s. 73-122.

En detaljeret undersøgelse af et udvalgt arbejderkvarter i Århus fra 1870 til 1900 med hovedvægten omkring 1900. Sigter direkte på arbejderens bolig- og lønforhold.

Rita Sørensen: *Øgadekvarteret i Århus*, speciale i historie Århus 1981.

Kirsten Bach: *Den fysiske udformning af et århusiansk arbejderkvarter omkring århundredeskiftet*, speciale i historie Århus 1982.

Ole Østergård Hansen og Erik Dahlgreen Hansen: *Frederiksbjerg Øst Århus*. Registrant, Århus 1979, 173 s.

Udover registranten behandles områdets historie og arkitekturhistorie.

P. E. Bielefeldt og Erik Dahlgreen Hansen: *Frederiksbjerg Vest Århus*. Registrering og klassificering, Århus 1981, 139 s.

Inkl. en redegørelse for områdets historiske udvikling.

Poul Balle-Petersen: Et boligkvarter i Århus, i Nordnytt, nr. 1 1970.

Hans Chr. Johansen, Per Boje og Anders Monrad Møller: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940, Odense 1983, 363 s.

Standardværk om arbejderboligerne i Odense, dels i form af oversigter, dels ved detaljerede undersøgelser af udvalgte kvarterer. Belyser desuden samspillet mellem bolig og arbejdsplads.

Kristian Isager og Ole Kristensen: Albanikvarteret i Odense. Registrant 1977, Odense 1978, 163 s.

Registrant med en kort historisk indledning.

C. O. Kristensen og K. Isager (red.): Vesterbrokvarteret i Odense. Registrant 1979, Odense 1979, 176 s.

Registrant med kort historisk indledning.

N. H. Blicher: Forslag til bebyggelsesplan for Odense købstad, 1914.

Forslag til byudviklingsplan for Odense-egnen. Betænkning afgivet af byudviklingsudvalget for Odenseegnen, Boligministeriet, Kbh. 1951.

Jacob B. Jensen: Dannelsen af det første arbejderkvarter og arbejderklassens oprindelse under industrialiseringen af Horsens ca. 1870-1901, speciale i historie Århus 1974, 185 s.

Bl.a. med en detaljeret redegørelse for arbejdernes boligforhold i den indre by og i et af de nye arbejderkvarterer.

Ida F. Ferdinand og Bodil Thomsen: Byens børn. Børns livsvilkår omkring 1900 belyst ved eksempler fra Vejle, Århus 1982, 175 s.

Belyser bl.a. boligforholdene og familiestrukturen i to udvalgte gader i byen.

Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1800-1945, Bd. 1, Haderslev 1975.

Den første byhistorie med en integreret behandling af arbejdernes boligforhold. Første bind dækker perioden fra 1800 til 1870.

Peter Dragsbo: Mennesker og huse i Aabenraa - et etnologisk studie i kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850-1920, Esbjerg 1978, 131 s.

En pionerundersøgelse om kvarterdannelse og familiestruktur for en by som helhed over en længere periode.

Th. Sørensen: Et bidrag til belysning af købstadarbejderes vilkår, Kbh. 1880, 68 s.

Bl.a. om de enkelte familiers boligforhold.

Stationsbyer i provinsen

Den ret omfattende litteratur om stationsbyerne går sjældent nærmere ind på arbejderboligerne. Bidrag til denne problematik giver dog de forskellige undersøgelser af bebyggelsens placering og udformning i udvalgte stationsbyer.

Viggo Hansen: Byen på landet, i Danmarks Natur, Bd. 9, Kbh. 1970, s. 68-95.

Overvejende om de geografiske sider.

Poul Balle-Petersen: De nye byer, i Det forsømte århundrede, Arv og Eje 1970, s. 69-92.

Med Haslev som udvalgt eksempel.

Kim Clausen og Peter Dragsbo: Den vestjyske stationsby, i Chr. R. Jansen (red.): Stationsbyen, Århus 1980, s. 138-47.

Peter Dragsbo: Aastrup - et sydvestjysk landsogns møde med den nye tid, i Bygd, nr. 2 1983, 32 s.

Peter Dragsbo: Bramming - en stationsbys fødsel, i Lokal-Årbogen 1983, Lokalhistorisk Forening for Bramminge Kommune, s. 62-88.

Fabriksboliger i provinsen

En særlig karakter havde de såkaldte fabriksboliger, der opførtes af industri-virksomheder med henblik på udleje til fabrikernes ansatte. Flere igangværende projekter behandler denne boligtype, der ofte har et nært slægtskab med byggeforeningerne.

Hannelene Toft Jensen og Per Axelsen: Fabriksboliger i Danmark. Lolland-Falster, Kbh. 1982, 70 s.

En kommenteret registrant over fabriksboligerne på Lolland-Falster. I indledningen karakteriseres fabriksboligernes funktion og udvikling.

D. Berg: Arbejderkoloni ved Aalborg, i Ingeniøren, 1910, s. 273-75.

En datidig redegørelse for projektet om Rørdal Arbejderby.

Hannelene Toft Jensen og Per Axelsen: Rørdal Arbejderby, i Fabrik og Bolig, nr. 1 1980, s. 4-24.

Anne Schlüter: Glasværket, et fabriksamfund år 1900, i Industrialismens Bygninger og Boliger, nr. 2 1975, s. 3-12.

Peter Ottoson: Brede klædefabrik i perioden 1890-1920, i Industrialismens Bygninger og Boliger, nr. 1 1977, s. 11-18.

Steen Ove Christensen: Arbejderboligerne på teglværkerne ved Egersund, i Fabrik og Bolig, nr. 2 1981, s. 3-18.

Anne Christiansen: Statsbanernes tjeneste- og lejeboliger ved kystbanen, i Fabrik og Bolig, nr. 2 1983, s. 3-21.

Landdistrikterne

Den fyldige litteratur om landbrugets huse behandler især gårde og herregårde. Gårdene beskæftigede imidlertid et stort antal karle og piger. Desuden blev husmandsbrugenes og landarbejderboligernes udformning allerede taget op i datiden. De moderne indføringer i dette emne er Bjarne Stoklund (1972) og Peter Brogaard m.fl. (1980).

Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik, Kbh. 1972.

Bindet i Dansk historisk Fællesforenings håndbøger.

Peter Brogaard, Hakon Lund og Hans Edvard Nørregård-Nielsen: Landbrugets huse, Kbh. 1980, 200 s.

Bindet i Gyldendals arkitekturhistorie. Halvdelen af bindet behandler herregårdene, og husmandsbrugene tages især op i forbindelse med konkurrencer om moderne husmandsbrug.

Fridlev Skrubbeltrang: Den danske husmand, I-II, Kbh. 1954, 323 + 369 s.
Standardværket om danske husmænd.

H. Zangenberg: Danske Bøndergaarde, Kbh. 1925.

Svend Jespersen: Studier i Danmarks bønderbygninger, Kbh. 1961.

Axel Steensberg: Den danske bondegård, Kbh. 1974.

Ole Højrup (red.): Herregårdsliv, 1-8, Kbh. 1980-82.

Se specielt bd. 2, Kbh. 1981.

Valdemar Andersen: Den jyske hedekolonisation, Århus 1970, 246 s.

George Nellemann: Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere, Kbh. 1981.

H. C. Glahn, Wienberg og Boisen: Byggeplaner til bøndergårde og huse med og uden jord, 1861.

Th. Sørensen: Markarbejdernes vilkår i jyske hedeamter, Kbh. 1881, 128 s.
Behandler bl.a. boligforholdene.

A. Klein: Danske landbrugsbygninger, 1893.

K. A. Ludvigsen og J. P. E. Jørgensen: Byggeplaner til bøndergårde og huse med og uden jord, 1895.

E. Herskind: Fra Jyllands hedeegne, i Månedsskrift for Sundhedspleje, 1904, s. 46-50.

H. Hansen: Om boligen med særlig hensyn til fugtigheden i grundmurede boliger på landet, i Månedsskrift for Sundhedspleje, 1904, s. 106-12.

Tegninger til husmandsboliger, udg. af Landbrugsministeriets udvalg til tilvejebringelse af boliger for statshusmænd, 1909.

Tegninger til husmandshuse, udg. af Sjællands og Fyns Udstykningsforening, 1914.

Vilhelm Rasmussen: Landarbejderens bolig, 1. udg. 1931, 14 s. 2. og 3. udg. i 1935 og 1939.

Elna Hoffmeyer: Boligundersøgelse i 5 landkommuner. Juli-sept. 1939, i Socialt Tidsskrift, 1940, s. 177-200.

O. Malte Caspersen: Landarbejderboliger, i Socialt Tidsskrift, 1943, s. 200-11.

Udlandet. Norge

Indtil de seneste år har interessen for arbejderboliger været forholdsvis behersket i Norge. Til gengæld er der de sidste par år kommet en række fyldige bidrag, og flere nye, ambitiøse projekter er på vej. Jeg takker førsteamanuensis Tore Brantenberg for værdifulde vink om den norske litteratur.

- Odd Brochmann: *Bygget i Norge*, bd. 2, Oslo 1981, 311 s.
 En arkitekturhistorisk oversigt over det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede. Eta-gebyggeriet behandles s. 146-60.
- Edvard Bull: *Arbeidermiljø under det industrielle gennembrud*, Oslo 1972.
 Denne klassiker giver også bidrag til boligforholdene.
- Tidsskrift for Arbeiderbevægelsens Historie, nr. 2 1983.
 Temanummer om boligpolitik og boforhold. Bl.a. Tore Brantenberg: Norske arbeiderboliger, og Knut Einar Larsen: Arbeiderboligspørgsmålet i Trondheim 1850-1920.
- Jan Carlsen m.fl.: *Arbeiderboliger i Oslo 1850-1972*, udg. af Arkitektøgskolen i Oslo, 1972, 110 s.
 En nyttig introduktion til emnet med hovedlinjer og litteratur.
- Odd Brochmann: *By og bolig. En beretning om boligkulturens udvikling i Oslo*, Oslo 1958, 126 s.
 Standardværket om boligforhold og byplanudvikling i Oslo.
- Odd Brochmann (red.): *Mennesker og Boliger*, Oslo 1948, 277 s.
 Rapport over en omfattende boligundersøgelse af lejligheder i Oslo i 1940'erne.
- Henrik V. Achen: *Bygningsforholdene i Bergen 1830-1905*, i *Bergens Historiske Forenings Skrifter*, nr. 80/81, Bergen 1983, s. 56-101.
- Per Jonas Nordhagen: *Hus i Bergen V. Leiegårdene*, i *Gamle Bergen Årbok* 1983, Bergen 1983, s. 35-55.
- Edvard Bull: *Grünerløkka*, i *St. Hallvard* 1961, s. 201-301.
 Denne og de to følgende bidrag er kvarterundersøgelser.
- Anne Louise Gjesdal Christensen: *Vålerenga. Treby i murbyen*, Oslo 1972, 79 s.
 Magisterafhandling i etnologi.
- Kari Hoel Malmstrøm: *Fabrik og bolig ved Akerselva*, Oslo 1982, 206 s.
 En kunsthistorisk disputats koncentreret om den arkitektoniske udvikling.
- Per Sæther: *Arbeiderboliger. Hustyper og boligforhold ved verks- og industrisamfund*, i *Bygekunst*, nr. 2 1979, s. 960-63.
- Per Sæther: *Modum Blaafarveværk, et verkssamfund i 1830-40 årene*, Oslo 1979.
- Anne Louise Gjesdal Christensen: *Træk af Oslos byplanhistorie*, i *St. Hallvard*, nr. 1 1977, s. 3-24.

Udlandet. Sverige

Som det eneste nordiske land har Sverige i Rut Liedgrens bog en samlet oversigt over landets arbejderboliger. En væsentlig del af de seneste års aktiviteter er foregået i tilknytning til projektet *Svensk stadsmiljö, byggande och boende* under de seneste hundre åren ved Stockholms Universitet. Desuden har svenske kunsthistorikere en lang tradition for at arbejde med dette tema, ligesom de store brukshistorier almindeligvis indeholder fyldige redegørelser for boligforholdene på stedet.

- Rut Liedgren: Så bodde vi. Arbetarbstaden som typ- och tidsföreteelse, Stockholm 1961, 168 s.
- Standardværket om svenske arbejderboliger. Forholdsvis institutionelt anlagt.
- Th. Hall og Lempi Borg Wik (red.): 1800-talets stenstad. Källmaterial, litteratur, aktuella frågeställningar, Svensk Stadsmiljö, Rapport 1, Stockholm 1977, 69 s.
- En nyttig indføring.
- Gregor Paulsson: Svensk Stad, I-II, Stockholm 1950-53.
- Denne klassiker indeholder forbavsende lidt om arbejderboliger, se dog bd. I s. 43-45 og 551-59, og bd. II s. 86-92.
- Torbjörn Almqvist: Arbetarbstäder i træ, Stockholm 1975.
- Ingrid Hammarström: Urban Growth and the Building Fluctuations. Stockholm 1860-1920, i Ingrid Hammarström og Th. Hall (red.): Growth and Transformation of the Modern City, Stockholm 1979, s. 29-48.
- Göran Sidenbladh: Planering för Stockholm 1923-1958, Stockholm 1981.
- En uhyre detaljeret redegørelse.
- Th. Hall: The Central Business District: Planning in Stockholm, 1928-1978, i Ingrid Hammarström og Th. Hall (red.), op.cit. s. 181-232.
- Th. Hall: Stadsplanering i vardande. Kring lagstiftning, beslutsprocess och planeringsideer 1860-1910, i Th. Hall (red.): Städer i utveckling, Stockholm 1984, s. 115-46.
- Th. Hall (red.): Stenstadens arkitekter. Sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850-1930, Stockholm 1981, 183 s.
- Et fyldigt arbejde med en ny angrebsvinkel.
- Björn Linn: Storgårdskvarteret, Stockholm 1974.
- Disputats om storgårdskvarterernes udvikling med bl.a. svenske eksempler.
- Fredric Bedoire og Kerstin Örnér: Kvarteret Trasten. En studie i det sene 1800-talets ordinäre bostadsbyggande, Stockholm 1973, 27 s.
- Gösta Selling: Byggnadsbolag i brytningstid, i Folke Lindberg (red.): Studier och handlinger rörande Stockholms historia IV, Stockholm 1975, s. 189-249.
- Om bygningslove og boligbyggeri i Stockholm i 1870'erne og 1880'erne.
- John Sjöström: Industrin som bostadsproducent. Aspekter på den moderna bostadspolitikens genombrott, i Th. Hall (red.) op.cit. s. 166-84.
- Om udviklingen fra 1930 til 1975.
- Carl Göran Andræ: Att veta sin plats. Människorna, husen och den sociala miljön i Uppsala mot 1800-talets slut, i Th. Hall (red.) op. cit. s. 97-114.
- Bengt Holtze m.fl. (red.): Engelsberg Ironworks. A Pilot Project, Stockholm 1975, 363 s.
- Eksempel på en nyere brukshistorie.
- Söderfors 300 år, u.st. 1976, 163 s.
- Eksempel på en nyere brukshistorie.

Udlandet. Storbritannien

Den nyvakte interesse for arbejderboliger brød igennem allerede i begyndelsen af 1970'erne i England. For en del var interessen et led i bevægelsen omkring industriel arkæologi, men adskilte sig fra dennes hovedstrøm ved fra begyndelsen at være domineret af professionelle historikere og arkitekter. Siden er der kommet et stort antal bidrag, så Storbritannien i dag foruden to nyere oversigter (Burnett og Gaudie) står med en imponerende række af værker, der dækker forskellige deltemaer.

John Burnett: Arbejderboliger i engelske byer i det 19. århundrede, i *Fabrik og Bolig*, nr. 1 1984, s. 3-17.

En kort oversigt, navnlig om boligernes udformning og beboernes anvendelse af de givne pladsforhold.

John Burnett: *A Social History of Housing 1815-1970*, Newton Abbot 1978 og senere, 344 s. Standardoversigt, inkl. middelklassens boliger.

Enid Gaudie: *Cruel Habitations. A History of Working-Class Housing 1780-1918*, London 1974, 363 s.

Standardoversigt. Kun arbejderboligerne 1780-1918 og med mere om boligproblemer og boligpolitik end ovennævnte.

Stanley D. Chapmann (ed.): *The History of Working-Class Housing*, London 1971, 300 s. Vigtig artikelsamling om udvalgte temaer og fra forskellige lokaliteter. Overvejende perioden 1780-1914.

Anthony Sutcliffe (ed.): *Multi-Storey Living. The British Working Class Experience*, London 1974, 250 s.

Artikelsamling om etagebyggeri i Storbritannien.

Stefan Muthesius: *The English Terraced House*, Yale 1982.

Fyldigt værk om rækkehusets udvikling.

J. B. Lowe: *Welsh Industrial Workers Housing 1775-1875*, Cardiff 1977, 66 s. En registrering af fabriksboliger.

F. M. L. Thompson (ed.): *The rise of suburbia*, Leicester 1982, 274 s.

John Parry Lewis: *Building Cycles and Britain's Growth*, London 1965.

Denne og de tre følgende titler er indlæg i debatten om byggekonjunkturerens økonomiske placering.

H. J. Habakkuk: *Fluctuations in Housebuilding in Britain and the United States in the Nineteenth Century*, i *Journal of Economic History*, 1962, s. 198-230.

S. B. Saul: *Housebuilding in England, 1890-1914*, i *Economic History Review*, 1962, s. 119-37.

Richard Rodger: *The Growth and Transformation of Scottish Towns: The Role of the Building Cycle, 1860-1914*, i Ingrid Hammerström og Th. Hall (eds.): *Growth and Transformation of the Modern City*, Stockholm 1979, s. 115-24.

Marian Bowley: *Housing and the State, 1919-1944*, London 1946.

Om boligpolitikken i mellemkrigstiden.

J. N. Tarn: *Five Per Cent Philanthropy. An Account of Housing in Urban Areas, 1840-1914*, London 1974, 211 s.

Standardværket om det tidlige filantropiske byggeri.

Anthony S. Wohl: *The Eternal Slum. Housing and Social Policy in Victorian London*, London 1977, 386 s.

William Ashworth: *The Genesis of Modern British Town Planning. A Study in Economic and Social History of the Nineteenth and Twentieth Centuries*, London 1954 og sen. 260 s.

Hovedværket om byplanlægningen frem til 1947.

Udlandet. Tyskland

En mere fyldig litteratur om arbejderboliger kom forholdsvis sent i Tyskland, og stadig findes kun meget kortfattede oversigter som f.eks. Lutz Niethammer. Den vigtigste undtagelse herfra er den tidlige udforskning af forholdene i Berlin. Desuden har Tyskland en stærk kunsthistorisk tradition inden for dette område. Blandt de igangværende arbejder er et ambitiøst projekt i Münster, der sigter mod udarbejdelsen af en samlet oversigt.

Hans J. Teuteberg (Hrsg.): *Homo habitans. Zur Sozialgeschichte des ländlichen und städtischen Wohnens in Europa in der Neuzeit*. 465 s. Münster 1984. »Studien zur Geschichte des Alltags«.

En samling af nye, især tyske bidrag, samt en udførlig bibliografi.

Lutz Niethammer: *Wie wohnten Arbeiter im Kaiserreich?*, i *Archiv für Sozialgeschichte*, Bd. 16, 1976, s. 61-134.

Lutz Niethammer (Hrsg.): *Wohnen im Wandel*, Wuppertal 1979.

Margret Fränkle: *Wohnkultur und Wohnweisen*, Tübingen 1972.

Hartmunt Lüdtke: *Bauform und Wohnverhalten*, Hamburg 1973.

Wolfgang Glatzer: *Ziele, Standards und soziale Indikatoren für die Wohnungsversorgung*, i Wolfgang Zapf (Hrsg.): *Lebensbedingungen in der Bundesrepublik*, Frankfurt-New York 1978, s. 575-676.

Clemens Wischermann: *Wohnungsnot und Städtewachstum. Standards und soziale Indikatoren städtischer Wohnungsversorgung im späten 19. Jh.*, i Werner Conze og Ulrich Engelhardt (Hrsg.): *Arbeiter im Industrialisierungsprozess. Herkunft, Lage, Verhalten*, Stuttgart 1979, s. 201-26.

Ingrid Thinel: *Städtewachstum im Industrialisierungsprozess des 19. Jahrhunderts. Das Berliner Beispiel*, Berlin 1973, 504 s.

En indgående undersøgelse af udviklingen af udvalgte arbejderkvarterer i Berlin.

Manfred Hecker: *Die Berliner Mietkaserne*, i Ludwig Grote (Hrsg.): *Die deutsche Stadt im 19. Jahrhundert*, München 1974, s. 273-94.

Friedrich Miele: *Studie über der Berliner Wohnungsbau zwischen den Kriegen 1870/71*

und 1914/18, i *Jahrbuch für Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, Bd. 20, 1971, s. 202-38.

Horant Fassbinder m.fl.: *Berliner Arbeiterviertel 1800-1918*, i *Analysen zum Planen und Bauen*, Bd. 2, Berlin 1975.

Clemens Wischermann: *Wohnen in Hamburg vor dem Ersten Weltkrieg*, Münster 1983, 487 s.

Et fyldigt og grundigt arbejde.

Walter Steitz: *Kommunale Wohnungspolitik im Kaiserreich am Beispiel der Stadt Frankfurt am Main*, i Hans Teuteberg (Hrsg): *Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert*, Köln-Wien 1983, s. 393-428.

H. Dössler: *Die Entwicklung des sozialen Wohnungsbaus*, i *Tradition*, Bd. 13, 1968, s. 133ff.

R. Günther m.fl.: *Rettet Eisenheim*, Berlin 1973.

Om bevaringsarbejdet for en af Tysklands klassiske fabrikskolonier.

Franziska Bollery og Kristiana Hartmann: *Wohnen im Revier. 99 Beispiele aus Dortmund*, München 1975.

Om havebyer og havebylignende bebyggelser.

Kristiana Hartmann: *Deutsche Gartenstadtbewegung*, München 1976.

H. Sturm: *Fabrikarchitektur, Villa, Arbeitersiedlung*, München 1977.

Amuris arbejdremuseumskvarter i Tampere

Af Martti Helin

Tampere

Da den i 1820 grundlagte *Finlaysons bomuldsfabrik* omkring 1840'erne begyndte at vokse under Nottbeck'ernes ejerskab, blev Tampere Finlands ledende industriby. Nottbeck'erne var efterkommere af den i Petersborg bosiddende handelsmand Carl Samuel Nottbeck, der i 1855 sammen med den kejserlige læge, Yrjö Rachin, havde købt fabrikken af grundlæggeren, skotten James Finlayson.

I 1850 var der alene hos Finlayson lige så mange arbejdere som i alle de fabrikker, der var registreret i manufakturfortegnelserne i Turku og Helsinki. *Tampere papirfabrik* var på samme tidspunkt landets tredjestørste industrivirksomhed. Da *Tampere linnedfabrik* (grundlagt 1856) voksede til en af de største fabrikker i landet, samtidig med at byens andre industrivirksomheder fik deres position styrket, blev Tampere den førende industriby. I 1870 havde Tampere hele 41,7% af landets samlede antal industriarbejdere.

I løbet af 1870'erne begyndte byen dog så småt at miste sin særstilling, da industriudviklingen tog fart andre steder i landet. Men den bevarede sin karakter som landets mest typiske industriby. Fabrikkerne var store, selv gennemsnitligt beregnet. Endnu ved århundredeskiftet var arbejdernes antal ved industri- og håndværksvirksomhederne næsten en tredjedel af byens indbyggertal.

Især 1890'erne var en tid med stærk ekspansion i industrien i Tampere. Samtidig voksede byens indbyggertal, og de bebyggede områder blev udvidet. Byen voksede ganske enkelt ud af sit ham.

Amuri

Industriudviklingen samt de styringsmæssige, befolkningsmæssige og strukturelle ændringer, som skete i løbet af den sidste halvdel af 1800-tallet, medførte stor bolignød i Tampere. Området indenfor bygrænsen var blevet utilstrækkeligt for den stærkt industrialiserede by og dens voksende befolkning. Allerede 1868 godkendte man en ny byplan udenfor de daværende bygrænser, og udbygningen efter denne plan begyndte det følgende år. I denne nye bydel,

som man godt kan betragte som *Finlands første arbejderbydel*, var alle grundene bebygget ved indgangen til 1900-tallet. *Amuri*, som bydelen kom til at hedde, er beliggende ganske tæt ved byens nuværende midte. Navnet 'Amuri' refererer til den samtidige emigration til 'Amur-landet' i Sibirien, hvortil den russiske regering med lovning om gratis byggegrunde og skattelettelser lokkede finner til at immigrere i 1860'erne.

Amuris byplan følger det traditionelle ternemønster, men grundenes størrelse var afstemt efter de til bydelen tilflyttede arbejderes betalingsevne; grundene var som regel mindre end i byens centrum. Amuris bygninger var i én etage, lange og inddelt i mange rum. Typisk for dem var, at de blev bygget i flere etaper. Karakteristisk for bygningerne i hele Tampere, men især i Amuri-området, var det specielle system med køkkenandele; heraf udtrykket »et rum med køkkenandel«. Omkring det oftest langstrakte køkken var der fire, til tider fem eller seks små rum, således at et »rum med køkkenandel« udgjorde en bolig. Amuris bygninger er for en stor dels vedkommende bygget af arbejderne selv. Ligeledes er tegningerne udarbejdet af lægmænd eller højt af bygningsmestre med afgang fra en teknisk skole.

En trappe der fører ind i arbejdermuseumskvarterets hjem fra 1930'erne. Foto: Mikko Helin.

En ejendoms historie

Som et eksempel på Amuris bygningshistorie kan nævnes *kvarter 41/79/V*, der i dag er en del af museet.

Iflg. Marna Maulu's undersøgelser bød bygningsmester Paavo Leander 50 mark for lejeretten for grund 27 ved en auktion, der blev holdt d. 21.12.1883. Leander opgav sin grund ret hurtigt, og i 1885 var arbejdsmand Emil Nieminen noteret som grundens lejer. Han har formodentlig selv bygget en bygning ved Magasingatan, som rummede fire værelser og et køkken. Af denne første bygning er ingen tegninger bevaret. Iflg. folkeregistret af 1885 boede der i huset følgende personer: husejer Nieminen med sin kone og to børn, en kommunalarbejder med sin familie på seks personer, en ugift kommunalarbejder, en enke med sit barn, en kvindelig og en mandling arbejder fra bomuldsfabrikken, eller i alt 19 personer. Det følgende år var det to personer færre. I 1887 blev grundens lejeret og selve ejendommen overført til Gustaf Lindblom. Da var der 12 beboere.

Det følgende år skiftede ejeren igen. Huset blev købt af arbejdsmand Herman Johansson. Han havde en kone og to børn. Også husejerens forældre flyttede ind i ejendommen. Da var der 16 beboere og i de næste to år 18.

Herman Johansson, fra 1907 hjemmehørende i Aulanko, blev født i Orivesi som søn af en husejer d. 1.7.1858 og flyttede iflg. folkeregistret til Tampere i begyndelsen af 1880'erne. Han arbejdede i et træsliberi og giftede sig i 1888 med en arbejderske ved bomuldsfabrikken, Edna Wilhelmiina Lindegreen, der var født i Tampere. De fik otte børn, hvoraf tre døde som små.

Allerede året efter lejerettens overgang til H. Johansson, i 1899, havde denne ladet udføre planer for udvidelse af bygningen. Tegningerne er dateret i Tampere, i december 1889, og de er signeret af H. Heikkilä. Planen er stadfæstet i Lenskontoret i Hämeenlinna i januar 1890. Samme år løskøbte han lejegrundens fra kommunen.

Den nye bygning blev formodentlig færdig i det følgende år, 1891, idet der nu, iflg. folkeregistret, var 60 beboere i huset. Størst var beboerantallet i 1895, hvor der boede 80 i folkeregistret optagne personer. I årene 1900-1910 havde huset 40-60 beboere, i det følgende årti ca. 40, og i 1920'erne godt og vel 30 beboere. I 1918 var huset beboet af 36 personer. Blandt beboerne var en grundejer, en guldsmed, en arbejdsmand ved udendørsarbejde, en altmuligmand, en massør, en el-arbejder, en skotøjsarbejder og en maskinarbejder. Der var 11 børn.

Den i begyndelsen af 1890'erne færdiggjorte del har nogenlunde bevaret sit oprindelige udseende, nogle ændringer er der dog, f.eks. i verandaerne. I sin nuværende skikkelse er den »gamle« del imidlertid noget smallere og lavere, samt i detaljer, f.eks. i panelerne, mere beskeden end den nye del.

Den eneste bemærkelsesværdige ændring i grundplanen er sket i køkkenet i husejerens bolig. Det var oprindelig lige så dybt som selve bygningsstammen, men er senere inddelt i køkken og værelse.

Herman Johansson og hans efterkommere boede i huset helt op til 1950'erne.

En anden langvarig beboer i huset, Luukas Albert Hjort, kaldt »Amuris arkitekt«, flyttede sammen med sin kone og fem børn ind i huset det samme år, hvor husets nye del blev færdig. I de efterfølgende år arbejdede han iflg. folkeregistret bl.a. på tagpapfabrik, som kommunalarbejder, som isoleringsarbejder, som arbejdsmand ved udendørsarbejde, og helt frem til 1924, da han var 75, som dørvogter på Ruuskanens trikotagefabrik. Han boede sammen med sin kone 45 år i huset, frem til 1936.

Tilsvarende skæbner finder man i hver eneste af museets boliger. Efter *Markku Honkasalos* undersøgelser kan de personer, der over længere tid boede i den samme bolig indenfor det nuværende museums kvarter, inddeles i følgende kategorier (undersøgelsen vedrører århundredeskiftet):

En ugift kvindelig eneforsørger, som arbejdede på Finlaysons fabrik. Den for hende fastsatte kopskat og fattigafgift betalte hun til tiden.

En gift 40-50-årig mand, hvis familie bestod af kone og mindst fem børn. Han var faguddannet arbejder, som betalte sin skat til tiden - eller han var fritaget for skat på grund af børneantallet. Han var kommet til Tampere for over ti år siden, medmindre han da var en indfødt tamperebo.

Bomuldsfabriksarbejder Valte Mäkinens simple rum. Værelset er indrettet efter en beskrivelse i Väinö Linnas roman »Päämääri« (’Mål’). Foto: Aimo Aitasalo.

- En enke med hjemmeboende børn, hvoraf de ældste gik på arbejde og betalte skat. For hende selv var der kun fastsat kopskat og fattigafgift. Hun var 50-60 år gammel.

På tilsvarende måde kan man finde fællestræk hos de typiske korttidsbeboere og deres husstande; ved århundredeskiftet fandtes de personer, der i Amuri oftest skiftede bolig, i følgende kategorier:

- En ung arbejdsmand eller fabrikspige, under 20 år, nylig kommet fra landet uden endnu at have flyttet sin folkeregisteradresse til byen. Han/hun boede som medbeboer hos en familie, hvor der var flere børn i forvejen. Han/hun fik en lille løn på fabrikken; der var ingen sikkerhed i ansættelsen. Skatten var lav - og han/hun undlod som regel helt at betale den.
- En ung ægtemand, der et par år tidligere havde giftet sig med en fabrikspige. De havde forløb kun ét barn. Familien boede i et sparsomt møbleret lille rum med køkkenandel. Manden arbejdede på fabrikken, mens konen efter barnets fødsel var holdt op med at arbejde.
- En enke, der helt var fritaget for skat på grund af sygdom og fattigdom.

Museet i Tampere

Ideen om et museums kvarter i Tampere stammer formodentlig fra 1950'erne, hvor emnet blev diskuteret inden for Tavastlands Museumsselskabs rammer. Ved indgangen til 1960'erne havde tanken udkrystalliseret sig i et initiativ til et arbejdermuseum. Men først kommunalbestyrelsens vedtagelse i 1968 om museumsarbejdets fornyelse og intensivering gjorde det muligt at sætte Amuris arbejdermuseumsprojekt i gang.

Ved fornyelsen af Amuris byplan i 1960'erne blev der til museumsformål reserveret et mindre kvarter i umiddelbar nærhed af Tampere Kunstmuseum. Med årene skaffede kommunen hele kvarteret til ejendom. En af de første aktiviteter i 1974-75 var udarbejdelse af en samling detaljerede byggetegninger af husene i Amuris museums kvarter og opbygning af en tilsvarende fotografisamling, der kunne understøtte byggetegningerne. Samtidig var man blevet færdig med planerne vedrørende nogle af museums kvarterets centrale detaljer. F.eks. er tegningerne til den fællessauna ('fællessauna' er betegnelsen for den traditionelle sauna, hvor mænd, kvinder og børn badede sammen), som iflg. den foreløbige skitse skulle bygges, fra begyndelsen af 1970'erne. Som model for fællessaunaen var de på det tidspunkt endnu ibrugværende fællessaunaer i Tampere, især i Amuri og Pispala, begge typiske arbejderbydele.

Selve bygningerne er museets udgangspunkt. I enkelte tilfælde er der foretaget ændringer, men de er i så fald meget beskedne. Man har i ganske særlig grad bestræbt sig på, at Amuris museums kvarter ikke skulle blive et håndvær-

kermuseum, men en skildring af boligformen i Amuri. Det skal principielt svare til de i Amuri på daværende tidspunkt herskende vilkår, både med hensyn til indhold og ydre mål. Derudover skal kvarteret rumme et par købmandsforretninger, måske et bageri og enkelte hjemmearbejdende hustruers småforetagender (de kunne arbejde som barberere, strygere og syersker).

Kvarterets museale byggearbejde påbegyndtes i 1975. Den første færdige bygning var et brugsforeningsudsalg, en typisk lokalforretning, der kan tidsfæstes til 1934. Placering af denne forretning i Amuri har en historisk begrundelse: i ejendommen ved hjørnet af Bomuldsfabrikgatan og Mustanlahti åbnedes i 1900 Brugsforening Voima's forløber, Finlayson & Co's brugs. I Magasingata 8 fungerede Tampere Arbejderforenings allerede i 1899 grundlagte brugs.

I 1979 indrettedes husets ni boliger (13 værelser), som skildrer arbejderbefolkningens boligform fra 1932 til 1973. I bygningens andet forretningslokale

Kammerhjørnet i husejerens bolig fra 1946. Foto: Aimo Aitasalo.

placerede man en til året 1946 tidsfæstet papir- og småtingsforretning, der var præget af tiden med varemangel.

Boligerne i det senest (i 1982) færdiggjorte hus er tidsfæstet til 1911-1939. I bygningens kælderetage er der et bageri med udsalg. Huset rummer i alt 13 boliger.

Boligerne skildrer forskellige hjem fra forskellige tidsperioder; samtidig fortæller de om boligformen hos personer med forskellige familierelationer. Der »bor« familier, enlige og logerende, akkurat som tilfældet også var i virkeligheden. For at opnå et levende og ægte indtryk har boligernes imaginære beboere fået tildelt navn, alder og profession, og de er, så vidt muligt og naturligt, blevet flettet ind i bredere historiske begivenheder.

I princippet udgør de enkelte hjem en museal helhed, hvor man nemt kan forestille sig, at beboerne blot for et øjeblik er smuttet ud.

Ved siden af skildringerne på familieniveauet prøver museet også at give et billede af de ændringer, der er sket i det finske samfund, især i Tampere, et billede af samfundets fælles, og dets medlemmers individuelle, kvaler og glæder, udvikling og forandring.

Som eksempel på projektets intentioner følger her oplysninger om to familiers baggrund:

År: 1911

Kustaa, 22 år, skotøjsarbejder

Kalle, 20 år, arbejdsmand ved udendørsarbejde

Eelis, 18 år, arbejder på bomuldsfabrikken

Mauno, 17 år, jernbanearbejder

De unge mænd kommer fra Hämeenkyrö. Kustaa og Kalle er brødre og de flyttede til Tampere for fem år siden. Eelis og Mauno, der kommer fra samme by, har boet sammen med dem i tre år. Folk fra hjembyen overnatter lejlighedsvis hos dem. Mændene bor som logerende i et værelse hos Seti, der er smed på Dunderbergs Maskinfabrik, hans kone Lydia og deres tre børn. Setis familie benytter mændenes værelse som gennemgangsrum. Også Setis familiebolig er »et værelse med køkkenandel«.

År: 1946

Matti, 40 år, tømrer og husejer

Aila, 39 år, hustru til ovennævnte, har en papir- og småtingsforretning i samme hus

Børn:

Heikki, 12 år, elev i realskolen

Mirja, 10 år, elev i folkeskolen

Marjatta, 6 måneder

Logerende:

Arvo, 20 år, studerende ved Teknisk Læreanstalt, halvbrøder til Aila, kommer fra Vesilahti. Efter krigen, i 1946, var krisen på sit højeste. Næsten alt var rationeret. Der var mangel på råvarer, levnedsmidler, tekstiler etc. Papir var der nok af, og erstatningsindustriens produkter forsøgte at tage toppen af den værste efterspørgsel.

Studentens logikammer:

Størsteparten af genstandene i Arvos rum er krisetidens produkter: gulvtæppet er af papir, ligesådan stolene, gardinerne, vægtæppet og lagnerne. Selv Arvos mappe, kasket og sko er af papir. Arvo dyrker sport ved siden af sine studier. Der er en stolpeseng i et hjørne med henblik på lejlighedsvis overnattende gæster. Arvos far og mor er specielt kærkomne gæster, idet de kan medbringe et velkomment tilskud til maden i den kriselagede by.

Børneværelse:

Mirja, 10-årig elev i folkeskolen, samler på sodavandsetiketter. Heikkis tinsoldater står på vindueskarmen foran kreppapirgardiner. På Heikkis seng ligger der et par helt nye pludderbukser, og ved siden af døren er der en plantepresse, som far og mor med møjje og besvær har fået skaffet til realskole-eleven. Bagved Mirjas seng hænger et papirvægtæppe.

Gårdspladsen til hjørnehuset ved Magasingata og Saarigata. Foto: Aimo Aitasalo.

Museets mål og midler

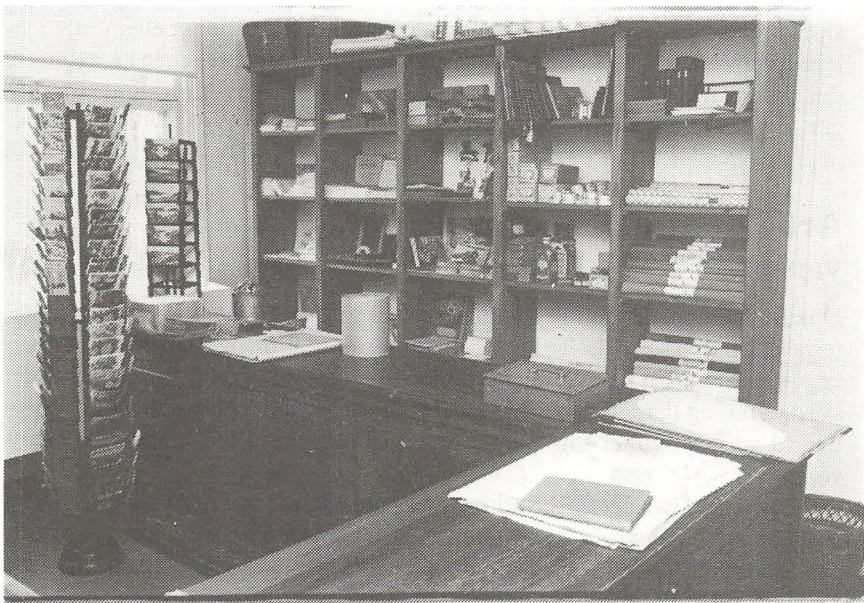
Halvdelen af Amuris museum er færdig på nuværende tidspunkt. Iflg. beregningerne vil museet for arbejderhjemmenes vedkommende være færdiggjort i 1989.

Udover boligerne har man til kvarteret tænkt sig en museumsafdeling, der skulle skildre den almindelige udvikling i Tampere i den tilsvarende hundredeårsperiode. Som et inspirerende udgangspunkt har man den særdeles righoldige litteratur, der er skrevet i Tampere, litteratur, der specielt udmærker

sig ved arbejderforfattere. Nogle af de centrale navne i forbindelse med Amuri-skildringerne har været Nobel-pris-modtageren Fräs Emil Sillanpää samt modtageren af Nordiske Råds litteraturpris, akademimedlem Väinö Linna. Derudover har mange centrale skikkelser i den finske litteratur, f.eks. Hannu Salama, Viljo Kajava og Elina Vaara, skildret nogle oprindeligt til arbejderklassen tilhørende personers sociale opstigning. Ved brug af den moderne museumsteknik fremstilles samfundsudviklingens hovedlinier fra det samme tidsrum, som de rekonstruerede boliger stammer fra. Ind i disse rammer sættes forfatterens budskab, et personligt billede af det skete. Med denne museumsafdeling er det meningen at skabe den baggrund, hvorpå den almindelige tilskuer lettere kan forstå udviklingen i boligkulturen.

Under opbygningen af Amuris arbejdermuseum har et omfattende arkivmateriale og usædvanligt righoldige undersøgelser vedrørende Amuri naturligvis været til stor hjælp. Selv de økonomiske problemer har man delvis kunnet skubbe i baggrunden, idet kommunen har betragtet Amuris arbejdermuseums kvarter som et monument for sine grundlæggere, og derved værd at støtte. Det sværeste har nok været at trænge ind til det forgangne, som museets personale næppe har haft nogen personlige erfaringer med, hverken tidsmæssigt eller socialt.

Målsætningen ved arbejderboligernes rekonstruktion har været skabelsen af en livagtig virkelighed. I praksis har man ved hjælp af de righoldige kilder

Papir- og småtingsforretning fra 1946. Foto: Aimo Aitasalo.

først skitseret de til hvert årti typiske arbejderfag og arbejderfamiliernes sociale og økonomiske kontakter. Med disse skitser i bagehovedet har man så udvalgt modelfamilierne. Ud fra den viden, man har kunnet hente fra den tilgængelige litteratur, har man så først fastlagt hjemmets indretning og derefter hentet de genstande, som de enkelte hjem havde brug for, fra museets samlinger.

Ved de bygningsmæssige ændringer har man ikke støttet sig til arkitekterne; faglærte bygningsarbejdere, malere og murere har fået lov til at udføre arbejdet inden for rammerne af de udarbejdede planer og under kommunens byggeafdelings opsyn. Dette i et forsøg på at efterligne den oprindelige fremgangsmåde. Principielt har man kun foretaget de reparationer, som husejerne selv kunne have fundet på at lade udføre.

Nøglen til museets succes har været den uortodokse form for genstandsindsamling, selvom metoden i praksis er meget enkel. Udgangspunktet har først og fremmest været den størst mulige åbenhed. Gode forbindelser både til offentligheden og til befolkningen, til industrivirksomheder, institutioner og foreninger har været af afgørende betydning. En central og betydningsfuld faktor derudover har været, at selve byen med sine 165.000 indbyggere har næsten alt: fra plejehjem og børnehjem til meget avancerede tekniske læreanstalter. Det var til stor hjælp for arbejdet, da kommunalbestyrelsen vedtog, at museet havde ret til at udtage materialer fra kommunens institutioner.

Den positive modtagelse i offentligheden har medvirket til, at museets anskaffelser for en stor dels vedkommende har været donationer eller testamenterede gaver. Også indkøbene har af samme grund fået deres egen karakter: fra det åbne marked har man fordelagtigt kunnet skaffe betydningsfulde samlinger af høj museal værdi.

Arbejdermuseernes rolle i det finske museums-væsen

Dokumentationsvirksomhed i almindelighed og dokumentationen af den materielle kultur i særdeleshed er i Finland præget af mangel på national planlægning. Manglen på dokumentationen indenfor arbejderkulturen har været særlig grell, og dette forhold har kastet sin skygge over hele det finske museums-væsen. Det virker som om museumsfolk ganske er faldet af udviklingens vogn.

Til gengæld har det finske arkivvæsen som helhed, men især arbejderarkiverne, opnået førsteklasses resultater. På den materielle side er den eneste undtagelse de genstande, der blev skabt og brugt i agrarproletariatets hænder. De er på grund af deres unikke karakter og håndværksmæssige kvalitet bevaret i hjemstavnmuseer rundt omkring i landet. Der er de dog på grund af mangel-

Amuris arbejdermuseumskvarters facade mod Magasingatan. Foto: Aimo Aitasalo.

fuld museumsteknik løsrevet fra deres oprindelige sammenhæng, landproletariatet.

Der er mange årsager til den nuværende situation. Den centrale er formodentlig museumspersonalets uddannelse. Museernes faguddannede personale har traditionelt fået sin uddannelse ved Helsingfors Universitet efterfulgt af praktik på Finlands Nationalmuseum. Da hele hjemstavnsbevægelsen i Finland stort set startede og blev videreført i de veluddannedes og dermed de økonomisk velstillede kredse, og da hele det finske museumsvesen - via sit centrale museum - til næsten den dag i dag er blevet styret af personer, der dels har tilhørt det sproglige mindretal dels den intellektuelle overklasse, er det forståeligt, at arbejderbevægelsens og -kulturens synspunkter er forblevet fremmede for dem og derved for hele museumsvesenet.

En anden faktor kan ganske enkelt være museumsvesenets relative svaghed i hele Finland. Først i 1970'erne er museernes funktion, økonomi og ideologi blevet taget op til nyvurdering. Som følge heraf er der nu indenfor museer ansat personer, hvis livssyn har åbnet vejen for en omprioritering af arbejdet inden for museumssektoren.

I dag finder der en til tider meget livlig diskussion sted i Finland om museernes fremtidige opgaver. Inden for museumsvesenet findes der ganske vist ikke rigtigt noget forum til fremlæggelse af problemerne, men udviklingen ser ud til at føre derhen, at enkelte progressive kredse, som både arbejder på og kræver fornyelse, får deres vilje igennem. Arbejdermuseerne er på vej. Et pro-

jekt om et centralt arbejdermuseum gør fremskridt; måske bliver ideen realiseret i en nær fremtid.

Ud fra en samlet vurdering af museumsarbejdet bør man ikke undervurdere de fornyelser, der har fundet sted inden for kunstmuseumsarbejdet i løbet af de seneste år. F.eks. blev Sara Hildéns kunstmuseum, et effektivt fungerende museum for moderne kunst, færdigt i Tampere i 1979. For tiden bygger man nye lokaler til Tampere Kunstmuseum. Det får i alt 3.500 m² til sin rådighed inden udgangen af 1980'erne.

Mens tilvæksten inden kommunalbestyrelsens beslutning om fornyelse var 200-300 genstande om året, er museets samlinger i løbet af de sidste 15 år vokset med i alt ca. 100.000 genstande. Resultatet det bedste år var over 8.000. Samlingerne er hovedsagelig blevet suppleret med materiale fra den nærmeste fortid. Målsætningen har været at skabe en grundsamling, som skildrer begivenheder i 1900-tallet. I løbet af de seneste år har man ganske specielt fokuseret på materiale fra indsamlingsåret. Årsagen til denne ændring er ganske enkelt: erfaringen har vist, at dokumentationen af den nærmeste fortid bedst kan varetages, hvis materialet indsamles, mens det endnu indgår i det daglige liv. Selv en lille forsinkelse betyder, at genstandene i samlingerne repræsenterer nogle i forhold til hinanden andre værdier end de vil gøre i en samling, som er indsamlet og opbygget, mens materialet endnu var i brug.

Et ganske særligt problem i museernes virke er indsamlingen og opbevaringen af materiale med tilknytning til »de små« i samfundet. Museet har her et klart ansvar og det skal handle på hele samfundets vegne.

Museumsfornyelsen i Tampere er blevet modtaget meget positivt, ikke mindst hvad Amuris arbejdermuseums kvarter angår. Akademimedlem Väinö Linnas første romans 'alter ego', Valte Mäkinen, er en af museets »beboere«. Valtes bolig er en minutløs kopi af Väinö Linnas første hjem i Tampere, beskrevet i romanen. Väinö Linna sagde til en interviewer ved døren til Valtes bolig:

»Sådant et museum er meget vigtigt og nødvendigt. Her bliver fortiden anskueliggjort - informationer og virkelige perspektiver dukker op uden at man behøver at lede efter dem.

- Javist er dette den tids virkelighed. Sådan var rummene - fantasibillederne bliver her til virkelighed, ens egen fortid begynder at ånde, en snert af vemodighed er ikke til at ryste af sig.«

(Oversat af Helli Skærbak)

Tidsskriftoversigt 1983/84

ved Niels Senius Clausen

Med universitetet i Bremen som hovedkoordinator løber et projekt: »Bibliography and archival preservation of non-english-language labor and radical newspapers and periodicals in North-America 1845-1976«. Projektets intention er at skabe en oversigt over disse blade udgivet af og for immigranter. Dette materiale kan så tjene som basis for komparative studier af amerikansk og europæisk arbejderklasse og -bevægelse. Som led i projektet er udgivet en samling essays - 7 ialt - under redaktion af Dirk Hoerder: »Essays on the Scandinavian-North American Radical Press 1880s-1930s«. Heri har Jens-Bjerre *Danielsen* fra Århus universitet skrevet om »The early danish immigrant socialist press« (s. 57-76). Det er en gennemgang dels af Louis Pio's forsøg på at skabe en arbejderpresse dels en gennemgang af det dansk-norske 'Arbejderen', der udkom fra 1896-1900. I forbindelse med projektet annonceres en udgivelse i 1984 på Greenwood Press. Det bliver en omfattende annoteret bibliografi om den skandinaviske (nordiske) nord-amerikanske presse med introducerende afsnit om hver af de nordiske landes arbejdersektioner og pressedækning. Medens vi er ved arbejderbevægelsen i USA skal nævnes en artikel i *History Workshop* 17/1984, hvor Eric Foner stiller spørgsmålet Why is there no socialism in the United States?« (s. 57-80). Forfatteren konkluderer, at kun tiden kan vise hvorvidt USA har været bagud for Europa i udviklingen af socialismen eller forud for det m.h.t. socialismens nedtur. Hvordan socialismen har det andre steder beskrives i Ole Stender-Petersen: »Den permanente revolutions teori« i *Politica* 4/1983 (s. 435-458). Her skildres Trotskis teori om den permanente revolution på baggrund af den konkrete historiske udvikling i lande som Kina, Jugoslavien, Vietnam og Cuba.

Comparative Social Research er en årlig udgivelse omkring et socialpolitisk tema. Vol 6/1983 behandler temaet 'The welfare state, 1883-1983. Her beskæftiger sig artikler sig med danske forhold. Daniel Levine skriver om »Social democrats, socialism and social insurance: Germany and Denmark 1918-1933« (s. 67-86) - en sammenligning af, hvordan socialdemokratiet i de to lande forholdt sig til velfærdsstaten i den tidlige fase. John Logue skriver om »Social welfare, equality and labor movement in Denmark and Sweden« (s. 243-277). Trods kritiske bemærkninger er begge forfattere fulde af lovord om det danske velfærdssystem.

Socialdemokrati over landegrænserne er også temaet for en artikel af Dörte Putensen: »Zur Arbeit des Komitees für die Zusammenarbeit der sozialdemo-

kratischen Parteien Nordeuropas von seiner Gründung 1913 bis zum Zerfall der SAI 1940« i *Hallesche Studien zur Geschichte der Sozialdemokratie* 10/1983 (s. 15-49). Heri bl.a. om det danske socialdemokratis holdning til nordisk og internationalt samarbejde. Arbejdet bygger på samarbejdskomiteens protokol.

Socialdemokratiet i Sverige behandles i en række artikler i *Arkiv* 28-28/1983. *Gunnar Olofsson*: »Den svenska socialdemokratin - en rörelse mellan klass och stat« (s. 84-97) er en kort oversigtsartikel med fyldige litteraturhenvisninger. *Göran Therborn*: »Den svenska socialdemokratin träder fram« (s. 3-71) belyser det svenske samfunds udvikling i 30'erne fra et agrarsamfund til et industrisamfund. Therborn mener at denne baggrund er vigtigere for forståelsen af socialdemokratiets udvikling end blot det at pege på gennembruddet for en keynesiansk reformisme. I samme tidsskrift er en artikel: »Facklig radikalism i Göteborg och Malmö« (s. 72-83), der fortæller om lokale forudsætninger for arbejderradikalismens opkomst; den er skrevet af *Daniel Fleming* og *Anders Kjellberg*.

Malmö Museums Årsbok 1984, II, er samtidig et katalog til en udstilling i Malmø: »'Nagelapan'. Metallarbetare i Malmö under 100 år«. Der er tale om en meget smuk og læseværdig tryksag. På 150 sider gives i en række spændende småartikler bidrag til bevægelsens historie. I *Bunny Ragnerstams* artikel »Løner, strejker och 'Internationale'. Arbetare i rörelse i Malmö 1871-72 i nationellt perspektiv« (s. 71-93) fortælles således bl.a. om samarbejdet mellem bevægelsen i Malmø og København. Om Brix' og Geleffs hyppige besøg i broderlandet og den danske Internationales bestræbelser på at få stiftet en søsterorganisation i Malmø.

Om svenskernes forhold i Danmark i samme periode handler artiklen: »Svenske sæsonarbejdere på Djursland« i *Historisk årbog for Randers Amt* 1983 (s. 31-40), skrevet af *Hanne Gjøel*. Det voldte ofte store problemer, at der fandt en massiv svensk indvandring sted på et tidspunkt, hvor flere og flere danskere var tvunget til at sælge deres arbejdskraft. I artiklen behandles spørgsmålet for et mindre lokalområdes vedkommende.

Andre fremmedarbejderspørgsmål anskueliggøres i *Georg Nellemanns* artikel: »Polske landarbejdere i Danmark« i *Folk og Kultur* 1983 (s. 43-70), der er stort set tale om et resumé af Nellemanns bog af samme navn.

Margrethe Rønne: »Glasmagere og arbejdsmænd. Om Kastrup Glasværk fra håndværksproduktion til automatisering« findes i *Fabrik og Bolig* 1/1984 (s. 18-33). Glasværket i Kastrup, der blev nedlagt i 1979, var i generationer en helt lille industriby. Materialet, der ligger til grund for artiklen, har været brugt til både egnesspil, udstilling samt en bog - altså et eksempel på lokalhistorie på mange planer. I samme nummer af *Fabrik og Bolig* er iøvrigt en anden artikel, der falder ind under denne årbogs tema: »Arbejderboliger i engelske byer i det 19. årh« (s. 3-17). Den oversatte artikel stammer fra en konference

om boligens socialhistorie holdt i Münster i 1983. Den er skrevet af John *Burnett*.

I *Historisk Tidsskrift* bd. 84 hft. 1, 1984 skriver Leif *Laursen* og Lise *Skjøt-Pedersen* om »Butiks- og kontorfunktionærerne i mellemkrigstiden« (s. 37-57). Artiklen er et specialeresumé, der som én af sine konklusioner nævner, at »forestillingen om den mandlige kontorfunktionærs proletarisering i 30'erne bør udskiftes med en mere nuanceret opfattelse«. For det første var butiks-funktionærerne en mere udsat gruppe og for det andet var det kvinderne, der stod svagest.

Søren *Federspiel*: »Tømmerfagets udvikling 1883-1983« i tidsskriftet *1066* 2/1984 (s. 22-29) beskriver et projekt igangsat af Københavns Tømmerlaug og Undervisningsministeriet. Det skal behandle den industrielle udviklings indvirkning på tømmerfaget både hvad angår det organisatoriske, det håndværksmæssige samt det kulturelle felt.

Husligt Arbejderforbund har kunnet fejre jubilæum i 1984 og i fagbladet *Huslige Erhverv* 7-8/1984 (s. 15-35) har Tinne *Vammen* og Dorte *Grünbaum* redigeret en kavalkade under overskriften »80 år med Husligt Arbejderforbund 20. juli 1984«.

I *Politica* 2/1984 findes artiklen »Kollektive aktioner og sociale protester i Danmark ca. 1968-82« skrevet af Flemming *Mikkelsen* (s. 163-183). Her undersøges bl.a. et spørgsmål som konfliktniveau set i relation til arbejderklassens mobiliseringsgrad. Det fastslås at »den moderne vesterlandske strejke er blevet et (politisk) massefænomen: de forekommer hyppigere, er korte og omfatter mange deltagere«. Artiklen konkluderer, at udviklingen i Danmark har været forskellig fra f.eks. Norge og Sverige, fordi det danske socialdemokrati er svagere end i disse lande. I Sverige og Norge har SD's dominerende stilling muliggjort en fredelig fordelingspolitik over den politiske sektor, hvorimod større dele af samfundsgoderne i Danmark er blevet fordelt over markedsmekanismerne og derfor i højere grad har involveret arbejdsmarkedets parter via forhandlinger. En noget tvivlsom konklusion, når man betænker de mange statslige indgreb i perioden.

I anledning af 10-årsdagen for indførelse af fri abort i Danmark skriver Preben *Hertoft* i *Ugeskrift for Læger* 48/1983 om »Den kætterske og forkætrede Leunbach« (s. 3765-3774). Artiklen beskæftiger sig især med seksualreformbevægelsens diskussion med Dansk Kvindesamfund (der gik imod konkret oplysning om svangerskabsforebyggende midler) samt med de to retssager mod Leunbach i 30'erne. En mere omfattende behandling af bevægelsen har Hertoft fremlagt i bogen, »Det er måske en galskab. Om seksualreformbevægelsen i Danmark« (1984).

Udgivelsen af arbejdererindringer synes at have taget noget af, men man kan dog stadig finde enkelte som tidsskriftartikler. I *Sønderjyske Årbøger* 1983 findes således Anders *Johnsen*: »Fra et sønderjysk arbejderhjem« (s. 105-169).

Debatten om brugen af erindringsmateriale i historieskrivningen, som bl.a. fandt sted i flere numre af Arbejderhistorie (Meddelelser...) har fået et par tilføjelser. I *Nord nytt* 19/1984 (s. 89-91) er et indlæg af Søren Federspiel: »Erindringsmateriale er ikke objektive holdepunkter« samt et svar fra Jørgen Selmer, hvis brug af erindringsmateriale Søren Federspiel angriber. I *Historie ny rk.* XV, 2, 1984 er en diskussion mellem Jørgen Paldam og Erling Bjøl under overskriften »Aktør og observatør«. Jørgen Paldam kommenterer Bjøls oplysninger om Arbejderbevægelsens Erhvervsråd og sin egen person i bogen »Hvem bestemmer?«. Paldam mener at oplysningerne, som Bjøl siger stammer fra samtaler med Jens Otto Krag, er historisk urigtige. En lille munter historie om politisk nid og nag.

Aksel-Vladimir Carlsen (videnskabelig medarbejder ved det sovjetiske videnskaberne akademis institut for international arbejderbevægelse) har i *Skandinavisk Sbornik* Vol. XXVIII (udg. af Statsuniversitetet i Tallin) 1983 en artikel om Knud Jespersen og hans indsats i dansk arbejderbevægelse: »Røde Knud - det arbejdende Danmarks trofaste søn« (s. 26 - 37). I det danske resumé hedder det bl.a. »Man kan med Ib Nørlunds ord fastslå, at Knud Jespersen blev en »fremragende arbejderleder, en sand folkets talsmand, den betydeligste politiske begavelse, som dansk arbejderklasse har fostret i vor periode« - Sådan!

Som afslutning skal endelig nævnes, at det norske *Tidsskrift for arbejderbevægelsens Historie* II/1983 behandler samme tema som denne årbog nemlig boligpolitik og boligforhold.

Afsluttet september 1984

Denne tidsskriftoversigt har hidtil været en fast bestanddel af årbogen. Den har været et forsøg på at videregive bibliografiske oplysninger, som ikke altid er lige lette at finde. Da vi startede med denne oversigt, var det på et tidspunkt, hvor der var grøde i historieskrivningen. Ved at gennemgå den samme tidsskriftmasse som for bare 5 år siden, kan man konstatere, at der idag er mindre end halvt så mange artikler, der beskæftiger sig med dette tema. Hvis denne tendens fortsætter meget længere er det et spørgsmål om tidsskriftoversigten bør bevares i sin nuværende form. Men vi vil dog endnu som tidligere opfordre læserne til at indsende oplysninger om artikler som mangler til SFAH, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Rejsbygade 1, 1759 Kbh. V.

Forfatterfortegnelse

Svend Aage Andersen, mag. art. og lic. phil. i litteraturhistorie fra Århus Universitet. Hørmarks Allé 24, 8240 Risskov.

Tlf. (06) 17 57 50.

Morten Daugaard, cand. phil. i samfundsfag. Faglig assistent, afdeling for samfundsfag, Arkitektskolen i Århus. Yrsavej 6, 8230 Åbyhøj.

Tlf. (06) 15 19 56.

Ole Hyltoft, cand. mag. i historie og geografi. Lektor ved Institut for økonomisk historie, Københavns Universitet, Njalsgade 104, 2300 København S.

Tlf. (01) 54 22 11.

Lis Højgaard, mag. art. i kultursociologi. Lektor ved Institut for kultursociologi, Københavns Universitet. Rosenborggade 17, 1130 København K.

Tlf. (01) 11 26 26.

Hannelene Toft Jensen, cand. mag. i historie og samfundsfag fra Københavns Universitet. Ansat af Københavns Amtsmuseumsråd til udarbejdelse af projekt om forstadsudviklingen i Københavns Amt. Dronningensvej 23, 2000 København F.

Tlf. (02) 45 04 16.

Jacob B. Jensen, mag. art. i historie. Siden 1976 museumsinspektør ved Arbejder-, Håndværker- og Industrimuseet i Horsens. Gasvej 17, 8700 Horsens.

Tlf. (05) 62 07 88.

Knud Knudsen, mag. art. i historie fra Århus Universitet. Siden 1982 lektor i historie ved Institut for samfundsudvikling og planlægning, Aalborg Universitetscenter. Geskevej 28, 9000 Aalborg.

Tlf. (08) 18 29 61.

Carsten Brønden Poulsen, cand. mag. i historie og dansk. Lærer på EFG, Århus Tekniske Skole. Lollandsgade 72, 8000 Århus C.

Tlf. (06) 19 27 28.

Rita Sørensen, cand. mag. i historie og etnografi fra Århus Universitet. Sjøllandsgade 20, 8000 Århus C.

Tlf. (06) 19 83 17.

Indhold

Forord	5
Jacob B. Jensen: Provinsens arbejderboliger - Eksemplet Horsens	9
Rita Sørensen: Fra landlig idyl til arbejderkvarter - et eksempel på hvordan industrialiseringen - forvandlede et lokalområde	35
Svend Aage Andersen: Victorianisme, småborgerlighed og arbejderkultur - Kultursammenstød og borgerligt kulturelt hegemoni i et arbejderkvarter i Århus i 1890'erne. Et bidrag til »borgerliggørelses«-diskussionen	57
Lis Højgaard: Familieformer i et københavnsk arbejderkvarter	83
Hannelene Toft Jensen: Det københavnske spekulationsbyggeri 1860-1908 Økonomiske strukturer og bygningsreglementer	107
Carsten Brønden Poulsen og Knud Knudsen: Lejerkamp - lejerorganisering Et rids af dansk lejerbevægelses historie i det 20. århundrede	131
Morten Daugaard: Socialdemokratiet og boligpolitikken - en slags status over resultatet af 25 års socialdemokratisk domineret boligpolitik	171
Ole Hyldtoft: Litteratur om arbejderboliger	205
Martti Helin: Amuris arbejdermuseumskvarter i Tampere	249
Niels Senius Clausen: Tidsskriftoversigt 1983/84	261
Forfatterfortegnelse	265